

Львівський державний університет внутрішніх справ

В. Д. ЯРЕМЧУК

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ
І ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ:
схеми, дефініції, джерела та персоналії

Навчальний посібник

Львів
2022

УДК 340.12
Я72

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Інтернет
Вченою радою Львівського державного університету внутрішніх справ
(протокол від 27 червня 2022 року № 11)

Рецензенти:

О. М. Балинська, доктор юридичних наук, професор
(Львівський державний університет внутрішніх справ);
С. С. Сливка, доктор юридичних наук, професор
(Національний університет «Львівська політехніка»)

Яремчук В. Д.

Я72 Історія політичних і правових вчень: схеми, дефініції, джерела та персоналії: навч. посібник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 380 с.

ISBN 978-617-511-359-2

Подано схеми, дефініції, джерела та персоналії політико-правових вчень з навчальної дисципліни «Історія політичних і правових вчень», яку вивчають в Україні у закладах вищої освіти, де здійснюють підготовку юристів. Видання спрямоване на поглиблене засвоєння навчального матеріалу та його систематизацію.

Для здобувачів вищої освіти, науково-педагогічних працівників.

Schemes, definitions, sources and personalities of political and legal teachings from the academic discipline «History of political and legal teachings», which are studied in Ukraine in institutions of higher education, where lawyers are trained, are presented. The publication is aimed at in-depth assimilation of the educational material and its systematization.

For students of higher education, scientific and pedagogical workers.

УДК 340.12

ISBN 978-617-511-359-2

© Яремчук В. Д., 2022
© Львівський державний університет
внутрішніх справ, 2022

ЗМІСТ

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ.....	4
ПЕРЕДМОВА.....	7
Тема 1. ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ У ДЕРЖАВАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ, ГРЕЦІЇ ТА РИМУ.....	13
Тема 2. ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ ДОБИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ.....	71
Тема 3. ПОЛІТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ВЧЕННЯ ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ І РЕФОРМАЦІЇ.....	99
Тема 4. ПОЛІТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ВЧЕННЯ НОВОГО ЧАСУ.....	122
Тема 5. ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОСВІТНИЦТВА ХVІІІ ст. ТА ПЕРІОДУ БОРОТЬБИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ США.....	142
Тема 6. ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО В ЄВРОПІ КІНЦЯ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛ. ХІХ ст.	181
Тема 7. ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ КОНЦЕПЦІЙ ДРУГОЇ ПОЛ. ХІХ ст.	216
Тема 8. ЗАХІДНІ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ ХХ ст.	237
Тема 9. ІСТОРІЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ В УКРАЇНІ.....	290
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	373

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

австр. – австрійський	ім. – імені
адм. – адміністративний	ін. – інше
амер. – американський	інд. – індійський
англ. – англійський	інформ. – інформаційний
аристократ. – аристократичний	ін.-т – інститут
бл. – близько, близький	ірл. – ірландський
брит. – британський	ісп. – іспанський
букв. – буквально	іст. – історичний
бурж. – буржуазний	італ. – італійський
бюрократ. – бюрократичний	капітал. – капіталістичний
візант. – візантійський	кв. м – квадратний метр
військ. – військовий	кельт. – кельтський
внутр. – внутрішній	кит. – китайський
всесв. – всесвітній	кін. – кінець
гол. – головний	км – кілометр
госп. – господарський	кн. – книга
грец. – грецький	кол. – колишній
давньогерм. – давньогерманський	комуніст. – комуністичний
давньогрец. – давньогрецький	культ. – культурний
давньоінд. – давньоіндійський	лат. – латинський
давньорим. – давньоримський	літ-ра – література
демократ. – демократичний	люд. – людський
держ. – державний	м. – місто
дипломат. – дипломатичний	макс. – максимальний
економ. – економічний	маркс. – марксистський
етнонац. – етнонаціональний	математ. – математичний
європ. – європейський	мед. – медичний
єгип. – єгипетський	методолог. – методологічний
заг. – загальний	міжнар. – міжнародний
	мін. – мінімальний

західноєвроп. – західноєвропейський	млн – мільйон
зовн. – зовнішній	млрд – мільярд
зовнішньополіт. – зовнішньополітичний	навч. – навчальний
зх. – західний	напр. – наприклад
ідеол. – ідеологічний	санскр. – санскрит
наук. – науковий	св. – святий
нац. – національний	с.г. – сільське господарство
нім. – німецький	середньолат. – середньолатинський
новолат. – ново латинський	соціолог. – соціологічний
норвез. – норвезький	соц. – соціальний
норм. – нормальний	соціаліст. – соціалістичний
н.е. – нова ера	спец. – спеціальний
орг. – організаційний	ст. – стаття нормативно-правового акта; століття; старший (залежно від змісту статті)
осн. – основний	суд. – судовий
патріарх. – патріархальний	сусп. – суспільний
пд. – південний	сх. – східний
перен. – переносно	т.д. – так далі
пізньолат. – пізньолатинський	теол. – теологічний
пн. – північний	теорет. – теоретичний
пол. – половина	терит. – територіальний
польськ. – польський	т.зв. – так званий
порт. – португальський	т.п. – тому подібне
поч. – початок	т.ч. – таким чином
практ. – практичний	тис. – тисяча, тисячоліття
прибл. – приблизно	традиц. – традиційний
природ. – природний	укр. – український
прогрес. – прогресивний	ун-т – університет
пром. – промисловий	феод. – феодальний
психол. – психологічний	філософ. – філософський
публ. – публічний	фр. – французький
р. – рік, ріка	

(залежно від змісту статті)

рад. – радянський

ранньофеод. – ранньофеодаль-
ний

революц. – революційний

реліг. – релігійний

республ. – республіканський

рим. – римський

р.н. – рік народження

роб. – робітничий

франк. – франкський

ф-т – факультет

худ. – художній

центр. – центральний

церк. – церковний

швед. – шведський

юр. – юридичний

ПЕРЕДМОВА

Пропонована праця спрямована на вдосконалення вивчення навчальної дисципліни «Історія політичних і правових вчень» – юридичної дисципліни, яка зорієнтована на те, щоб дати зацікавленій особі науково достовірну інформацію про зміст, значення, походження юридичних понять, термінів і категорій, концепцій держави і права, правових і політичних ідей мислителів, що сформувавшись упродовж тисячоліть історії права та держави.

Вивчення історії політичних і правових вчень потребує опрацювання чималого обсягу теоретичного матеріалу, праць представників політичної й правової думки, які стали життєдайними духовними цінностями людства, дають можливість долучитися до світової політичної та правової культури, вміння аналізувати цей різноаспектний, часто суперечливий матеріал та робити висновки. Воно також спрямоване на формування у здобувачів вищої освіти розуміння загальних та специфічних процесів і закономірностей виникнення, розвитку, втілення політичних та правових ідей у практиці право- і державотворення.

Предметом вивчення історії політичних і правових вчень є дослідження загальних та специфічних процесів і закономірностей виникнення, розвитку, втілення політичних і правових ідей, учень мислителів різних епох у конкретно-історичних умовах існування держав тих чи інших суспільно-економічних формацій.

У системі юридичних навчальних дисциплін «Історія політичних і правових вчень» є синтезуючою дисципліною. Її глибоке вивчення, оволодіння знаннями про найважливіші пам'ятки політичної та правової думки необхідне не лише для підвищення рівня історико-правової підготовки правознавців, їхньої загальної правової культури, а й для чіткого розуміння значення галузей сучасного права для розвитку правової держави і формування громадянського суспільства в Україні.

Для окреслення політико-правових питань ми використовували положення і висновки таких гуманітарних наук, як історія, політологія, соціологія, філософія та низки інших навчальних дисциплін, котрі викладають у закладах вищої освіти України. Широко використана вітчизняна і зарубіжна довідкова література, відповідні наукові, навчальні праці, перелік яких наведено у списку використаних джерел.

Орієнтуючись на кращі наукові та навчально-методичні видання, юридичні термінологічні словники, ми прагнули не лише втілити власний досвід, а й врахувати теоретичні здобутки сучасної юридичної науки задля формування у тих, хто здобуває юридичні знання, систематизованих наукових уявлень про історію політичних і правових вчень, поняття держави, зародження, формування та розвитку права, його гуманістичних засад.

У навчальному посібнику використано чимало слів іншомовного походження, зокрема, термін «дефініція» від лат. *definitio* – визначення з *definio* – визначаю, обмежую – це, по-перше, стисле наукове визначення якогось поняття, що містить його найістотніші ознаки, а по-друге – тлумачення слова. Зазначений термін етимологічно означає «встановлення меж», «визначення», стисле наукове визначення якогось поняття, що містить його найвагоміші ознаки. В логіці операція, що розкриває зміст поняття, називається визначенням. Результатом такої логічної операції є судження, що розкриває зміст поняття, або *дефініція*. Водночас будь-яке визначення не повністю відображає предмет, воно бере у предмета тільки *істотні ознаки* і полишає поза своїм змістом низку інших ознак, якими він наділений. Заразом сукупність таких істотних ознак має бути достатньою для виконання двох пізнавальних (гносеологічних) завдань, що виконує визначення: з'ясування властивостей визначуваного предмета та відмежування його від інших суміжних предметів чи явищ.

Розгляду історичного шляху дефініцій присвячено частину передмови нашого навчального посібника «Історія держави і права зарубіжних країн: дефініції, схеми, таблиці» (2019 р.). Тож, продовжуючи серію авторських навчальних видань, акцентуємо, насамперед, на тому, що становить історія політичних і правових вчень як навчальна дисципліна.

У навчальному посібнику запропоновані також виразні приклади того, що послугувало основою або стало наслідком появи, розробки, розвитку та втілення тих, чи інших вчень, ідей, концепцій, доктрин, теорій у політико-правову практику – різноманітні джерела, які представлені, найперше, характеристиками правових, нормативно-правових актів, релігійних уявлень про мораль і право, владу і закон, літописних пам'яток, повчань, творів видатних представників політико-правової думки.

З метою формування повного розуміння про час і людей, які були причетними до тих чи інших суспільно-політичних перетворень, державотворчих процесів, становлення та зміни уявлень про закон, право, до політико-правових вчень, пропонуємо короткі біографічні дані, життєпис, характеристику творчості, наукових досягнень провідних представників політичних та правових пошуків – державних, громадських та релігійних діячів, мислителів, які зробили вагомий внесок у світову скарбницю політики та права.

Пропонуємо ознайомитися з основними термінами, функціями, методами та періодизацією, які використовуються під час висвітлення тем навчальної дисципліни.

Основні терміни історії політичних і правових вчень

Вчення	Сукупність ідей, концепцій, доктрин, теоретичних положень у будь-якій сфері знань, система поглядів, розгорнута, логічно завершена форма її викладення
Ідея	Форма відображення в думці явищ реальності, концентроване висловлювання нового вирішення чи способу, шляху до вирішення тієї чи іншої проблеми, її трактування
Концепція	Розуміння, система, формула висловлювання основної настанови вчення, керівний теоретичний, політичний чи правовий принцип вирішення тієї чи іншої проблеми теорії
Доктрина	Вчення, наука, сукупність сталих наукових суджень про певні явища чи проблеми
Теорія	Висновок, узагальнювальна, системна форма наукових знань у тій чи іншій сфері

Функції історії політичних і правових вчень

Методологічна	Озброєння юридичних наук важливим методом дослідження політики і права за допомогою ідей видатних мислителів та сформованих ними цілісних вчень, доктрин, теорій
Пізнавальна	Пізнання та пояснення різних політико-правових теорій, доктрин, вчень на усіх історичних етапах розвитку держави в різних частинах світу
Аксіологічна (ціннісна)	Сприяє разом з іншими юридичними навчальними дисциплінами засвоєнню ідей про політичні та правові цінності в житті суспільства, уявленню, ідеалів його устрою
Евристична	Відкриває нові тенденції, особливості та закономірності походження політико-правового життя суспільства
Прогностична (функція наукового передбачення)	Дає змогу висувати наукові гіпотези в розвитку політико-правових інститутів у передбачуваному майбутньому
Прикладна	Реалізується у практичних результатах досліджень політико-правової думки минулого та сучасного, пошуку методів удосконалення національної політико-правової системи сучасної України
Виховна (ідеологічна)	Виявляє повагу до історичних традицій свого народу, виховує почуття патріотизму, у процесі вивчення предмета формуються особистий юридичний світогляд, правова свідомість і правове мислення, які ґрунтуються на знаннях різних підходів і концепцій осягнення політики, права, держави та суспільства

Здобувачі вищої освіти повинні оволодіти розумінням методології історії політичних і правових вчень – системою принципів і методів дослідження політико-правових ідей та цілісних вчень (доктрин, теорій), їх виникнення, історичного розвитку, зв'язків із сучасністю та суспільною практикою, яка охоплює низку загальнонаукових та спеціальних методів:

Методи вивчення історії політичних і правових вчень

Загальнонаукові	Спеціальні
Діалектичний; Історичний; Соціального підходу; Плюралізму; Герменевтичний; Логічний; Метафізичний	Історико-порівняльний; Хронологічний; Проблемно-концептуальний

І, нарешті, потрібно зауважити на те, що досі немає якогось одного, чітко визначеного та прийнятого для всіх дослідників підходу до розуміння періодизації історії політичних і правових вчень. Наведемо найбільш вживані підходи до зазначеної періодизації, які сформувалися протягом XIX–XX століть:

Періодизація історії політичних і правових вчень

Формаційний підхід (К. Маркс)	Цивілізаційний підхід (А. Тойнбі, О. Шпенглер, Л. Гумільов та ін.)	Хронологічний підхід (сучасний)
– Рабовласницький лад; – Феодалний лад; – Буржуазний лад; – Соціалістичний лад	– Східна і європейська цивілізації; – Східна і західна традиції права	– Стародавній Схід; – Античність; – Середньовіччя; – Відродження і Реформація; – Просвітництво; – Новий час; – Новітній час

До визначень і понять, запозичених з іноземних мов, даються етимологічні пояснення.

Цей посібник сприятиме полегшенню процесу оволодіння низкою складних тем навчальної дисципліни історії політичних

і правових вчень, опрацювати питання цієї навчальної дисципліни у вигляді дефініцій, схем, які разом із хрестоматією та підручником/навчальним посібником допоможуть якісно засвоїти вивчене та успішно скласти іспит чи залік.

Пропоноване видання, безумовно, не охоплює всіх термінів і понять, подій та явищ в історії політичних і правових вчень; автор і не обирав для себе такої мети. Відібрано, на нашу думку, те, що відображає основні складові тем навчальної дисципліни, закономірності виникнення та розвитку найважливіших політичних і правових вчень, політико-правових інститутів, особливості їх вияву у різних народів і держав у різний час.

У навчальному посібнику поданий матеріал розташовано відповідно до тем навчальної дисципліни «Історія політичних і правових вчень», які вивчаються згідно з навчальним планом підготовки юристів-бакалаврів у Львівському державному університеті внутрішніх справ.

Тема 1

ЗАРОДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ У ДЕРЖАВАХ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ, ГРЕЦІЇ ТА РИМУ

Стародавній Схід: загальна характеристика

Держави Стародавнього Сходу	Шумер, Вавилон, Іудейська держава, Персія, Єгипет, Китай, Індія
Релігії	Зороастризм, брахманізм, буддизм, індуїзм, конфуціанство, іудаїзм
Перші літературні пам'ятки	Літописи, епоси, повчання, тексти законів
Джерела літературних пам'яток	Общинні правові звичаї та заборони (табу), міфи (перекази і легенди), релігійні вірування
Характерні риси	<ul style="list-style-type: none">– Типова державна форма – східна деспотія;– патерналістські уявлення про владу;– традиціоналізм сусп. життя, що вплинув на зміст політичної ідеології;– підґрунтям політ.-правової думки був релігійно-міфологічний світогляд;– верховна власність держави на землю і експлуатація селян-общинників за допомогою податків та громадських робіт;– на формування політ.-правової думки великий вплив мала мораль, через що більшість концепцій була етико-політ. доктринами;– провідне місце відводилось релігії, через що політ.-правові вчення залишались прикладними

Головні досягнення	<ul style="list-style-type: none"> – Початок освоєння політичного та правового простору людини; – започаткування людського виміру держави, влади, політики, законодавства; – ускладнення політ. і соціально-економічного життя, які стимулювали виникнення раціональних концепцій держави і права
--------------------	--

Схема 1.1

Погляди на державу і право в Стародавньому Єгипті

Виникнення держави	IV тис. до н. е.
Форма правління	Теократична деспотія (зосередження влади в руках духовенства та верхівки церкви)
Головне джерело права	«Повчання Птахотепа» (біля III тис. до н. е.)
Особливості поглядів давніх єгиптян на державу і право	<ul style="list-style-type: none"> – Держава – це ієрархія; – пропаганда принципу покірливості владі; – божественний характер земної влади (фараона, жерців і чиновників) і офіційно схвалених правил поведінки, зокрема й основних джерел тогочасного права (звичаїв, законів, судових рішень); – ключ до справедливості, правочинства, до проблеми функціонування держ. Влади знаходиться в руках богині – Маат

Схема 1.2

Погляди на державу і право в Шумері, Стародавній Палестині (Ізраїльсько-юдейське царство), Мідії (Стародавня Персія)

Шумер	Стародавня Палестина (Ізраїльсько-юдейське царство)	Мідія (Стародавня Персія)
Джерело влади – верховне божество (божественний характер влади)		

<i>Джерела права</i>		
«Закони Хаммурапі» (1792–1750 рр. до н. е.)	Старий Завіт (50 книг)	«Авести» Заратустри (між X і поч. VI ст. до н. е.)
<i>Головні принципи правового регулювання</i>		
Принципи законності та справедливості		

Схема 1.3

**Державно-правова думка Стародавньої Індії:
загальна характеристика**

Провідні напрями в ідеології	<ul style="list-style-type: none"> – Брахманізм; – Буддизм
Особливості поглядів давніх індійців на державу і право	<ul style="list-style-type: none"> – Розвиток ідей на основі релігійно-міфологічного світогляду; – головна форма знання – міфи, легенди, притчі; – вчення про державу і право становили етико-правові доктрини та не відділялися від моралі; – правовий статус людини пов'язувався тільки з обов'язками
Найвідоміші пам'ятки державно-правової думки	<ul style="list-style-type: none"> – Рігведа; – Самаведа; – Атхарваведа; – Упанішади; – Махабхарата; – Рамаїяна; – Ведійські тексти; – Дхармашастра; – Артхашастра; – Закони Ману

Схема 1.4

Державно-правові аспекти брахманізму

Виникнення	Середина I тис. до н. е.
Головне джерело	Веди, Упанішади, Артхашастра, Закони Ману
Спрямованість правової ідеології	Затвердження родової знаті
Основна ідея	– Перевтілення душі людини після смерті, яка залежить від характеру проведеного життя; – думка про божественне створіння світу і громадського ладу.
Політичний ідеал	Теократія, в якій цар управляв під керівництвом жерців і визнавав верховенство релігійного закону над світським

Схема 1.5

Політико-правова доктрина буддизму

Виникнення	VI ст. до н. е.
Засновник	Сіддгартха Гаутама або Шак'я-Муні (Будда – просвітлений)
Спрямованість	Антибрахманітська течія
Головна ідея	Позбавлення людини від страждань, які супроводжують її від народження до смерті та причиною яких виявляються різні бажання
Головні праці	Дігха Нікаія
Головне досягнення	Поворот від бога до людини, затвердження морально-духовної рівності людей

Схема 1.6

Порівняльний аналіз брахманізму і буддизму

Брахманізм	Буддизм
<i>Поділ суспільства</i>	
Брахмани; кшатрії; вайшії; шудри	Морально-духовна рівність людей
<i>Ставлення до священних текстів</i>	
Вважали головним джерелом	Протиставлено їм спроби раціонального пояснення природи і суспільства
<i>Ставлення до божественного походження варн і царської влади</i>	
Правитель створений богами, обраний людьми по волі бога. Цар повинен шанувати брахманів, прислухатися до їх порад	Обрання правителя без будь-якого божественного втручання; причиною виникнення устрою варн вважалася диференціація суспільства та його розшарування
<i>Ставлення до чернецького і мирського життя</i>	
Світська і церковна влада поєднані	Чітка мета між чернецьким і мирським життям. Існувало дві системи реліг.-моральних приписів: одна – для мирців, друга – для членів чернецької общини (досягнути нірвани може людина, яка порвала з мирським життям)

Схема 1.7

Держава і право в поглядах давньокитайських мислителів: загальна характеристика

Провідні напрями в ідеології	<ul style="list-style-type: none"> – Конфуціанство; – Даосизм; – Моїзм; – Легізм
Характерні риси	<ul style="list-style-type: none"> – Відповідальність людини за систему влади, людський вимір державної влади; – законодавство закріплювало обов'язки, а не права

Схема 1.8

Політико-правова концепція конфуціанства

Виникнення	VI ст. до н. е.
Засновник	Конфуцій (551–479 рр. до н. е.)
Основна праця	«Лунь юй» (бесіди і висловлювання Конфуція)
Головна увага	Зосереджена на питанні розумного устрою держави
Підвалини політичного вчення	Принцип чеснот (Де), який поширювався на усіх причетних до управління людей. Правлячі верхи повинні бути досконалими людьми, їхнє життя підкорене строгим нормам ритуалу (Лі). Вони завжди дотримуються принципу справедливості (Дао)
Концепція влади	Патріархальна
Держава	Уподібнення гігантській сім'ї
Мета держави і царської влади	Загальне благо сім'ї, виховання підданих
Ставлення до соціальної і політ. рівності	Ієрархія вважалась природною, але крайнощі бідності та багатства засуджувались, вважались такими, що підривають мир у державі
Підвалини стабільності держави	– Чітка організація та формалізація громадської діяльності; – дотримання кожним своїх обов'язків; – перебування кожного на своєму місці.
Правові норми	Дотримання ритуалів зазвичай дає змогу попереджувати конфлікти та насилля. Закону відводилась допоміжна роль

Схема 1.9

Держава і право в доктрині даосизму

Виникнення	VI ст. до н. е.
Засновник	Лао-цзи
Осн. джерело	Дао-де-цзин («Книга про Дао і Де»)
Головна категорія	Дао – найвищий безликий абсолют, незалежна від небесного владика природна закономірність, правильний шлях

Держава	Природне утворення, яке розвивається власним шляхом і залежить від волі людини. Усі нещастя в державі – від порушення природного закону Дао
Головний принцип	Принцип не діяння (утримання від активних дій, що загрожують державі або руйнують її)
Лейтмотив	Вимога відповідності громадських установ природній закономірності.

Схема 1.10

Легісти про державу і право (легізм)

Виникнення	IV ст. до н. е.
Засновник	Шань-Ян (390–338 рр. до н. е.)
Основний твір	Трактат «Книга правителя області Шань»
Головні ідеї	<ul style="list-style-type: none"> – Централізація держави; – уся повнота влади в руках верховного правителя; – позбавлення владних повноважень намісників; – скасування передачі посади за успадкуванням; – сувора система покарань; – попередження приватновласницьких тенденцій; – система колективної відповідальності
Найвища мета діяльності государя	Створення могутньої держави, яка була б здатна об'єднати увесь Китай шляхом загарбницької війни
Закон	<i>Фа</i> . Виступає як примусова форма. Вперше жорстко пов'язали закон і покарання з управлінням державою
Головні досягнення	<ul style="list-style-type: none"> – Опрацьовано вчення про техніку здійснення влади; – розроблено програму тотальної централізації держави; – посилення деспотизму, породження тотальної підозри і жаху

Схема 1.11

Моїзм як політико-правова доктрина

Виникнення	V ст. до н. е.
Засновник	Мо-Цзи (479–400 рр. до н. е.)
Основні твори	«Мо-Цзи»
Головна ідея	Природна рівність
Концепція виникнення держави	Договірна
Верховна влада	Належить народові. Критика правління спадкоємної знаті (аристократії)
Істотний висновок	Бідність – коріння безладу і хаосу в управлінні
Виразались інтереси	Дрібних власників, вільних землеробів, ремісників, торговців, нижчих чиновників держ. апарату, соціальне становище яких було непостійним

Схема 1.12

ДЕФІНІЦІЇ ТА ДЖЕРЕЛА ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

«АВЕСТИ» ЗАРАТУСТРИ (між X і поч.VI ст. до н. е.) – за переказами, коли Заратуштрі, давньоіранському релігійному діячеві виповнилося 30 років, йому відкрилася істинна віра. Його одкровення і склали «Авесту» – священну книгу зороастризму та його представників, послідовників Заратуштри. Слово «Авеста», відповідно до авестійських текстів, часто перекладається як «одкровення (Заратустри)».

Заратустра перший, хто вчив про суд над кожною людиною, про рай та пекло, про воскресіння тіла, про загальний Останній Суд і про вічне життя об'єднаної душі і тіла. Ці уявлення були пізніше перейняті юдаїзмом, християнством, ісламом. Але тільки в зороастризмі вони мають між собою повний логічний зв'язок, позаяк мислитель наполягав на тому, що спасіння кожної людини зале-

жить від сукупності її думок, слів і вчинків, в які втручатися і змінювати, з співчуття чи з власної прихоті, не може жодне божество. В такому вченні віра в День Суду повністю отримує свій жахливий смисл, адже кожна людина повинна отримати відповідь за долю власної душі та розділити загальну для всіх відповідальність за долю світу.

АРТХАШАСТРА (від санскр. букв. наука про користь; наука про політику) – 1) «Наставлення про користь» – найдавніший інд. трактат про політику і державу, мистецтво управління (IV ст. до н. е.), створений за часів правління в Магадхі Чандрагупти Маур'я, приписується його радникові-міністру Каутільї. Написаний у формі повчання царю і є найважливішим джерелом відомостей про соціальну структуру стародавнього інд. суспільства, держ. устрій, правові інститути (описує звичаї, судову систему і закони), економіку, військ. мистецтво, дипломатію, науки. Складався з 15 книг і містив настанови із освоєння нових земель, доходів і витрат царської скарбниці, торгівлі, прядильно-ткацького виробництва, штучного зрошення, становища рабів та найманих робітників тощо; 2) трактати про політику і право Стародавньої Індії.

БОКХОРИСА КОДЕКС (за іменем єгипетського фараона Бокхоріса) – збірник давньоєгипетських законів, складений у VIII ст. до н. е. як наслідок реформ, спрямованих на зменшення напруження в суспільстві. Бокхоріса кодекс забороняв боргове рабство: єгиптянин не міг бути рабом ін. єгиптянина. Дозволяючи окремим особам купівлю-продаж поземельної власності, кодекс завдавав удару по храмах і жерцях, які, поряд з фараоном, були до того часу єдиними землевласниками у країні. Чинність кодексу обмежувалася періодом правління Бокхоріса (732–726 рр. до н. е.). Кодекс діяв лише на території Пн. Єгипту; мав вплив на законодавство Солона.

ВАРНА (від санскр. дослівно – колір, очевидно, шкіри) – кожна з чотирьох особливих станових груп населення у Стародавній Індії (брахмани, кшатрії, вайшії, шудри), належність до яких визначалась народженням і які мали певне коло етичних, реліг. і правових обов'язків. Брахмани (браміні) – представники вищої варни; жрецька знать і їхні родичі; творці законів; їм заборонялося займатися лихварством. Кшатрії – представники другої варни, до якої належали правителі держав, вищі посадові особи, військ. знать

на чолі з раджею. Вайшії (вайшії) – представники третьої варни, до якої належали селяни-общинники, землероби, скотарі, а пізніше й дрібні торговці, ремісники. Шудри – представники нижчої четвертої варни, до якої належали найбідніші верстви, які повинні були прислуговувати вищим варнам; збіднілі й витіснені з общини селяни, чужаки, потомки військовополонених, взятих у міжусобних війнах.

ВАРНАШРАМА – ведична система у Стародавній Індії, яка розчленовує суспільство чотири особливі станові групи (варни) відповідно до якостей і роду занять людини та на чотири ступені духовного життя (ашрами). У Законах Ману згадується чотири варни: брахмани (жерці, священнослужителі), кшатрії (правителі, воїни), вайшії (землероби, ремісники) та шудри (слуги). Крім того, у Законах є відомості про так званих «недоторканих» (чандали й ін.), народжених від змішаних шлюбів, які фактично становили найнижчу, п'яту варну (вони виконували працю гробарів, катів, жили поза селищами, будь-яке спілкування з ними заборонялося). З часом із варн розвинулися касты.

ДІМ САТІ – найпрестижніший навч. центр Стародавнього Єгипту періоду Нового царства (діяв у Фівах). Тут навчали майбутніх жерців, суддів, переписувачів. Рахівників і бухгалтерів готували у школі при царській скарбниці. В ін. навч. закладах викладали астрологію, математику, типологію, готували лікарів, зокрема, хірургів (мед. центр був у Галіополі). У Домі Саті містився гол. наук. центр і при ньому була величезна бібліотека. Наук. знання мали кастовий характер і були привілеєм жерців.

ДХАРМА – правові, релігійні й етичні правила поведінки індивідуального та сусп. життя у Стародавній Індії.

ДХАРМАШАСТРИ – збірники релігійно-етичних, правових розпоряджень, правил (дхарм) Стародавньої Індії. Напр., один із давньоінд. релігійно-правових трактатів – дхармашастра Гаутами, складений на початку I тис. до н. е. брахманською школою Гаутами.

ЗАКОНИ МАНУ (від санкр. *Манавадхармашастра*) – «Наставлення Ману у дхармі» – давньоінд. дхармашастра, яскравий зразок правової думки Стародавньої Індії II ст. до н. е. – II ст. н. е.; створені жерцями однієї зі шкіл брахманізму для визначення поведінки індійців у приватному та громадському житті; написані

санскритом – давньоінд. мовою, у формі двовіршів, що мало полегшити їх запам'ятовування. Їх авторство інд. традиція приписує Ману – синові бога Сонця Вівасвата, одному з міфічних прабатьків людини. Усього в Законах 2650 (2685) статей, розбитих на 12 глав; їх зміст виходить за межі чисто правових норм – тут і політика, і мораль, і реліг. настанови (каяття, шлюб) тощо.

Покарання розглядалось як основний засіб управління. «Де покарання процвітає, – сказано в Законах Ману, – там піддані не обурюються». Покарання порушника не обмежується земним життям, воно пов'язується і з майбутніми стражданнями у житті після перевтілення, загрозою життю і здоров'ю його близьких родичів тощо. Карна частина законів Ману вражає жорстокістю покарань, хоча членушкодження застосовувалося тільки щодо нижчих варн. Проте за ересь, лінь, слабволю, порожні балачки, жебрацтво Закони Ману приписували карати саме брахманів і кшатріїв; брахмани і кшатрії не повинні були виступати в ролі лихварів.

Держава зберігала за собою право верховного нагляду за угодами про нерухоість. Правомірними способами набуття нерухої власності були спадщина, купівля, одержання дарунку та набувальна давність. Закони Ману регулюють інститут договору. Суд і процес за Законами Ману зазвичай відбувалися колегіально. Існували ордалії. У сумнівних випадках вимагалися речові докази.

ЗАКОНИ ХАММУРАПІ – кодекс законів вавилонського царя Хаммурапі (1792–1750 рр. до н. е.). Були викарбувані на чорному базальтовому стовпі (бл. 2-х м). Вгорі стовпа зображений рельєф царя, який стоїть перед богом Сонця Шамашем – захисником суду. Під рельєфом викарбувано текст законів, що заповнює обидва боки стовпа. Текст розділений на три частини: 1) це значний за обсягом вступ, у якому цар оголошує, що боги передали йому царство для того, «щоб сильний не гнобив слабшого»; 2) перелік благодіянь, які цар надав містам своєї держави; 3) статті законів, які, своєю чергою, закінчуються ґрунтовним висновком. Усього пам'ятка налічує 282 статті. Закони здебільшого починаються зі слова «якщо», після котрого подається опис конкретної ситуації, якої і стосується відповідна юр. норма цивільного або кримінального права. Закони Хаммурапі не містять релігійних і моральних елементів. У них збережено пережитки родового ладу

(передбачена можливість самосуду, колективна відповідальність общини тощо).

ЗАКОНИ ШУЛЬГІ – закони видані царем Стародавнього Шумеру – Шульгі (2093–2046 рр. до н. е.), які свідчили про наявність у державі розвинутої судової системи (зокрема, встановлювалася винагорода за повернення раба-втікача його власникові); передбачалися також покарання за різні види членоушкоджень (за Законами Шульгі не культивувався принцип таліону, а визначався порядок матеріального відшкодування постраждалому).

Закони Шульгі вважаються найдавнішими з відомих системних правових актів.

ІЗРАЇЛЬСЬКЕ ЦАРСТВО – рабовласницька держава в Пн. Палестині та Зайорданії, що існувала від кінця X до кінця VIII ст. до н. е. Виникла після розпаду ізраїльсько-юдейської держави Соломона. Столицею Ізраїльського царства було м. Тірца, а з IX ст. до н. е. – Шомерон (Самарія). Спираючись на Фінікію, Ізраїльське царство вело успішну боротьбу зі сирійськими царями Дамаску. У VIII ст. до н. е. знесилене гострою внутр. боротьбою Ізраїльське царство почало занепадати. У 722 р. до н. е. було завойоване царем Ассирії Саргоном II і перетворене на ассирійську провінцію. Після розпаду Ассирії в кінці VII ст. до н. е. територія Ізраїльського царства підпала під владу Вавилонії.

КАСТА (від португ. *casta* – рід, покоління з лат. *castus* – чистий) – 1) у країнах Сходу замкнута сусп. група, яка відособилась унаслідок виконання специфічної соц. функції, спадкових занять і професій, пов'язана походженням і правовим станом її членів (що може бути пов'язане із належністю до певної етнічної чи релігійної спільноти) (касти утворюють ієрархію, у спілкуванні між кастами є суворі обмеження; в Індії каста виникли на основі варн); за Конституцією Індії 1950 р. визнана рівноправність каст; 2) сусп. група, яка ревно оберігає свою замкненість, відособленість і свої основні чи групові привілеї.

«ПОВЧАННЯ АМЕНЕМОПЕ» (X–IX ст. до н. е.) – відображення ідеології єгипетської знаті, що належить до епохи Нового царства. Написані придворним писарем Аменемопом, сином Канахта, людиною, яка мала широкі повноваження з управління держ. справами Єгипту, як спадщину для його сина. Містить 30-ть розді-

лів порад щодо успішного життя та відображає настрої єгипетської знаті в пору розпочатого занепаду держави, коли знать була налякана повстаннями рабів і вільних.

Аменемопе закликає можновладців до поміркованості та обережності. Він застерігає їх проти захоплень чужих земель: «Не прибирай межового каменю на кордонах полів». Оголошує того, хто грабує слабких, ворогом міста, загрожує тяжкими покараннями. Вимагає від суддів неупередженості та звинувачує їх у хабарництві. Застерігає проти зловживань при зборі податків, проти оббирання селян при справлянні натурального податку.

«Повчання Аменемопе» – це і реліг. праця, за якою бог визначає долю людини, людина безсила перед його всемогутністю, водночас бога не можна обдурити, оскільки він проникає в думки людини. Тому автор закликає до смирення, покірності, вселяє думку про необхідність сліпо коритися жерцям, що мали чільну роль у формуванні політ.-правової думки Стародавнього Єгипту.

«ПОВЧАННЯ ГЕРАКЛЕОПОЛЬСЬКОГО ФАРАОНА ХЕТІ Ш СИНУ СВОЄМУ МЕРИККАРА» розкриває ідеологію верхівки єгипетського суспільства. Фараон Хеті Ш, правив бл. 2100 р. до н. е. в повчанні, своєрідному політ. заповіті, застерігає свого спадкоємця від ворогів держ. влади. Повчання дає цінний матеріал про соціальні відносини і про організацію держави наприкінці III тис. до н. е.

Автор повчання радить дотримуватися щодо народу суворості, але обережної держ. політики. Він рекомендує, з одного боку, жорстоко розправлятися з «бунтівниками» і бути нещадним до бідняків, бо вони прагнуть до захоплення чужої власності: «Незможний жадібний до того, що належить іншому». Бідняків не варто брати в армію: «Бідний – це смута війська». Навпаки, багатий заслуговує повної довіри.

З ін. боку, рекомендується не зловживати насильством до незаможних і висловлюється проти несправедливих покарань. Порада сину – орієнтуватися на багатих, надавати наближеним всіляку підтримку: «... звеличує своїх вельмож, щоб вони жили згідно з твоїм законам». Надається велике значення підтримці реліг. культу і шануванню покійних правителів: закликається приносити щедрі жертви богам, споруджувати пам'ятники, але не руйнувати чужих для того, щоб спорудити свої.

Текст «Повчання» зберігся в трьох папірусах часів серед. Нового Царства. Найбільш збережений з них знаходиться в Держ. Ермітажі в Санкт-Петербурзі, два ін. зберігаються в музеї образотворчого мистецтва ім. О. С. Пушкіна в Москві та в бібліотеці Копенгагенського ун-ту (Данія). Текст «Повчання», розміщений на остраконі (керамічному черепку), є у Французькому ін.-ті сх. археології в Каїрі (Республіка Єгипет).

«ПОВЧАННЯ ПТАХОТЕПА» – відображає погляди з питань сусп. і держ. ладу, політ. і правову думку верхівки єгипетського суспільства. Текст був виявлений у Фівах у 1847 р. єгиптологом М. Приссе д'Авенн.

Птахотеп (XXV–XXIV ст.ст. до н. е.) – один з представників єгипетської знаті, який займав високу посаду візира (джати) – глави всього адм. апарату під час правління фараона Дждкара Ісесі (V династія, Стародавнє царство). У похилому віці він підбиває підсумки накопиченої життєвої мудрості та звертається до правителя з проханням дозволити залишити повчання нащадкам.

Птахотеп виходить з необхідності соціальної нерівності. Для нього людина, нижча за своїм становищем у суспільстві, – погана; вища – цінний, благородний. Він закликає «нижчих» ставитися з покірністю і смиренням до «вищим». Він вселяє «нижчим», що їх благополуччя залежить від доброї волі та доброзичливості «вищих». Ті, хто перебувають на нижчих щаблях соціальної драбини, повинні «перед вищими опустити руки і зігнути спину». І далі: «Згинай покірно свою спину перед твоїм начальником... І тоді дім твій простоїть довго, і все, що в домі, збережеться, і нагорода тобі буде відповідна. Погано бути впертим у ставленні до начальника. Жити спокійно можна лише тоді, коли начальник ласкавий до нас. Якщо ти в покорі слухаєш начальника, ти добре чиниш щодо бога».

Водночас Птахотеп закликає «вищих» не бути зарозумілими в поведженні з «нижчими». Могутність лагідності більше могутності сили. Ніхто не повинен прагнути вселяти страх, крім царя і бога. В уявленнях Птахотепа про державу відображаються особливості держ. ладу Єгипту. Слово «бог» часто ототожнюється зі словом «фараон».

«Повчання Птахотепа» багаторазово копіювалися дітьми в школах під час навчання. Автор «Повчань» засуджує жадність

і користолоубство, користолоубство, наголошуючи, що після смерті багатство не допоможе, яку б розкішну гробницю не збудував собі користолоубець: перед судом бога Осіріса. Значення мають вчинки людини, а не скарби. Закликає молодих хлопців прагнути до знань і виявляти увагу до своїх дружин.

Це перша філософ. праця, що збереглася до нашого часу.

СТАРОВРЕЙСЬКЕ ПРАВО – виникнення староврейського права пов'язують з іменем напівлегендарного пророка Мойсея (XIII ст. до н. е.), який склав релігійні заповіді та перші закони. Реальна більшість приписаних Мойсею правових розпоряджень, що ввійшли до старозавітної книги Біблії «Вихід» і «Левит», з'явилися в Юдейському царстві в IX–VII ст. до н. е. Осн. всього староврейського права стали так звані Десять заповідей Закону Божого, згідно з Біблією, передані через Мойсея єврейському народові від Бога.

Заповіді стали принципово новим словом в історії права: вперше оформилися не казусні, а заг. правила правової поведінки, хоч і значною мірою реліг. за змістом. Умовно містили три групи розпоряджень:

1) гол. вимоги староврейської релігії (єдинобожжя, заборона на поклоніння ін. богам і на ідолопоклонство);

2) постанови реліг.-життєвого характеру, вимоги до способу життя (дотримання суботнього, вихідного для всіх справ дня, шанування батьків);

3) безпосередньо стосувалися заг. правових відносин і заборони такої поведінки, яка, за заповітом, вважалася злочинною не тільки в людському, але і в реліг. значенні (не вбивай, не чини перелюб, не кради, не лжесвідчи на ближнього твого, не бажай дружини ближнього твого, ні дому його, ні поля його, ні раба його, ні вола його, ні всього, що є у нього).

ПРЕДСТАВНИКИ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ

КОНФУЦІЙ (кит. Кун-Цзи, рідкіше кит. Кун Фу-Цзи, латинізовано як *Confucius*) (551–479 рр. до н. е.) – кит. філософ і політ.

діяч, основоположник конфуціанства. Сформульовані ним етико-філософ. вчення з часом досягли статусу держ. ідеології і швидко поширилися за межі Піднебесної.

Одна з найважливіших завдань конфуціанства – створення суспільства на основі лояльного ставлення начальника до підлегло-го, де кожній людині зрозуміла його функція. Золоте правило, проходить крізь усі вчення мислителя, говорить: «Не роби людині то-го, чого не бажасш собі».

Конфуцій вважав, що найвищої ефективності управління державою можна досягти лише на принципах патріархально-кланової форми підпорядкування – по старшинству в родині. Згідно з його вченням, держава – це одна велика родина, де влада імпера-тора – влада батька, а відносини правителів і підданих – родинні відносини. Він пропонує будувати відносини у середині держави на засадах принципів добродітності, які відповідають нормам та ри-туалам («Лі»).

Конфуціанська модель держ. устрою могла функціонувати тільки в умовах існування ідеального в морально-етичному плані держ. апарату. Всі проблеми в сусп. житті Конфуцій пояснював недосконалістю сусп. моралі та вважав, що від моральності правля-чих залежить моральність підданих.

Через 300 років після смерті філософа його систему поглядів прийнято як доктрину кит. державності. Зрештою особа Конфуція перетворилася на головний символ кит. освітньої системи.

ЛАО-ЦЗИ (604–ймовірно 531 рр. до н. е.) – кит. філософ, що вважається засновником даосизму, автор трактату «Дао Де Цзін» («Книга Шляху і Гідності», інша назва «Три вози» – написаний на бамбуку, що займав три вози). Відомий також як Лі Ер.

Вчення Лао-Цзи мало на увазі два аспекти: філософ. і політ. У політ. аспекті домінувала ідея про те, що менше втручається уряд в життя суспільства й окремо кожної людини, то краще. Наголошу-вав, що у структурі держ. влади виникають труднощі через те, що вона вдається до диктаторських методів і змушує людей вчиняти неприродно проти їх волі. Вказував: щоб уникнути крадіжок, необ-хідно знищити будь-яку цінність майна; відсутність шлюбних за-конів позбавить людину від перелюбу, зробить її смиренним, неко-ристолобним і добродітним громадянином; необхідно відмовитися від агресії.

МО-ЦЗИ (479–400 рр. до н. е.) – у своєму однойменному трактаті «Мо-Цзи» обґрунтував теорію сусп. договору щодо виникнення держави, ідею федеративного устрою, принципи держ. управління, практичні пропозиції щодо побудови жорсткої адм. структури, концепції поєднання заохочення і покарання як могутнього важеля держ. адміністрування, політ. доктрину казарменого рівноправ'я, започаткування егалітаризму (від фр. – рівність) в соціально-політ. відносинах.

Першим у давньокит. суспільно-політ. думці аргументував ідею виборності першого правителя. На його думку, у Піднебесній тривалий час існував хаос, доки люди не зрозуміли, що все це через «відсутність керівників». А усвідомивши це, зрештою «вибрали найдостойнішу людину і поставили її сином неба». Поряд з ідеєю єдиного центру мислитель запропонував концепцію всезагального блага у відносинах на рівні держави й між державами.

Виступав за реформи на користь народу та засуджував прагнення до розкоші, витонченої культури, церемоніалу. Наполягав на врахуванні інтересів народу в процесі управління державою. Наголошував, що влада має застосовувати не тільки насильство і покарання, а й моральні форми впливу на людей. Здійснення реформ, на його думку, неможливе лише на основі використання звичаїв, воно потребує встановлення нових правил у формі законів.

СІДДГАРТХА ГАУТАМА (ШАК'Я-МУНІ) (563–483 рр. до н. е.) – інд. духовний наставник, аскет, іст. Будда Шак'я-Муні, прозваний Буддою, тобто «просвітленим», один із семи будд старовини, засновник буддизму. Гаутама – головна фігура в буддизмі.

Осн. положення буддизму викладені в Чотирьох шляхетних істинах, які Гаутама Будда виголосив своїм учням після того, як досяг пробудження, медитуючи під деревом Бодгі, а саме:

- 1) життя неминуче пов'язане зі стражданнями;
- 2) причиною страждання є жага буття і чуттєвих насолод;
- 3) щоб уникнути страждань, слід звільнитися від цієї жаги буття і досягти повного заспокоєння – нирвани;
- 4) існує шлях до припинення жаги буття, а отже, страждань.

Мета буддиста – покласти край стражданням та досягти згасання (ніббани) жадоби, злостивості та хибних поглядів, водночас досягаючи пробудження (бодгі). Буддизм вчить робити добрі та

вмілі вчинки, уникати вчинків злих та невмілих, а також очищувати та розвивати розум.

Питанням держави і права в політ. теорії буддизму приділяється мало уваги. Це обумовлено тим, що, по-перше, буддизм акцентував на індивідуальному шляху порятунку і досягнення духовного вдосконалення, а, по-друге, держава і право розглядалися як одні з джерел земних страждань і нещастя.

СОЛОМОН (Salomo (n), Selomo)(? – бл. 928 р. до н.е.) – цар Ізраїльсько-Юдейської держави (965–928 рр. до н.е.), яка за його правління досягла найвищого розвитку. Соломонові приписують низку творів, що входять до Біблії, зокрема «Пісню над піснями».

ШАНЬ-ЯН (390–338 рр. до н. е.) – видатний кит. мислитель, політик, реформатор, один із основоположників фа цзя (легізма) – сусп.-політ. вчення Стародавнього Китаю. Вчення Шан Яна викладено у політ. трактаті «Шан-цзюнь шу». Розумів, що порядок у державі досягається законами, вмілою адміністрацією, довірливим ставленням влади і мешканців, встановленням належної комунікації. Бачення реформ у державі виклав у низці основних концептів, які реалізував на практиці, зокрема: «держава досягає процвітання двома шляхами (за допомогою двох засобів) землеробства і війни»; усі є рівними перед законом і ніхто не має права порушувати закон навіть за великі заслуги в минулому, закон найважливіший і всі зобов'язанні його дотримуватися та виявляти його порушників; запровадження системи винагород і покарання; протидія спекуляції; використання єдиних управлінських практик; запровадження єдиних стандартів мір і ваги; уніфікація адм. поділу держави.

Загальна характеристика періодів Давньогрецької політико-правової думки

Характеристика періоду	Представники
Ранній період (VIII–VI ст. до н. е.)	
Виникнення давньогрец. державності, яке супроводжується онов-	Гомер (VIII ст. до н. е.), Гесіод (VII ст. до н. е.), «сім мудреців»

<p>леною міфологізацією та частковою раціоналізацією політ. і правових уявлень. Особливого значення набуває тлумачення взаємостосунків людей і богів, ієрархії самих богів і розподілу їхніх функцій.</p> <p>Теоретики раннього періоду порушили проблему законності управління державою. Гол. у них є пізнання походження та сутності права і свободи. Здійснення перших спроб поставити проблему взаємозв'язку полісних законів та індивідуальної людської свободи</p>	<p>(VII–VI ст. до н. е., Фалес, Піттак, Періандр, Біант, Клеобул, Хілон, Солон), Піфагор (VI–V ст. до н. е.), Геракліт (VI–V ст. до н. е.), Демокрит (V–IV ст. до н. е.)</p>
<p>Період розквіту (V – перша пол. IV ст. до н. е.)</p>	
<p>Розвиток політ.-правової думки, поглиблення філософ. і соц. аналізу проблем суспільства, держави, політики і права, ускладнення сусп. життя, зростання ролі політики, попиту на знання.</p> <p>Вперше запропоновано поділ права на природне і позитивне, започаткована сучасна теорія прав людини, обґрунтована правова рівність людей</p>	<p><i>Софісти</i> (V ст. до н. е.): – старше покоління – Протагор, Горгій, Продік, Гіппій, Антифонт та ін.; – молодше покоління – Фразімах, Каллікл, Лікофрон та ін.;</p> <p>Сократ (V–IV ст. до н. е.); Платон (V–IV ст. до н. е.); Арістотель (IV ст. до н. е.)</p>
<p>Період кризи (еллінізму) (друга пол. IV – II ст. до н. е.)</p>	
<p>Криза державних установ, втрата державної незалежності, відображення настроїв занепаду, невпевненості</p>	<p>Епікур (VI–III ст. до н. е.), стоїки (засновник – Зенон), Полібій (II ст. до н. е.)</p>

Схема 1.13

Ранній період давньогрецьких політико-правових вчень

Представники періоду	Основні погляди на проблеми держави і права
Гомер	Вища цінність політико-правових інститутів втілювалась у ідею про їх божественне походження
Гесіод	Уявлення про божественне походження сусп. законів та про богів як безпосередніх гарантів їх справедливого виконання
Сім мудреців»	<ul style="list-style-type: none"> – Вирішували проблеми щодо форм державності; – громадянин повинен закону боятися, як і тирана; – беззаконня – найбільше зло; – порядок і закон – найбільше добро для полісу; – спрямовували свої теорії на створення справедливих законів у житті полісів (були законодавцями)
Піфагор	<ul style="list-style-type: none"> – Відстоював аристократичні традиції правління «кращих»; – різко критикував демократію; – вперше ввів теоретичне поняття «рівності»; – «справедливість» – це відплата рівним за рівне; – ідеал – поліс, в якому панують справедливі закони; – найбільше зло – анархія; – після божества найбільше треба поважати батьків, закони і підкорятися їм за переконанням; – все є число. Справедливість є математичне відношення рівняння (перевагу надавав не арифметичні, а геометричній справедливості: все розподіляється не порівно, а за достоїнством; – розділяв справедливість на законодавчу та судову; – вирізнив п'ять видів влади: <ol style="list-style-type: none"> 1) влада божества і храму; 2) влада батьків і царів; 3) влада законодавчих зборів громадян; 4) влада судової; 5) влада посадових осіб; – піфагорейство було не тільки філософ. доктриною, але й своєрідною релігійно-моральною програмою з конкретними планами перебудови громадського життя

<p>Геракліт</p>	<ul style="list-style-type: none"> – головним вважав – взаємозв’язок настанов божественних і людських; – наголошував на необхідності слідувати керуючому розуму все життя; – поділ людей на 4-и категорії: мудрі, нерозумні, кращі, гірші; – виправдовує соц.-політ. нерівність: вона правомірна і справедлива як результат загальної боротьби; – джерелом людського закону є єдиний божественний закон; – народ повинен боротися за закон як за свої стіни. Для прийняття закону необов’язково схвалювати його на народних зборах. Головне в законах – їхня відповідність загальному логосу, керуючому розуму; – критикував демократію (бо править юрба і немає місця кращим – аристократам). Проти республ. держ. устрою; за правління духовної аристократії
<p>Демокрит</p>	<ul style="list-style-type: none"> – заперечував божественне першоджерело законів і держави; – розглядає виникнення і становлення людини, людського роду і суспільства як частину природ. процесу світового розвитку; – суспільство, поліс, законодавство створені штучно, а не дані за природою. Звідси недосконалість законів і полісного життя. Закони покликані забезпечити упорядковане життя в полісі; – критерієм справедливості в політиці, праві, етиці є правильно зрозумілий характер зв’язку штучного з природним; – держава – заг. благо і справедливість, заг. опора громадян. Держ. справи – набагато важливіші за ін.; – держава – це об’єднані співтовариства вільних людей із правовим порядком; – захищав демократію, не відкидав і можливості аристократії (аристократи кращі і тому повинні керувати); – єднання вільних громадян – ознаки істинної демократії

Схема 1.14

**Покоління софістів
та їхні основні погляди**

Старше покоління (Протагор, Горгій, Продік, Гіпсій, Антифонт та ін.)	Молодше покоління (Фразімах, Пол Агригентський, Каллікл, Лікофрон та ін.)
Прогресивні погляди, виступали за демократію	Прихильники демократії, але й вітали такі форми правління як аристократія і навіть тиранія

Схема 1.15

Софісти про державу і право

Протагор (481– 411 рр. до н. е.)	<ul style="list-style-type: none"> – Визнавав рівність усіх людей; – зробив висновок про правомірність і справедливість демократичного ладу; – існування держави передбачає причетність всіх її членів до мідрості людської доброчесності
Горгій (483–375 рр. до н. е.)	<ul style="list-style-type: none"> – Писані закони – охоронці справедливості, штучний людський винахід; – відрізняв від «писаного закону» неписану справедливість – божественний і загальний закон
Характерні погляди софістів на проблеми держави і права	<ul style="list-style-type: none"> – Першими здійснили ґрунтовну розробку природничо-правової теорії; – <i>першими запропонували розподіл права на:</i> а) <i>природне</i> («фізіс»); б) <i>позитивне</i> («номос»); – природ. право – неписаний закон, що втілює справедливість; – писані закони – умовні, залежать від зміни законодавців, є результатом угоди між людьми, у цьому полягає їх соціальне призначення; – розробили ідею особистих прав людини; – держава і закон – гарантії, політичний і юридичний механізм реалізації особистих прав людини;

	<p>– особисті права людини, свобода – невідчужуване природне право;</p> <p>– обґрунтували полісну організацію як задану людям форму правління;</p> <p>– виявились попередниками трьох правових шкіл:</p> <p>1) школи природ. права; 2) школи юр. права;</p> <p>3) соціологічної школи права</p>
--	---

Схема 1.16

Сократ про державу і право

Вперше сформулював	Концепцію договірних відносин між державою та її громадянами (кожен громадянин може залишити державу без перешкод, якщо її порядки йому не до вподоби)
Про владу	<p>– Критерій правління і законодавства – знання: правити і законодавувати повинні знаючі і компетентні;</p> <p>– з усіх достоїнств правителя головне – робити щасливими тих, кого він веде</p>
Форми правління	<p>Першим запропонував критерії оцінки форм правління:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Царська влада: влада за згодою народу і на основі законів. 2. Тиранія: влада проти волі народу, ґрунтується на беззаконні, сваволі правителя. 3. Аристократія: посадові особи обираються зі «знаючих», вони дотримуються законів. 4. Плутократія (олігархія): правління на основі майнового цензу, багатих в угоду багатим. 5. Демократія: правління всіх громадян на основі законів

<p>Погляди на закон</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Без закону життя полісу неможливе, вони – устої полісу, джерело закону – розум і знання; – розрізняв природне право і закон полісу; – неписані божественні та писані закони мають одну мету – справедливість (законне й справедливе – одне й те ж); – право – загальнообов’язковий мінімум морала; – закон – цементуюча суспільство норма; – законослухняність є головним обов’язком громадянина. Це умова існування законності та правопорядку; – підкоряючись законам держави, громадяни є найщасливішими і сильнішими; – поняття знання – справедливість – законність – громадянин – поліс розглядаються як ідентичні за сутністю, але за формою різні
-------------------------	--

Схема 1.17

**Загальна характеристика
політико-правового вчення Платона**

Головні праці	«Держава/Політея», «Політик», «Закони»
Форми праць	Діалоги
Жанр праць	Утопія
Засади вчення	Об’єктивний ідеалізм. Подвоєне світ: світ речей та світ ідей
Концепція політики («істинна політика»)	Знання божественних принципів та форм правління людьми, царське мистецтво за наявності царського звання і вміння судити та надавати розпорядження
Ідеальне правління	Не потребує детальних законоположень. Критикував управління людьми за допомогою закону, бо закон не в змозі охопити усі нюанси всіх життєвих ситуацій

Схема 1.18

**Перший проєкт ідеальної держави Платона
(діалог «Держава»)**

Форма правління	Аристократія (управляє державою стан філософів)
Принципи державного устрою	<ul style="list-style-type: none"> – Становість і жорстока соціальна ієрархія (стани нерівні, спадкоємні, замкнуті); – принцип розподілу праці; – скасування приватної власності (в ній корінь зла); – принцип спільності майна і колективізму; – скасування інституту сім'ї: жінки та діти повинні бути спільними, дітей виховує держава
Стани	1. Філософи. 2. Воїни. 3. Виробники. Перехід від одного стану до іншого заборонений
Недосконалі форми правління – «пошкоджені»	<p><i>Тимократія</i> (правління воїнів, як наслідок – нескінченні війни).</p> <p><i>Олігархія</i> (правління небагатьох багатіїв, як наслідок – ворожнеча багатіїв та бідних).</p> <p><i>Демократія</i> (правління народу, як наслідок – максимальна свобода народу та заміщення держ. посад за жеребкуванням).</p> <p><i>Тиранія</i> (влада одного, найгіршого, оточеного негідниками)</p>
Ставлення до законів	Не визнаються писані закони, роздуми філософів понад законами

Схема 1.19

**Другий проєкт ідеальної держави Платона
(діалог «Зақони»)**

Форма правління	Змішана (елементи монархії та демократії)
Монархічний елемент	Колегія з 37 охоронців закону, у віці від 50 до 70 років, що перебувають у владі не більше 20 років, які охороняють закони, зберігають записи про майно, здійснюють судові функції

Демократичний елемент	Рада (з 360 осіб – 90 від кожного майнового стану, яка збирає чергові та позачергові народні збори) та Народні Збори (представники першого та другого станів повинні бути обов'язково бути присутніми на них під загрозою штрафів, інші – за бажанням)
Верховна влада	Нічна Рада (10 наймудріших правителів). Не залежить від будь-яких органів
Держава	Складається із 5040 громад. До їх складу входять лише власники землі
Стани	4-и стани (майнова градація). Перехід з одного стану до ін. здійснюється без перешкод зі зміною майнового становища
Політичні права	Набуваються відповідно до обсягів майна. Раби політично цілком безправні
Приватна власність	Дозволяється мати ділянки землі з будинками, які отримують шляхом жеребкування і користуються на правах володіння. Земля залишається власністю держави
Закони	– Визнається значення законів, надається їм висока оцінка: «Закони – визначення розуму, встановлені заради загального блага всієї держави»; – неправильними вважав ті закони, що встановлені не заради загального блага всієї держави; – правителі повинні служити закону; – закони в змозі зробити державу щасливою; – у законах потрібно охопити усі правовідносини, в які вступає людина від народження до смерті; – вирізняв два види держави: 1) в якій над усім стоїть правитель; 2) над правителем є закон; – вважав, що першими в будь-якій державі за правом повинні бути закони про шлюб (бо головне завдання держави – народження дітей)
Правосуддя	– Стоїть на стражі законів – належне влаштування судів (бо держава перестане бути державою);

	<ul style="list-style-type: none"> – призначення суддів порівнював з обранням правителів: суддя – рівний правителю своїм вироком; – жодне покарання не має на меті заподіяння зла: воно робить людину або кращою, або менш зіпсованою
Злочини	<ul style="list-style-type: none"> – Найтяжчі злочини: проти богів, батьків і держави – їх образа карається смертю; – розрізняє навмисні та ненавмисні «несправедливі вчинки»; – розрізняє заходи адміністративної, кримінальної і громадсько-правової відповідальності; – сформулював принцип невідворотності покарань
Сім'я	Усім громадянам дозволяється вступати в шлюб, мати сім'ю

Схема 1.20

Політико-правові погляди Арістотеля

Головні праці	«Політика», «Етика», «Афінська політія»
Жанр праць	Наукові трактати
Політика	Наука про найвище благо людини і держави. Мета політики – щастя, добробут людини і держави
Держава	<ul style="list-style-type: none"> – Вища форма людського спілкування з метою досягнення якомога кращого життя; – самодостатнє існування сукупності громадян; – у всякому державному ладі є три основні елементи: <ol style="list-style-type: none"> 1) законодавчий орган про справи держави; 2) магістратури; 3) судові органи
Принципи поділу на форми правління	<ul style="list-style-type: none"> – Кількісний (хто управляє); – якісний (у чиїх інтересах здійснюється управління)
Правильні форми держави	Монархія, аристократія, політія

Неправильні форми правління	Тиранія, олігархія, демократія
Найкраща форма правління	<i>Політія</i> (змішана форма держави, є поєднанням кращих сторін олігархії і демократії)
Соціальна опора в політії	Власники землі
Громадяни	Особи із середнім достатком. Не входять до числа громадян і не беруть участь у законодавчій та судовій діяльності жінки, раби, ремісники, торговці
Приватна власність	– Захищає; – противник усупільнення майна як протиприродного стану; – вважає її стимулом до праці; – засуджує користь та надмірне збагачення
Показник справедливості	Відсутність крайнощів між бідністю і багатством, «золота середина»
Різновиди справедливості	1. Зрівнюючий вид. 2. Розподільчий вид
Право	– Норми, що регулюють сусп. життя, надають йому відповідної форми і стабільності; – найважливіша ознака закону – його змушуюча сила; – право тотожне справедливості; – мета права, як і держави – спільне благо; – поділяв право на природне (визнане повсюди, не потребує законодавчого оформлення) і умовне (встановлені людьми норми у формі законів і угод); – природне право понад законом; – закони поділяв на писані і неписані; – серед законів важливіші неписані, що ґрунтуються на звичаях; – прибічник стабільного права

Схема 1.21

Вчення про державу і право в період кризи (еллінізму)

Епікур	
Форма правління	Рабовласницька поміркована демократія. Протинник крайньої демократії
Походження держави і права	Держава і право встановлені штучно, а не природно
Справедливість	Договір про те, щоб не спричиняти і не потерпати від шкоди, ухвалений у процесі спілкування людей. Має відносний характер, втілений у законах різних держав
Головна мета держ. влади	Забезпечення взаємної безпеки людей, подолання їхнього взаємного страху, не нанесення ними шкоди один одному
Право і держава	<ul style="list-style-type: none"> – Це сутність, зміст і результат договору й угоди; – закони – засіб огорожування і захисту «мудрих» від наговпу, закони видані заради мудрих; – заклик до утримання від політичної діяльності
Стоїки	
Держава	Природне об'єднання, а не штучне, умовне чи договірне
Закони	Державні закони, які відповідають заг. природ. закону, повинні неухильно виконуватись
Держ. лад	За суміш демократії, царської влади і аристократії
Погляди на шлюб	Проти сім'ї, індивідуального шлюбу, за спільність жінок
Полібій	
Основний твір	«Всесвітня історія» у 40 книгах
Форми держ. правління	Монархія, тиранія, аристократія, олігархія, демократія, охлократія. Вони змінюють одна одну
Вихід з круговерті	Змішана форма держ. правління (поєднання принципів монархії, аристократії та демократії; зразок – Римська держава)
Головне досягнення	<ul style="list-style-type: none"> – Концепція круговерті шести форм державного правління; – розширення спектра політичних досліджень; – закладення підвалин дослідження політичного процесу як закономірного

Схема 1.22

ДЕФІНІЦІЇ ТА ДЖЕРЕЛА ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

АНТИЧНА ДЕМОКРАТІЯ – система правління, яка сформувалася в VI–V ст. до н. е. в невеличких містах-полісах Стародавньої Греції. Риси античної демократії: – використання механізмів прямої демократії. Усі громадяни мали право і були зобов'язані брати участь в ухваленні рішень з важливих для держави питань. Вони робили це на міських зборах, які скликались виборним органом – Радою 500; громадяни брали участь у здійсненні правосуддя й адм. функцій у держ. установах; принцип рівності та свободи громадян виводився з їхнього членства у цій громаді; уявлення про будь-які універсальні людські чи політ. права були відсутні; моністичне уявлення про наявність спільного інтересу та його гармонійне поєднання з особистими інтересами громадян ставило вимогу одностайності під час прийняття рішень, вело до засудження фракційності й «інакомислення», які часто каралися остракізмом – відлученням від громади (в Афінах – терміном на 10 років); громадянство було вузьким, заснованим на принципі ексклюзивності; воно обмежувалося корінним (у другому поколінні, якщо говорити про афінську демократію) вільним населенням чол. статі цього міста-держави; демократія була маломасштабною: вона не поширювалася на ін. міста і не сприяла об'єднанню греків навіть перед загрозою вторгнення ззовні; республ. правління у Стародавньому Римі ґрунтувалося на більш диференційованому підході до інтересів «одного» (можливого лідера), «небагатьох» (аристократичної меншості) й «багатьох» (народу, плебсу), однак не пододало більшості ін. вад іст. обумовленої обмеженості античної демократії.

АНТИЧНИЙ (від лат. *antiquus* – стародавній) – стосується історії та культури стародавніх греків і римлян; античні держави – рабовласницькі держави Стародавньої Греції та Стародавнього Риму.

АНТИЧНИЙ ПОЛІС (від лат. *antiquus* – стародавній та грец. *polis* – поселення, місто-держава) – 1) община, що складалася з формально рівних громадян, які володіли виключним правом

власності на осн. засіб виробництва – землю; 2) місто-держава в античному світі (Стародавня Греція та Стародавній Рим), яке складалося зі самого міста і прилеглих до нього територій.

БУЛЕ (від грец. βουλή ή – рішення, воля; рада) – рада старійшин у Стародавній Греції, дорадчі збори у містах-полісах – один із найвищих органів виконавчої влади.

ДЕМОС (від грец. *dēmos* – народ) – у Стародавній Греції – вільне населення полісів, тобто основна повноправна частина населення, яка мала громадянські права (на відміну від іноземців, рабів та ін.), на протигагу аристократії (евпатридам); до демосу не входили раби. З кінця V–IV ст. до н. е. демосом називали бідні прошарки (зазвичай міського населення).

ДИКТАТОР (від лат. *dicere* – говорити). 1. Той, що диктує. 2. Особа, правитель, що має необмежену владу та здійснює одноосібне правління (диктатура – нічим не обмежена влада однієї людини чи групи людей). 3. В історичні часи – екстраординарний магістрат, якого за згодою сенату призначав на термін не більше шести місяців консул або консулярний трибун за умови небезпеки для держави, як зовн., так і внутр.

ЗАКОНИ ДРАКОНТА – перша відома писана пам'ятка давньогрец. права – збірник Законів диктатора Драконта в Афінах (бл. 621 р. до н. е.), які були присвячені здебільшого новій організації суду, покаранням за різні порушення священного й сусп. ладу. Збереглася тільки частина Законів Драконта, здебільшого та, що стосується кримінальних злочинів (вона відтворена в афінському написі 409–408 рр. до н. е.). Закони скасували будь-які привілеї, в тому числі родової знаті, у сфері кримінального покарання. Практично за будь-який злочин, зокрема, за крадіжку, навіть крадіжку овочів з городу, Драконт карав смертю (коли Драконта спитали, чому він за велику частину злочинів призначив смертну кару, він відповів, що «дрібні злочини, на його думку, заслуговують цього покарання, а для великих він не знайшов більшого»). Тільки за посягання на недоторканість особи міг бути призначений штраф. Злочином вважалось завдати образу потерпілому, причому потерпілим ставав увесь його рід, тому скарги до суду могли подавати і потерпілі, і їхні родичі. Закони передбачали можливість примирення злочинця з рідними убитого або з тим, кому було заподіяно шкоду. Формою реалізації цієї можливості стала компен-

сація, вид і розміри якої встановлювалися угодою сторін (або в худобі, або в грошах) – вельми своєрідним інститутом додержавного афінського права. Норми кримінального законодавства Драконта були пом'якшені реформами Солона в 594 р. до н. е.

ЗАКОНИ ЛІКУРГА – неписані закони спартанського правителя Лікурга (IX ст. – перша пол. VIII ст. до н. е.), якому грец. автори, зокрема Плутарх, приписують створення інститутів спартанського суспільства та держ. устрою (герусії, апели), розподіл земель між спартіатами. У законах Лікурга, які діяли майже п'ять століть, втілювалось прагнення законодавця забезпечити рівність громадян – не лише формальну, а й реальну, навіть у дріб'язкових питаннях повсякденного життя і побуту.

СОЛОНА РЕФОРМИ – на поч. VI ст. до н. е. Афіни роздирало протистояння аристократії, що зосередила у своїх руках владу, і більшості населення, обтяженого боргами (через що багато хто потрапив у залежність від кредиторів і навіть позбавився волі). У 594 р. до н. е. афіняни обрали Солон (бл. 640–559 рр. до н. е.) – політика, поета, одного із «семи мудреців», архонтом і доручили йому проведення політ. і економ. реформ в інтересах демосу.

Солон ввів закон про свободу заповіту, відмінив борги, добився звільнення тих, хто вже потрапив в рабство за борги, і заборонив надалі робити позики під заставу особистої свободи. Інші економ. реформи заохочували розведення в Аттіці маслин, а також стимулювали ремесла і торгівлю в Афінах (для чого іноземним ремісникам надавалося афінське громадянство). Розпочалося карбування монети, яка успішно конкурувала з монетою ін. грец. держав. Що стосується управління, то Солон встановив в Афінах нову систему, пов'язавши права громадян на участь у виборах і заняття політ. діяльністю з їхнім прибутком. Пентакосіомедимни (п'ятисотлірники, 1-й клас) і вершники (2-й клас) могли засідати в Раді та займати найвищі посади. Зевгіти (3-й клас) могли займати нижчі посади і входити в Раду (буле), у той час, як найбідніші громадяни, або фети (4-й клас), могли брати участь тільки в народних зборах. Рада (відома під назвою Ради чотирьохсот) також становила одне з нововведень Солоні; члени Ради щорічно обиралися чотирма афінськими філами, по 100 чоловік від кожної філи. Третім напрямом реформ було нове законодавство. Солон створив й апеляційний суд – гелією, яка була фактично народними зборами, на яких розглядалися оскарження вироків.

СОФІСТИ (від «софізм» – міркування) – платні вчителі мудрості Стародавньої Греції V–IV ст. до н. е., які готували своїх слухачів для політ діяльності, навчали умінню керувати приватними і заг. справами, виступати в Народних зборах, у суді, а також спробам доказів і ораторському мистецтву. Найвідомішими серед них були Протагор, Горгій, Антифонт, Продік, Гіппій, Лікофрон. Софісти також були першими в історії сучасної цивілізації представниками інтелігенції. Софізм зумовив новий тип соціальних стосунків між вчителем та учнем – рівноправне взаємовигідне спілкування. Вони навчали самостійно мислити й переконувати інших людей, що взаємопов’язано із утвердженням демократії у давньогрец. полісах. Не становили єдиної школи і розвивали різні філософ., політ. і правові погляди.

ЦЕНЗ (від лат. *censēre* – вести перепис; оцінювати; визначати, вважати). 1. У Стародавньому Римі – періодичний перепис майна громадян для відповідного розподілу їх на податкові розряди. 2. Умови допущення особи до користування тими або ін. політ. правами.

ПРЕДСТАВНИКИ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

АРІСТОТЕЛЬ (384–322 рр. до н. е.) – давньогрец. науковець-енциклопедист, філософ і логік, засновник класичної (формальної) логіки. У 367 до н. е.–347 до н. е. навчився в академії Платона в Афінах, у 343–335 до н. е. був вихователем сина царя Македонії Філіппа II – Александра III. У 335 р. до н. е. повернувся до Афін, де заснував свою філософ. школу – перипатетиків. Серед його творів – «Нікомахова етика», перша «Поетика». Жив і працював у той час, коли культура вільних грец. міст-держав досягла найвищого розвитку і почала поширюватись разом із завойовницькими війнами Александра Македонського далеко за межі Балканського п-ова.

У своєму праворозумінні розділяє положення Сократа і Платона про збіг справедливого і законного. Право уособлює політичну справедливість і слугує нормою політичних відносин між людьми. Загалом право як політичне явище Арістотель називає

«політичним правом». Це, зокрема, означає неможливість неполітичного права, відсутність права взагалі в неполітичних (деспотичних) формах правління. Вагомим складеним моментом політ. якості закону є його відповідність політ. справедливості та праву: «Усякий закон в основі припускає свого роду право». Отже, це право повинне знайти своє вираження, втілення і дотримання в законі. Відступ закону від права означало б, відповідно до концепції Арістотеля, відхід від політ. форм до деспотичного насильства, виродження закону в засіб деспотизму: «Не може бути справою закону володарювання не тільки по праву, але і всупереч праву: прагнення ж до насильницького підпорядкування, звичайно, суперечить ідеї права».

ГЕРАКЛІТ (540–480 рр. до н. е.) – давньогрец. філософ-досократик. Єдиний відомий твір – «Про природу». За походженням був аристократом і вороже ставився до демократ. влади. Згідно з Страбонаю, походив з царського роду Андрокла, представники якого за демократії зберігали привілеї та розпоряджалися церемоніями.

Стверджував, що народ у державі понад усе має ставити закон, він має боротися за нього, як за власний дім. Це необхідно робити тому, що всі людські закони живляться від всесв. закону – логосу. Автор відомих висловів: «Усе плине, усе змінюється» та «Не можна двічі ввійти в одну і ту саму річку». За оцінкою Арістотеля, Геракліт – один із перших філософів природи, натурфілософ.

ГЕСІОД (кін. VIII–поч. VII ст. до н.е.) – перший відомий на ім'я давньогрец. поет, засновник дидактичного епосу, рапсод. З V ст. до н. е. історики сперечаються про те, хто був першим – Гесіод чи Гомер. Але якщо Гомер напівлегендарний, то Гесіод – цілком іст. особа. Гесіод виступає як пророк, «покликаний» музами провіщати істину, перший у грец. поезії визначає себе як особистість і називає своє ім'я. Автор «Теогонії» («Родовід богів») та ін. творів.

У дидактичній поемі «Роботи і дні» наголошує, що у світі панують несправедливість, неправда і людські справи на землі безперервно погіршуються. Негативно ставився до суддів-хабарників і можновладців – «дармоїдів», оскільки вони не заробляють собі на прожиток чесною працею, а проїдають надбане ін-

шими. Наголошував: щоб життя склалося, людина має працювати. Закликав дотримуватися справедливості, давав поради щодо гідного людини способу життя, тим, хто бере шлюб тощо.

ГОМЕР (VIII ст. до н. е.) – легендарний давньогрец. поет, якого вважають автором «Іліади» та «Одіссеї», двох славетних грецьких епічних поем, що започаткували європ. літературу. У творах Гомера в монументальній, ідеалізованій формі відтворюються норми героїчної поведінки людини, яка захищає честь, свободу і незалежність свого народу; боги постійно присутні у світі людей, впливають на їхні вчинки і долі (хоча вони і безсмертні, але своєю поведінкою і переживаннями нагадують людей, і уподібнення це підносить і ніби освячує все, що властиво людині). Гуманізація міфів є відмінною рисою епопей Гомера: він наголошує на важливості переживань окремої людини, збуджує співчуття до страждання і слабкості, пробуджує повагу до праці, не приймає жорстокості та помсти, звеличує життя і драматизує смерть (прославляючи, однак, смерть за вітчизну).

В «Одіссеї» міститься перше у писемних джерелах повідомлення, що стосується найдавнішого населення на території України – киммерійців.

ДЕМОКРИТ (бл. 460–370 рр. до н. е.) – давньогрец. філософ-матеріаліст, засновник атомістичної гіпотези пояснення світу, що розглядав можливість існування нескінченної кількості неповторних світів. Заперечував існування богів і роль всього надприродного в утворенні світу. Автор багатьох творів. Найбільш значуща робота Демокрита – «Великий світоустрій», яка охоплювала всі доступні в той час знання. Відомі твори: «Про почуття», «Про плани», «Про розум», «Опис полюсів», «Землеробство».

Був прихильником демократ. устрою держави, стверджуючи, що бідність у демократії настільки краще так званого благополуччя громадян при царях, наскільки свобода краще рабства. Розвиває загальноеллінське поняття міри (міра – це відповідність поведінки людини до її природ. можливостей і здібностей). Основний принцип існування людини – перебування в безтурботно розташованому дусі, позбавленому пристрастей і крайностей. Це не тільки чуттєве задоволення, а стан «спокою, безтурботності і гармонії». Все зло і нещастя проходять з людиною через відсутність необхід-

ного знання. Звідси і висновок: усунення проблем можливе завдяки здобуттю знань. Філософія Демокрита не допускає абсолютності зла, ставлячи мудрість засобом досягнення щастя.

ЕПІКУР (341–270 рр. до н. е.) – давньогрец. філософ-матеріаліст. Родоначальник філософ. напрямку «епікуреїзм», який доволі широко впливав на свідомість мислителів наступних етапів еллінської епохи, зокрема Риму. Послідовник ідей Демокрита, Платона, Арістотеля, засновник в Афінах філософ. школи «Сад Епікура».

Створив життєствердну етику, яка за своїм спрямуванням оптимістична й утилітарна. Згідно з нею, моральне життя потребує дотримання міри в усьому. Ідеал – у задоволенні природних, а не надуманих бажань. Справедливість у тому, щоб не шкодити іншому і не зазнавати шкоди від іншого. Основою взаємозв'язків людей є особиста вигода, що розповсюджується і на безкорисливу дружбу. Мудрість (філософія) не тільки дає знання, а й духовну насолоду. Мудрець – не безтурботний пустельник, що відійшов від життя, а знавець життя, який піднявся над буденністю, здатний виявляти свою волю.

ПІФАГОР (570–497 рр. до н. е.) – давньогрец. філософ, релігійний та політ. діяч, засновник піфагореїзму. У 306 р. до н. е. йому як найрозумнішому з греків поставили пам'ятник у Римському Форумі.

Вічним опонентом Піфагора був Геракліт. Арістотель ніколи не цитував Піфагора у своїх працях, а ось Платон вважав Піфагора найбільшим філософом Греції, купував праці піфагорійців і часто цитував їх судження у своїх трактатах.

З огляду на те, що люди не можуть жити без управління, піфагорійці висловлювалися проти демократ. устрою полісів, кращою формою правління вважали аристократію, яка здійснює свою владу на підставі законів. Найбільшим злом піфагорійці називали анархію (безвладдя), зазначаючи, що людина, за своєю природою, не може обійтися без керівництва, начальства і належного виховання. «Правителі, – наголошував Піфагор, – повинні бути людьми не тільки знаючими, а й гуманними». Запоруку порядку в державі прибічники цієї теорії вбачали у свідомому виконанні всіх вимог законів, сутністю яких було встановлення або відновлення справедливості. «Законодавство має бути голосом розуму, а судя –

голосом закону». Законотворчість уважав високою чеснотою, а самі закони – великою цінністю.

Прагнучи виявити цифрові (математичні) характеристики, притаманні моральному і політико-правовому явищам, піфагорійці першими почали теоретично розробляти поняття «рівність», надзвичайно важливе для розуміння ролі права як рівної міри нормування нерівних відносин і поведінки нерівних індивідів.

ПЛАТОН (428/427 або 424/423–348/347 рр. до н. е.) – давньогрецький мислитель, засновник філософської школи відомої як Академія Платона. Один з основоположників європ. філософії нарівні з Піфагором, Парменідом і Сократом. Досі збереглося 36 Платонових творів: діалогів, листів та ін.

За Платоном залежно від основного принципу, закладеного в державі, вона може бути правильною (монархія й аристократія) або неправильною (тимократія, олігархія, демократія, тиранія) («Держава»). Ідеального права в реальному житті немає. Своєю чергою, позитивне право становить лише бліду тінь ідеального права. Але це не означає, що ідеального права немає взагалі. Воно існує як сукупність вихідних імперативів, які відповідають вищому призначенню людського існування і тих інституцій, у формі яких одягнене їхнє буття.

Закони, за Платоном, це визначення розуму, установлені заради заг. блага всієї держави («Закони»): «Законодавець повинен мати на увазі трояку мету: щоб влаштовувана держава була вільною, внутрішньо дружелюбною і володіла розумом». У діалозі «Політик» виділив форми держави, засновані на законі (монархія, аристократія і демократія спираються на закон, тоді як тиранія, олігархія та збочена демократія управляються всупереч наявним у них законам та звичаям). Однак усі вказані форми правління, як наголошувалося в діалозі, є відступами від ідеальної, «справжньої» держави, де політик одноосібно здійснює владу, «керуючись знаннями».

Платон чітко продумав і письмово зафіксував два свої грандіозні проекти: ідеальний держ. устрій і законодавство, якому «навіть чи коли-небудь випаде зручний випадок для здійснення» («Закони»).

ПОЛБІЙ (200–120 рр. до н. е.) – давньогрецький історик, держ. і військ. діяч, автор «Загальної історії» («Історії») в 40 томах, що

охоплюють події у Римі, Греції, Македонії, Малій Азії та в ін. регіонах з 220 до н. е. по 146 до н. е. З книг «Історії» повністю збереглись тільки перші 5, ін. дійшли в більш-менш детальних переказах.

Знавав впливу вчень про державу і право Платона, Арістотеля та їх послідовників, концепцій стоїцизму. Як і Арістотель, вважав форму держави уособленням верховної влади в суспільстві. Залежно від кількості представників панівної верхівки він розрізняв так звані «правильні» форми (царство, аристократія, демократія), внутр. стан яких характеризується спокоєм, гармонією відносин між тими, хто керує, і керованими, пануванням «добрих» законів і звичаїв. Їх в істор. розвитку супроводжують «перекручені» форми, у яких при збереженні однієї ознаки (кількості правлячих) змінюються на протилежні інші характеристики: цар перетворюється на тирана, місце деяких обраних займають кілька багатіїв, демократія як правління більшості поступається місцем пануванню простонароддю, очолюваному честолюбцями. Загальним для цієї низки форм є стан – беззаконня, соціальна напруженість та ін. Т. ч., категорія «форма держави» має у Полібії такі ознаки, як число правлячих і спосіб здійснення ними своєї влади, стан законності тощо. Слідом за Арістотелем Полібій вважав кращим політичним устроєм змішану форму держави. Він також проводив розходження між панамі і керованими, царем і тираном, найкращими людьми і простонароддям (масою).

Обґрунтував вчення про цикли розвитку державності, яка починається з післяпотопної дикості людей, проходить певні етапи і знову повертається до первісного стану соціального хаосу. Згідно з поглядами історика, все у світі політ. явищ відбувається в силу загальної природної закономірності.

СОКРАТ (469–399 рр. до н. е.) – давньогрец. філософ, вважається одним із засновників Зх. філософії. Сократ не залишив жодного письмового джерела після себе, тому його вчення відоме здебільшого завдяки свідченням його послідовників, зокрема його найвидатнішого учня – Платона, який виклав ідеї учителя в «Апології Сократа». Будучи первісно софістом, був націлений не тільки на риторику, але й на обґрунтування політики. Родоначальник об'єктивного ідеалізму, автор т. зв. «сократичного методу». За Сократом, світ – творіння божества. Був прихильником та ідеологом афінської аристократії. Високо цінував суспільства, які спираються, насамперед, на землеробство і військову справу.

Землеробство він протиставив ремеслу і торгівлі, які, на його думку, руйнують порядок громади і згубно впливають на душі людей. Першим здійснив спробу класифікації форм держави, виділяє монархію, тиранію, аристократію, плутократію і демократію (правильною і моральною вважає тільки аристократію, яку він характеризує як владу невеликої кількості освічених і моральних людей).

Вважає, що саме наявність чеснот у людини повинна визначати можливість виконання нею держ. або громадських функцій, а не жереб, як це практикувалося в Афінах у період правління демократ. партії. Тому і критикував демократію. У своїх бесідах з численними учнями він наводив приклад, що керманіча на кораблі, тесляра або музиканта не можна обирати за жеребом, але тільки за здібностями і знаннями. Частина його учнів була налаштована проти афінської рабовласницької демократії.

Саме це було висунуто як провину Сократу і стало приводом до його переслідування. Він був звинувачений у поширенні вільнодумства. За вироком суду філософ у травні 399 р. до н. е. був страчений. У тексті звинувачення було сказано, що Сократ «не визнає богів, котрих визнає місто, і вводить інших, нових богів. Міра покарання – смерть».

Періоди історії давньоримської політико-правової думки

<p>ЦАРСЬКИЙ (754 р. до н. е.–510 р. до н. е.) Остаточно складаються суспільні класи та державний апарат. Формування сенату</p>
<p>РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ (510 р. до н. е.–27 р. до н. е.) Становлення законодавства. Початки римської юридичної думки. Реформування органів державної влади та управління. Перехід до монархії з встановленням військових диктатур</p>
<p>ІМПЕРАТОРСЬКИЙ (27 р. до н. е.–476 р.) Державна влада зосереджується в руках імператора. Розквіт юриспруденції і діяльність римських юристів. Реформи Константина Великого. Кодифікація римського права</p>

Схема 1.23

Періоди розвитку римського права

Найдавніший (VI–III ст. до н. е.)	Формування римського права. Характеризувався його національно полісною замкнутістю, формалізмом, архаїчністю, примітивністю інститутів, становістю
Класичний (III ст. до н. е. – III ст. н. е.)	Розквіт римського права. Розвиток найважливіших інститутів, які врегульовували найважливіші суспільні відносини (власності, товарно-грошові, шлюбно-сімейні та ін.)
Пост-класичний (IV–VI ст. н. е.)	Відбувається систематизація та кодифікація права, але на праві цього періоду не могли не вплинути кризові явища, що були характерні для тогочасного римського суспільства

Схема 1.24

Вчення Цицерона про державу і право

Основні праці	«Про державу», «Про закони», «Про обов'язки», «Про старість»; численні політичні та судові промови
Причина виникнення суспільства	Людина від народження наділена трьома якостями: 1) розумом, 2) даром слова і 3) потребою спілкування, завдяки чому на певній стадії розвитку виникає суспільство
Первинна форма суспільства	Сім'я, на підставі якої пізніше формується держава
Народ	Поєднання багатьох людей, взаємопов'язаних згодою в питаннях права та спільності інтересів
Держава	Справа, надбання народу – <i>respublica</i> . Перевага в державі надається правовим принципам (в грец. мислителів – етичним принципам)

Завдання держави	<ul style="list-style-type: none"> – Збереження непохитності власності; – підтримка необхідного порядку; – правління приєднаними до держави територіями; – забезпечення функціонування моральних і релігійних норм і цінностей;
Класифікація форм державного правління	<p><i>Правильні:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – царська влада – монархія, – влада оптиматів – аристократія, – влада народу – демократія <p><i>Перекручені:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – тиранія, – олігархія, – охлократія
Ідеальна форма правління	<ul style="list-style-type: none"> – Змішана (монархія – влада консулів, аристократія – у формі сенату, демократія – у формі народних зборів і влади трибунів); – повноваження усіх трьох влад повинні бути рівнозначними
Погляди на право	<ul style="list-style-type: none"> – Поділяв право на: 1) природне; 2) позитивне; – природне право є критерієм справедливості; – позитивні закони повинні відповідати справедливості; – приділяє увагу преамбулі законів, прагненью переконувати, а не змушувати людей силою і загрозою; – сформулював важливий принцип: «Під дію закону повинно потрапляти все»; – право – втілення справжнього розуму, який перебуває у злагоді з природою; – зазначав, що «греки вкладали в поняття закону справедливість, а римляни – поняття вибору», але закону властиве і те, й інше; – закон як сила природи і мірило права – старіший за державу; – «загальний правопорядок» – постійне правове спілкування

<p>Значення ідей Цицерона</p>	<p>– Поєднав грецьку політично-правову думку з римською; – завдяки Цицерону природне право, яке раніш було здебільшого предметом філософ. роздумів, набуло практичного значення у римському праві; – дав юридичне визначення держави. Державу (<i>respublica</i>) визначає як справу, що належить народу (<i>res populi</i>), наголошуючи, що «народ – не довільне сполучення людей, що зібрані разом будь-яким способом, а сполучення багатьох людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права і спільністю інтересів». Держава, за Цицероном, є не тільки вираженням спільного інтересу всіх її вільних членів, що було характерним і для давньогрец. традицій, але й одночасно узгоджене правове спілкування цих членів, як певна правова освіта, «заг. правопорядок». Основну причину походження держави Цицерон вбачав не стільки у слабкості людей і в їх страхіві, скільки в їхній вродженій потребі жити разом.</p>
-------------------------------	--

Схема 1.25

Політико-правові погляди римських стоїків

<p>Сенека Луцій Анней (бл. 4 р. до н. е.– 65 р. н. е.)</p>	<p>– Поділяв людей на три типи: 1) <i>наймудріші</i>, що слугують Космосу; 2) <i>віддані</i> – слуги малої держави; 3) <i>служителі</i> – служать обом державам; – висловлював ідею духовної свободи незалежно від громадянського стану; – найвища людська мудрість – у здатності підкорятися долі, жити згідно з природою речей і законами</p>
--	--

<p>Епіктет (бл. 50– бл. 140)</p>	<p>– Розробляв моральні принципи, які б допомогли людині за будь-яких обставин зберегти внутрішню незалежність від цих обставин і духовну свободу. Для цього людина повинна розділити усі речі і обставини на залежні від неї і незалежні (у першому разі мужньо виконувати свій обов’язок, решту – ігнорувати);</p> <p>– вважав, що взаємостосунки між людьми повинні ґрунтуватись на принципі: «Чого не бажаєш собі, не бажай іншим»;</p> <p>– зневажливо ставився до родини і держави</p>
<p>Марк Аврелій Антонін (121–180)</p>	<p>– Уявляв державу з рівним для всіх законом, якою управляють відповідно до рівності та рівноправності всіх, а також царство, у якому найвищим благом є свобода підлеглих;</p> <p>– усі люди – розумні істоти;</p> <p>– на спільності розуму ґрунтується спільність закону, який є однаковим для всіх, оскільки всі люди рівні, всі вони є громадянами і творять єдиний суспільний устрій</p>

Схема 1.26

Римські юристи про право

<p>Найвідоміші римські юристи</p>	<p>Цельс (II ст.), Помпоній (II ст.), Гай (II ст.), Павло (II–III ст.), Ульпіан (кін. II–поч. III ст.), Модестін (II–III ст.), Папініан (середина II–поч. III ст.)</p>
<p>Право на ранній стадії розвитку давньорим. правової думки</p>	<p><i>Fas</i> – дещо дане богом (теотомне)</p>
<p>Світське, людське право</p>	<p><i>Jus</i> – право взагалі, яке охоплює як право природне (<i>jus naturale</i>), так і все те, що пізніше почали називати позитивним правом – звичаєве право, закон (<i>lex</i>), едикти магистратів, рішення сенату (сенатус консульти), право юристів, настанови принцепсів, конституції імператорів</p>

Аспекти діяльності рим. юристів	<i>Respondere</i> – відповіді на юр. питання приватних осіб. <i>Cavere</i> – повідомлення потрібних формул і допомога в укладанні угод. <i>Agree</i> – повідомлення формул для ведення справ у суді
Розквіт рим. правознавства	II ст. н.е.
Поділ права на складові частини в рим. юристів	<p>1. <i>Природне право</i> (поширюється як на людей, так і на тварин; до його установлень належать шлюб, родина, виховання дітей; за природним правом усі народжуються вільними).</p> <p>2. <i>Право народів</i> (охоплює правила, які світовий розум встановив для людей; римляни використовували його у своїх взаємостосунках зі скореними народами і сусідніми державами; їм визначалось ведення війни, рабство, заснування царств, міжнар. торгівля тощо).</p> <p>3. <i>Право громадян</i> (регулює взаємостосунки між вільними римлянами; вважалось «власним правом держави»; джерелом цього права вважалися закони, рішення плебеїв, постанови сенату, декрети принцепса і «погляди мудрих»).</p>
Класифікація права в Стародавньому Римі	<ul style="list-style-type: none"> – Приватне (належало до користі окремих осіб); – публічне (належало до положення держави).
Основна увага рим. юристів	<i>Приватне право</i> . Закладено основи цивільного права: розмежували види угод; виробили формули позовів; визначили правомочності власника та ін. суб'єктів права; докладно розробили питання власності, сім'ї, заповітів, прав. статусів особистості
Кодекс Юстиніана	Єдиний правовий документ імператора Юстиніана, до якого увійшли численні праці рим. юристів. Іменуватись так документ почав у 529 р.

Схема 1.27

ДЕФІНІЦІЇ ТА ДЖЕРЕЛА ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

ДЕКРЕТ (від лат. *decrētum* – декрет, рішення, постанова, наказ). 1. Постанова органу влади деяких держав, що має силу закону. У Давньому Римі – акти сенату, консула, імператора. 2. Законодавчі акти органів Французької Республіки кінця XVIII ст. і Паризької комуни 1871 р. У сучасній Франції видаються президентом та прем'єр-міністром. 3. У Радянській державі у перші роки її існування – законодавчі акти найвищих органів держ. влади та управління.

ВУЛЬГАРНИЙ (від лат. *vulgus* – народ, юрба) – звичний, звичайний, загальноприйнятий; повсякденний, побутовий, загальноновідомий; який поширюється на всіх, всезагальний; загальнодоступний, публічний; простий, дешевий; (просто) народний.

ВУЛЬГАРНЕ РИМСЬКЕ ПРАВО. 1. Просте (на відміну від ученй видатних юристів) римське право у повсякденній практиці юристів, особливо за межами Риму. 2. Звичаєве право IV–V ст.

ДИГЕСТИ (від лат. *digesta, digere* – «приведене в систему», розміщувати в порядку) – звід систематизованих і тематично об'єднаних уривків із творів рим. юристів, що мали силу закону; одна з найважливіших частин кодифікації рим. права, проведена після падіння 3х. Рим. імперії при візантійському імператорі Юстиніані I.

За змістом Дигести поділяються на три великі частини: 1) уривки з творів рим. юристів, що належать до старого рим. права та виражені в законах і звичаях; 2) уривки з творів, присвячених *преторському праву*; 3) уривки з різних творів практичного характеру (особливо з творів Папініана). Кожний уривок, вміщений у Дигестах, позначений іменем автора із зазначенням назви твору. Дигести ще мають назву Пандекти (від лат. *pandectae* з грец. *pandektēs* – всеосяжний).

ДИКТАТОР (від лат. *dictator* з *dicto* – диктую, наказую) – 1) найвища держ. посада у Стародавньому Римі в період Республіки; особа, яка обіймала цю посаду, була наділена всією повнотою

держ. влади; диктатора за рішенням сенату призначав консул у виняткових випадках (війна, народне повстання) строком до шести місяців (як свідчить Т. Лівій, уперше диктатора було призначено у 498 р. до н. е.; у II–I ст. до н. е. були випадки безстрокової диктатури, зокрема Сулли, Цезаря; у 44 р. до н. е. посада диктатора скасована законом Антонія); 2) особа, якій надана необмежена влада в певній галузі управління або державі; 3) особа, яка на порушення норм сусп. життя, особисто здійснює управління і має необмежену владу. Відповідно, нічим не обмежена влада однієї людини чи групи людей – диктатура (від лат. *dictatura* – необмежена влада), влада диктатора, час його правління.

ДОМІНАТ (від лат. *dominatus* – панський, хазяйський, господній, божий з *dominus* – пан) – 1) неприхована форма деспотичної монархії, режим необмеженої влади імператора, характерний для пізнього періоду Римської держави (з кінця III ст.); 2) 2-й етап (після *принципату*) імператорського періоду в історії Римської держави, який поділяється на три частини: а) домінат часу єдиної імперії – 284–395 рр. (встановлений за правління імператора Діоклетіана); б) домінат часу Зх.-Римської імперії – 395–476 рр.; в) домінат часу Сх.-Римської (Ромейської) імперії – 395 р.–VII ст.).

ЗАКОНИ XII (ДВНАДЦЯТИ) ТАБЛИЦЬ (від лат. *Leges duodecim tabularum*) – найдавніша пам'ятка рим. права, складена в 451–450 рр. до н. е. Виконані на 12 мідних дошках (таблицях), Закони XII таблиць були виставлені для заг. огляду на центр. майдані Риму – Форумі.

У своєму первинному вигляді Закони XII таблиць не збереглися (пропали в 390 р. до н. е. при навалі галлів), відомі лише уривки, які передавали рим. правники, письменники. За своєю сутністю Закони XII таблиць загалом представляли обробку й консолідацію звичаєвого права Риму, зафіксували близько 120 звичаїв. Характерними рисами цих законів були лаконічність, недвозначність, чіткість суджень, деякі з них несли на собі відбиток реліг. ритуалів. Стосувалися насамперед цивільного та карного судочинства. Їм притаманні пережитки родового ладу, патріархальний характер сімейного права, захист принципово рим. державності. Так, у XII таблиці була постанова про те, що у майбутньому будь-яке рішення народних зборів (коміцій) повинно мати силу закону. Закони мали

відбиток приватної саморозправи (наприклад, злодія, схопленого на місці злочину, карали бичуванням, а опісля віддавали по-терпілому). Той, хто здійснив крадіжку вночі або зі зброєю, міг бути вбитий на місці злочину; громадянин, котрий позичив і не віддав, міг бути покараний на смерть або проданий у рабство за р. Тібр. Якщо хтось травмував фіз. ін. громадянина і не помирився з ним, то його травмували подібно. Мали місце й окремі нові положення, що відступали від норм звичаєвого права (*наприклад*, система штрафів свідчить про відхід від давнього принципу таліону). Знання Законів XII таблиць вважалося обов'язковим, тому з їх прийняттям стало необхідним правове виховання (освіта) рим. громадян. Зазначені закони слугували основою розвитку подальшого римського законодавства та користувалися великою повагою римлян навіть тоді, коли його норми застаріли та були витіснені новими.

ЗВІД ЗАКОНІВ ЮСТИНІАНА – створений у час правління у Сх.-Римській (Ромейської) імперії – Візантії імператора Юстиніана I.

З метою систематизації джерел старого і нового права, усунення різночитання, суперечностей і суб'єктивного тлумачення, які не узгоджувалися зі самим духом централізованої імператорської юстиції, з лютого 528 р. до 534 р. працювали держ. комісії на чолі з магістратом Трибоніаном і константинопольським професором права Теофілом, які й підготували т. зв. «Звід римського громадянського права» – Звід законів Юстиніана (склався з трьох рівних за обсягом, принципами упорядкування й, частково, за характером розглянутих у них питань частин: Дигести, Інституції та власне Кодекс).

У Дигестах представлена систематична компіляція цитат із робіт класичних рим. юристів, присвячених в осн. цивільному праву (всього в Дигестах налічується 9142 фрагменти з майже двох тис. творів, що належали перу 39 рим. правознавців I–V ст.; розподілялися на 50 книг із різних юр. тем (усередині книг – на титули й на фрагменти), які, своєю чергою, були систематизовані за сімома умовними частинами: 1) кн. 1–4 розглядали заг. питання права та вчення про права осіб; 2) кн. 5–11 – про право осіб на свої власні та на чужі речі, про захист права власності; 3) кн. 12–19 – про

зобов'язання двох сторін або зобов'язання, що виникають із взаємної довіри; 4) кн. 20–27 – про забезпечення зобов'язань, витрати й позови з зобов'язань, про обов'язки з сімейних і опікунських прав; 5) кн. 28–36 – про заповіти; 6) кн. 37–43 – про різні питання, що дозволялися за суддівським розсудом; 7) кн. 44–50 присвячені гол. чином питанням карного й публічного права). Дигести відомі зі списків VI–VII ст.

Інституції подавали систематизований виклад заг. правових принципів, як вони розумілися в рим. юр. традиції, і осн. інститутів, гол. чином приватного права. Формально вони мали слугувати офіційним джерелом для початкового вивчення права, але через те значення, яке надавав Юстиніан проведеній кодифікації, узагальнені догматичні визначення набули сили закону. Осн. джерелами під час упорядкування Інституцій стали твори юристів Гая, Флорентина, Марсіпна, Павла й Ульпіана. Розміщені у 4-х книгах: у першій книзі даються заг. відомості про правосуддя й право, про правовий статус осіб, про вільновідпущеників, про шлюб, про батьківську владу, про опіку й піклування; друга книга присвячена речовому праву (докладно розглядаються нові засоби розподілу і придбання речей, їх властивості) та заповітам і легатам; у третю книгу включені титули, що належали до успадкування без заповіту, ступеня когнатського родичання тощо, а також викладені заг. положення про зобов'язання й обставини укладання договорів, висвітлені окремі їх види; у четверту книгу включені зобов'язання з деліктів, питання про відшкодування збитків і захисту прав.

У заключну частину Інституцій додані два титули, де перелічені обов'язки людей і різні види злочинів, які особливо розроблені в імператорському законодавстві (образу його величності, перелюб, батьковбивство, підробки тощо). Найдавніша копія Інституцій припадає на IX ст.

Кодекс систематизував норми цивільного права й церк. справ. Складався з 12 книг, які поділялися на 765 титулів, де наводилися тексти чинних імператорських конституцій (усього понад 4 тис.): у 1-й книзі кодифікувалися постанови, що стосувалися церк. католицького права, джерела права недержавної служби; у кн. 2–8 – акти імператорів про цивільні права та судочинство; у 9-й – з кримінальних справ; у 10–12 – з держ. управління,

фінансів тощо. Кодекс відомий не в оригіналі, а у вигляді рукописів IX–XII ст.

Після смерті імператора Юстиніана (565 р.) його законодавча спадщина була зібрана під заг. назвою Новел, що згодом почали розглядатися як четверта частина Зводу законів Юстиніана. У XII ст. усі частини Зводу законів Юстиніана були названі «Зводом цивільного права» (*Corpus juris civilis*) і саме завдяки йому відома суть рим. права.

Слугував основою для рецепції рим. права як у середньовічній Європі, юриспруденції Нового часу, так і в сучасному світі. У XVI ст. у Франції були здійснені його перші друковані видання. *Corpus juris civilis* став основою для розробки *Цивільного Кодексу Наполеона* (1804 р.).

ІМПЕРАТОР (від лат. *imperator* – повелитель, володар, полководець з *impero* – наказую, володарюю, управляю) – 1) почесний титул полководця у Стародавньому Римі; з часів Октавіана Августа – титул глави держави; 2) титул деяких монархів; глава імперії.

КВІРИТСЬКЕ ПРАВО – складова римського цивільного права. Найдавніше, суто римське право, що регулювало майнові відносини між римськими громадянами (*квіритами*). Квіритське право у захисті майнових прав римських громадян доволі відверто надавало перевагу імущим колам громади, що виразно виявлялося при заподіянні шкоди багатим. Воно було непридатним для регулювання відносин, що склалися між квіритами, з одного боку, і неквіритами – з іншого, відзначалося обтяжливим формалізмом, стійким консерватизмом. Осн. джерелом квіритського права були Закони XII таблиць.

КОДЕКС (від лат. *codex* – книга) – 1) у Стародавній Греції, Римі, а також у період середньовіччя – рукописна книга з розрізаних і складених у зошит аркушів (здебільшого пергаменту), яка бл. I ст. замінила сувій; 2) нормативно-правовий акт, у якому об'єднано й систематизовано правові норми, що регламентують відповідну сферу сусп. відносин; кодекс, здебільшого, є основою певної галузі чи підгалузі законодавства (кримінальний кодекс, кримінальний процесуальний кодекс, кодекс законів про працю); 3) сукупність приписів, норм, переконань (моральний кодекс, кодекс честі).

КОДЕКС ФЕОДОСІЯ (від лат. *Codex Theodosianus*) – пам'ятка права Сх. Римської імперії (Візантії), перший із пізньоримських кодексів. Отримав назву від імені імператора Феодосія II, за вказівкою якого був укладений спец. комісією з чиновників і юристів. Кодекс Феодосія опубліковано в 438 р. для Сх. Римської імперії, а з 439 р. він набув чинності для усієї Римської імперії. Охоплює розташовані у хронологічному порядку понад 3 тис. скорочених і перероблених розпоряджень (конституцій) рим. імператорів, починаючи з Константина I (від 312 р.) і до початку V ст. Кодекс складався з 16 книг, поділених на титули (глави). У Сх. Римській імперії був чинним кодекс Юстиніана I, однак на Зх. імперії його рецепіювали, тому він залишався осн. джерелом пізнання рим. права до XII ст.

КОДИФІКАЦІЯ (від лат. *codex* – зібрання законів і *facio* – роблю) – один із способів систематизації чинного законодавства, який передбачає змістовну переробку (усунення розбіжностей, скасування застарілих норм) нормативно-правових актів, що мають спільний предмет і метод правового регулювання та створення нового систематизованого нормативно-правового акта. Формами кодифікації є: основи законодавства, кодекси, статuti, положення, правила.

КОНСУЛ (від лат. *consul*). 1. Консул, голова Римської республіки щорічно до 367 р. до н. е. обиралися центурійними коміціями два консули, один із патриціїв, другий з плебеїв; 2. Службова особа однієї держави, що за згодою ін. держави постійно перебуває в певному її пункті і здійснює там представництво й захист економ. та юр. інтересів своєї держави, її громадян та юр. осіб.

НОВЕЛА (від лат. *novellae leges* – нові закони) – заново виданий закон, який вносив зміни у чинне законодавство. Після смерті імператора Юстиніана I (565 р.) його законодавча спадщина була зібрана під заг. назвою Новел, що згодом почали розглядатись як четверта частина *Зводу законів Юстиніана*.

ПАТЕРНАЛІЗМ (від лат. *pater* – батько) – батьківство, покровительство, опіка старшого над молодшим. У держ.-правовій сфері є принципом взаємовідносин держави і суспільства, за яким сусп. життя залежить від сильного «батька», «вождя». У міжнар. відносинах термін «патерналізм» використовується для визначення

опіки великих розвинених держав над більш слабкими, нерозвинутими.

ПАТРИЦІЇ (від лат. *patricii* з *pater* – батько) – 1) у Стародавньому Римі – повноправні громадяни Риму, члени рим. общини; спочатку все корінне рим. населення, яке входило до родової общини, становило рим. народ і протистояло плебеям; потім – родова знать; 2) у середні віки – найбільш заможні та привілейовані жителі міст більшості країн Зх. Європи; міська (купецька) аристократія, яку ще називали патриціатом.

ПЕРЕГРИНИ (від лат. *peregrinus* – іноземці, «чужаки») – жителі завойованих Римом земель, рим. провінцій, іноземці; на початку II ст. центр. владою було визначено їх правовий статус; у 212 р. владою імператора Каракали право громадянства було надане всім вільним жителям Римської імперії.

ПЛЕБЕЇ, ПЛЕБС (від лат. *plebs* – простолюд, натовп) – неповноправні громадяни Стародавнього Риму; особисто вільні люди (мали право власності на землю, повинні були платити податки і від’їжджати на військ. службу; могли придбати майно, здійснювати операції та самостійно від власного імені виступати в суді, тобто володіли цивільною правоздатністю, за винятком права одружуватися з патриціями, патриціанками; вони не потребували патронату – захисту), але позбавлені можливості брати участь в управлінні справами рим. общини. Тільки на поч. III ст. до н. е. домоглися зрівняння у правах з патриціями.

«ПРАВО НАРОДІВ» (від лат. *jus gentium*) – система правових норм у Стародавньому Римі, що встановлювала відносини між рим. громадянами та представниками ін. народів (перегринами), а також відносини останніх між собою. Претори перегринів не були пов’язані нормами цивільного права у своїй правотворчості (при виданні едиктів), тому мали значну свободу розсуду на засадах «справедливості» та «природного розуму», використовували право ін. держав. «Право народів» було найбільш розвинутою й досконалою частиною рим. права. Однак створене преторами перегринів «право народів» було не міжнар., а внутрішньодержавним. Було предтечею міжнар. права.

ПРЕТОР (від лат. *praetor* – той, хто йде попереду, провідир, ватажок) – у Стародавньому Римі вища посадова особа, помічник

консула. Посада претора заснована в 388 р. до н. е. як помічника консула.

Внаслідок того, що консули, командуючи арміями, часто були відсутні в Римі, то прети перейняли управління містом і, що особливо важливо, керівництво судочинством, яке давало їм змогу, завдяки імперіуму, видавати загальнообов'язкові постанови, створювати нові норми права. Претор відповідав за охорону громадського порядку у столиці та здійснював заг. керівництво її поліцією (у розпорядженні претора були два помічники: цензор і едил, що обиралися зі середовища патриціїв). Спочатку обирався один претор, потім два, один з яких розглядав справи рим. громадян (міський претор), а ін. – справи за участю іноземців (претор перегринів) (посада встановлена в 242 або 238 р. до н. е.). Поступово кількість преторів збільшилася до восьми.

ПРЕТОРСЬКЕ ПРАВО (від лат. *Jus Praetorium*) – система приватного права Стародавнього Риму, що склалася на основі преторських едиктів. Для здійснення своїх повноважень і в межах своєї судочинської компетенції претор перед вступом на посаду проголошував едикт, у якому викладав правила судочинства. Ці правила були обов'язковими упродовж того року, коли він виконував свої функції. Новообраний претор перед вступом на посаду оголошував власний едикт, у якому формулював свої правила, що ґрунтувалися на тих правилах його попередників, які себе виправдали і виявилися доцільними.

ПРИВАТНЕ ПРАВО (від лат. *privāre* – позбавляти; приватний, особистий; який не займає держ. постів, який не має сусп. положення) – система норм, які регулюють відносини, засновані на приватних інтересах, незалежності та ініціативі індивідуальних власників і об'єднань (корпорацій) у їх майновій діяльності та в особистих стосунках. На відміну від *публічного права*, яке регулює і захищає загальні (публічні) інтереси держави, приватне право спрямоване на захист приватних інтересів відповідно до принципів свободи та рівності всіх суб'єктів.

ПРИНЦИПАТ (від лат. *principatus* – керівна роль, імператорська влада) – форма рабовласницької монархії, що виникла у I ст. до н. е. у Стародавньому Римі, за якою лише формально збереглися республ. установи, а імператор, будучи фактично

єдиновладним правителем, формально вважався першим у списку сенаторів (*princeps senatus*). Започаткував принципат (27 р. до н. е.) троюрідний племінник Юлія Цезаря, всиновлений ним у заповіті – Октавіан (Август з 27 р. до н. е.). Август послідовно закріпив за собою звання імператора (27 р. до н. е.), першого сенатора-принцепса (27 р. до н. е.), проконсула провінцій (23 р. до н. е.), трибунську владу (23 р. до н. е.), посаду консула (19 р. до н. е.), верховного понтифіка (13 р. до н. е.), цензора (13 р. до н. е.). Влада Сенату почала повністю залежати від принцепса, про народні збори тільки згадували. Активна законодавча діяльність Августа (привласнений титул «августа» – «звеличеного богами» став спадковим) зовні була спрямована на збереження патріарх. укладу майбутньої монарх. імперії.

Принципат проіснував до 198 р. н. е.

ПРОКОНСУЛ – у Стародавньому Римі – держ. посада; спочатку проконсули виконували військові доручення поза Римом, а з утворенням провінцій здійснювали вищу юр., адм. і військову владу в провінціях; повноваження проконсулам надавалися зазвичай на рік; призначалися сенатом з колишніх консулів.

СЕРВИТУТ (від лат. *servitus (servitutis)*) – підпорядкованість, повинність) – 1) у Стародавньому Римі – речове право на чужу річ, яке забезпечує повне або часткове користування нею (*напр.*, право проходу по сусідній ділянці); 2) право користування чужим майном, яке встановлюється законом, договором, заповітом або рішенням суду; 3) обмеження терит. суверенітету однієї держави на користь іншої.

ЦИВІЛЬНИЙ (від лат. *civilis* – громадянський, державний) – який стосується правових відносин громадян між собою і з держ. органами та організаціями.

ПРЕДСТАВНИКИ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ СТАРОДАВНЬОГО РИМУ

ГАЙ (бл. 116 р. – бл. 180 р.) – один з найвпливовіших рим. юристів за часів правління Адріана, Антоніна Пія, Луція Вера та Марка Аврелія. Належав до сабініанської «школи».

Робив коментарі до Законів XII таблиць, закону Папія Попея, вивчав ін. праці своїх попередників. На основі цього написав найвідоміший свій твір – *Institutionum juris civilis commentaries* (Коментарі до інституцій цивільного права) або просто «Інституції», які становлять систематичний виклад всього рим. приватного права, як цивільного, так і преторського.

За системою Гая право було поділено на три розділи, що стосувалися, відповідно, осіб, речей та дій: 1-й розділ містив категорію осіб, яка пов'язувалася з нормами, які регулювали різні види відносин, розглянутих у трьох аспектах: свободи (вільні громадяни і раби), громадянства (громадяни та іноземці) і становища в сім'ї (незалежні члени родини і ті, хто підвладний іншому); 2-й розділ присвячено категорії речей, яка включала, що завгодно, якщо воно мало вартість у грошовому виразі. Гай визнавав і матеріальні, і нематеріальні речі. До цієї категорії він зараховував, по-перше, боргові зобов'язання у вигляді майна в руках кредитора, які були наслідками або угод, або порушень закону (цивільні правопорушення), по-друге, групи речей, які переходять повністю від однієї особи до іншої, такі як спадок померлого, що потрапляє до рук спадкоємців як певна цілісність; 3-й розділ складався з категорії, що охоплювала способи діяльності та визначені різновиди діяльності. Хоча ця схема не мала значного безпосереднього впливу, її залюбки сприйняли як структуру системи приватного права загалом, тож її вплив можна помітити й у сучасних кодексах цивільного права.

Імператор Валентиніан III (V ст.) визнав думки Гая, поряд з судженнями Папініана, Павла, Ульпіана і Модестіна, джерелом рим. права, яким належало користуватися суддям під час ухвалення рішень. Значна частина з доробку Гая включена до Дигестів Юстиніана I.

МАРК АВРЕЛІЙ АНТОНІН (121–180) – держ. та політ. діяч Стародавнього Риму, рим. імператор з 169 р., філософ-стоїк. Увійшов в історію як «філософ на троні». Як правитель, Марк Аврелій був втіленням поміркованої політики у вищій її досконалості. Осн. його дій становила повага до людей. Час Марка Аврелія став періодом, відомим під назвою «сенатський ренесанс», а Марк Аврелій відкрито заявляв про своє підпорядкування сенату,

сприяючи підняттю його авторитету. Велику увагу приділяв судочинству. Заг. напрям його діяльності в галузі права: «не так впроваджував нововведення, як відновлював старовинне право».

В Афінах він заснував чотири кафедри філософії – для кожної свій напрям – академічний, перипатетичний, стоїчний, епікурейський.

Осн. твір Марка Аврелія відомий у світі під загальною назвою «До себе самого», а в Європі здебільшого знаний як «Роздуми». Складається з 12 книг, написаних давньогрец. мовою у вигляді щоденника приблизно в 70 рр. II ст. Саме завдяки «Роздумам» Марк Аврелій і здобув звання філософа. На думку мислителя, людина – це лише елемент світового порядку, ланка в природних закономірностях, час існування не має ніякої вищої мети. Природа нейтральна щодо людини, вона не є ні добро, ні зло. Як розкладається тіло людини, так само розкладеться її душа і розвіється її розум. Єдина втіха – загибель одних є запорукою появи інших, а якогось більш піднесеного сенсу немає. Водночас імператор щиро вірив богам, не просто в богів, а саме богам, вважаючи, що вони все влаштовують якнайкраще.

МОДЕСТІН ЕЛІЙ ФЛОРІАН ГЕРЕННІЙ (III ст.) – видатний давньорим. правник та держ. діяч часів солдатських імператорів. Учень Ульпіана. Давав загальні огляди з права, займався окремими питаннями цивільного права. Був одним з небагатьох юристів, отримавших право *jus respondendi* – привілею давати свої рішення у цивільних справах ніби від імені імператора.

У 426 р. імператор Валентиніан III надав працям Модестіна обов'язковий характер під час розгляду судових справ. Зробив значний внесок у формулювання юр. доктрини та практики. Автор декількох юр. творів у всіх галузях права, з яких до нашого часу дійшли тільки уривки, які увійшли до складу Дигестів Юстиніана (345 фрагментів).

ПАВЛО ЮЛІЙ ПРУДЕНТИСІМУС (II–III ст.) – давньорим. юрист та політ. діяч за династії Северів. Він був сучасником ін. відомого юриста Ульпіана. За обережність політ. характеру і переконань імператор Гордіан III надав Павлу почесний титул – Прудентисімум (від лат. *prudentia* – передбачення, мудрість, розсудливість). Займався здебільшого аналізом права, збиранням усіх

наявних або колишніх законів у Римській імперії, або навіть пізній республіці. Його твори мають енциклопедичний характер. Всього у доробку Павла близько 86 досліджень та 300 книг з права. Павло не тільки збирав, а й давав свої коментарі до всіх найбільш значущих законів, праць ін. давньорим. правників, незважаючи на їхній авторитет. Саме завдяки цьому вони стали відомими. Імператор Валентиніан III у 426 р. своїм наказом визнав Павла одним з п'яти юристів, використання праць яких є обов'язковим під час розгляду судових справ. Значна частина творів Павла увійшла до Дигестів Юстиніана (витяги з його праць становлять майже шосту частину Дигест).

ПАПІНІАН ЕМІЛІЙ ПАВЛО (142–212) – видатний давньорим. юрист та політ. діяч часів династії Северів; зробив значний вплив на подальший розвиток світового правознавства. За глибиною правової думки вважається найбільш значущим представником давньорим. юриспруденції.

У юр. справах Папініан покладався на правовий казус, зарозом використовував праці своїх попередників. Пізніше молодих студентів, що починали вивчати Папініана називали – «папініаністами», або «ті, хто гідні вивчення Папініана». Значна частина праць Папініана була знищена після його смерті, більшість збереглася у подальших копіях. На відміну від своїх учнів Ульпіана та Павла, Папініан залишив після себе порівняно небагато творів, більшість з яких він написав у поважному віці. Зокрема, йому належать три збірника з цивільної юриспруденції (у першому з 37 книг під назвою «Питання» Папіан розвинув свою осн. правову доктрину у полемічній формі, поєднуючи та аналізуючи різні думки і погляди з найскладніших питань права; у другому з 19 книг – «Думки» автор діяв як суддя, вирішуючи конкретні спори; третій – «Дефініції» містив сформульовані чіткі правила і короткі максими з тих чи ін. правових питань, які виникали в практичній діяльності судів).

У 426 р. праці Папаніана отримали обов'язкову юр. силу, 595 фрагментів увійшли до Дигестів Юстиніана I.

СЕНЕКА АННЕЙ ЛУЦІЙ (бл. 4 р. до н. е.–65 р. н. е.) – видатний давньорим. філософ, поет, держ. діяч і оратор, один з найбільших представників стоїцизму, консул-суффект 55 р. Вихователь

імператора Нерона, за молодості якого був фактичним правителем Риму, однак пізніше був відсторонений від влади, коли відмовився санкціонувати репресії проти противників Нерона та проти християн. Був ідеологом сенатської опозиції деспотичним тенденціям перших рим. імператорів. Покінчив життя самогубством за наказом Нерона, щоб уникнути смертної кари.

Вважав, що монархія за умови управління справедливою царя, носія розуму, може бути запорукою добробуту держави; ввів у стоїцизм поняття совісті як усвідомленої розумом і пережитої почуттям моральної норми; діяння залишається для нього щирим поприщем чесноти і прихильних до неї, насамперед, діянням на благо держави водночас демонстративно відсторонюється від громадського життя, зазначаючи, що людина має право на дозвілля, навіть не відслуживши визначений термін державі. На відміну від класичного стоїцизму, у філософії Сенеки присутній чіткий реліг. елемент, а думки Сенеки настільки збігалися з християнством, що він вважався таємним християнином і йому приписували листування з апостолом Павлом. Остаточні висновки філософії Сенеки показали, що, не зумівши на практиці примирити філософію як моральну норму і служіння спільноті людей у державі, у теорії, він знайшов вихід з цієї суперечки, вказавши на неї.

УЛЬПІАН ГНЕЙ ДОМІНІЦІЙ АННІЙ (170–228) – видатний давньорим. юрист та держ. діяч часів правління династії Северів; вчитель Модестіна. У доробку Ульпіана 30 трактатів обсягом у 250 томів.

Розквіт його літературної та правничої діяльності припадає на 211–222 рр. Осн. твором з права Ульпіана є *Liber singularis regularum* (Книга правил), який написаний за принципом «Інституцій» Гая.

У творчості Ульпіана помітний вплив стоїцизму на його думки про право. За Ульпіаном право поділяється на три роди (за природою норм права): 1) природне право, яке стосується усіх живих істот; 2) право народів (*Jus gentium*), яке стосується лише людей; 3) цивільне право, яке належить до відомого політ. цілого. Особливою увагу надавав принципу справедливості у праві, судових відносинах. За Ульпіаном право всезагальне, об'єктивне, знаходиться поза волею людини, гол. закон природи. Юриспруден-

ція – це знання божественних та людських справ, наука про справедливе та несправедливе.

У 426 р. імператором Валентиніаном III праці Ульпіана визнані обов'язковими із працями чотирьох ін. видатних давньорим. правників. Значна кількість правових позицій з творів Ульпіана увійшла до Дигест імператора Юстиніана I.

ЦИЦЕРОН МАРК ТУЛЛІЙ (106–43 рр. до н. е.) – давньорим. мислитель, держ. та політ. діяч, воєнначальник, ідеолог аристократії Римської республіки, прихильник свободи і республіки, видатний оратор, адвокат та літератор. Осн. соціально-політ. переконання Цицерона викладені в діалогах «Про державу» і «Про закони» (54–51 рр. до н. е.), «Про обов'язки» і «Про старість» (44 р. до н. е.), де простежується аналогія з творами Платона «Держава», «Закон». У своїх творах Цицерон синтезував кращі досягнення давньогрец. філософ. думки з рим. історією і теорією права, став «перехідною ланкою» між давньогрец. філософ. думкою з'єднаною ним з рим. історією та теорією права і правовою думкою Зх. Європи.

Займав високі держ. посади – квестора, едила, претора, консула, проконсула. Вважається людиною, яка розкрила змову і підготовку до держ. перевороту Катиліни. За розкриття цієї змови його назвали «Рятівником Вітчизни». Його політ. Орієнтири такі: консерватор, виступав за збереження старих республ. засад; виступав проти будь-якої одноосібної влади.

У боротьбі за республіку в умовах громадянської війни отримав поразку. Октавіан Август, Марк Антоній та Марк Емілій Лепід уклали другий тріумвірат, а вже 27 листопада, коли тріумвірам була надана верховна влада, почалися політ. переслідування проти республіканців. Цицерона було включено до проскрипційних списків (списки осіб, оголошених поза законом). 7 грудня 43 р. до н. е. Цицерона було вбито біля його вілли в Формії; відрубані голова й руки Цицерона були виставлені на Форумі у Римі, де раніше він таврував соціальне зло й відстоював справедливість.

Тема 2

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ ДОБИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Політико-правові ідеї раннього християнства

Виникнення	I–II ст. н. е. в рим. провінції Іудеї під час глибокої кризи Римської імперії. Християнство виникло на основі юдейської релігії, але скоро від неї відхилилось
Джерела політичної думки християнства	1. Старий Завіт – священна книга юдеїв. 2. Новий Завіт – головне джерело політ. думки раннього християнства. Складався з 4-х євангелій: від Матвія, Марка, Луки й Іоанна, діянь апостолів і Одкровення Іоанна Богослова – «Апокаліпсис»
Основні принципи перших християн	– Загальна рівність – «хто не працює – той не їсть»; – культ стриманості; – засудження багатства («християнський комунізм»); – засудження тогочасних держав, протиставлення їм царства небесного
Істотні зміни в середині II ст. у вченні християн	– Складався церковний апарат; – керівництво общинами переходить у руки єпископів, пресвітерів, дяків: над вірянами постає клир – духовенство; – майнове розшарування;

	<ul style="list-style-type: none"> – принцип покірності владі через її божественне походження; – 324 р. – Константин стає першим християнським імператором. Церква освятила його владу: виник союз трону і вівтаря; – церква стала панівною
Погляди на державу	<ul style="list-style-type: none"> – Порушено питання про обмеження юрисдикції держави; – держава повинна дбати про забезпечення умов тілесного, земного існування; – автономія церкви в усіх справах над усіма християнами; – положення про «два мечі»: символізували державну і церковну владу
Погляди на право	<ul style="list-style-type: none"> – визнання існування природного права, незмінної справедливості, встановленої богом; – проголошення принципу рівності всіх людей перед богом; – визнання принципу еквалентності, який відповідав давнім уявленням про природні права і природно-правову справедливість (воздаяння рівним за рівне); – проголошення принципу відповідальності за власні вчинки; – обов'язок працювати; – принцип розподілу благ за працею; – засудження багатства; – підкреслення святості закону, обов'язковості його виконання; – «суд – справа Бога»
Патристика	Християнське політ.-правове вчення й праці «батьків церкви» раннього середньовіччя, яке вплинуло на розвиток правових поглядів на багато віків

Схема 2.1

Порівняльна характеристика патристики та схоластики

Патристика	Схоластика
Інтелектуальне оформлення християнської догматики	Систематичне раціональне обґрунтування догматів церкви
Опора на Платона	Опора на Арістотеля
Апеляція до інтуїції	Поєднання ортодоксальної релігійності з підкресленою повагою до прав розуму, здорового глузду
Віра вище розуму	Розум і віра допомагають один одному у пізнанні істини (Бога)
Поєднання одкровення і розуму. Між філософією і теологією немає різниці	Поділ одкровення і розуму. Теологія не підміняє філософію, філософія автономна від теології
Перевага онтологічним доказам буття бога	Перевага космологічним доказам буття бога
Антропологічний спіритуалізм (людина – це дух)	Вчення про людину як єдність души і тіла

Схема 2.2

Головні апологети раннього християнства

Климент Тит Флавій Александрійський (150–215)
Квінт Септимій Флоренс Тертуліан (155/165–220/240)
Кипріан Карфагенський (Гай Фасцій Цецилій) (бл. 200–258)
Євсевій Памфіл Кесарійський (260/270–339/340)
Григорій Назіанський Богослов (325–389)
Василій Кесарійський Великий (330–379)
Ієронім Стридонський Блажений (345/347–419/420)
Іоан Хризостом Златоуст (347–407)
Аврелій Августин Іпонійський Блажений (354–430)

Схема 2.3

Аврелій Августин про державу і право

Основні праці	«Сповіді» у 30 книгах, «Про трійцю», «Про град Божий»
Головна ідея	Про два гради – «град божий» і «град земний». Світська влада і влада церковна – різні, кожна володіє суверенітетом – незалежністю. Водночас церковна влада – вища, тому що духовна сфера вище мирської
Град божий	Духовна спільність «божих обранців», праведників, члени якої об'єднані духовно і морально, що дотримуються не земних, а божественних настанов
Град земний	Світська держава, в основі якої – боротьба людей за матеріальні блага, за пріоритет корисних особистих чи вузько групових інтересів над громадськими. Характерна риса цього граду – любов до себе
Погляди на походження держави	Пояснює природою людини: – людина – істота гріхозна, – держава існує як покарання за первородний гріх
Мета держави	– Служіння церкві – допомога граду божому спрямувати земний світ до світу небесного; – прилучення до християнської церкви, викорінення ересі за допомогою зброї; – забезпечення соціального порядку
Гол. принцип діяльності держави	– Справедливість; – держава перестає бути державою, якщо вона перестає бути об'єднанням людей, у яких немає згоди в началах права і у прагненні до взаємної користі
Розподіл «земних держав» на види	1. Як організація насильства стосовно людини (бере початок з братовбивці Каїна, який вбив Авеля). 2. Християнські держави, в яких влада ґрунтується на піклуванні про підданих (бере початок від Авеля)

Поділ на форми держави	Правильні і неправильні: правильні, в яких дотримуються права. Не надає переваги жодній з форм держави
Погляди на право	– Поділяє закони на: <i>вічні</i> (вираження божественного розуму й волі, визначення природного порядку) та <i>людські</i> (тимчасові); – покарання поділяє на законне і злочинне
Погляди на соціальну нерівність	Виправдовує нерівність (але не був прибічником рабства чи бідності людей)
Вплив на розвиток політико-правової думки	– З Августина розпочалась традиція розрізнення світської і духовної влади; – родоначальник християнської концепції історичного прогресу як поступального руху, аналогічного основним стадіям життя людини: дитинство – юність – зрілість – початок старості. Останню стадію становить період від народження Христа до другого пришествя

Схема 2.4

Доктрина Томи Аквінського про державу і право

Томізм	Доктрина, створена Томою Аквінським, у 1879 р. проголошена офіційною доктриною Римської католицької церкви
Головні праці	«Сума теологій», «Про правління государів», коментарі до «Політики» і «Етики» Аристотеля
Закон	Загальне правило досягнення мети, правило, яким будь-хто спонукається до дії чи до утримання від неї
Класифікація законів	1. Божественний. 2. Природний. 3. Людський (найбільш недосконалий). Три види законів повинні ввести людину в коло дії одвічного закону (закону, даного Богом).
Виконання законів	– Закону, який не відповідає природним настановам, можна не підкорятися; – Норми позитивного права, які суперечать божественному закону, не повинні виконуватися

Держава	Природна необхідність людини жити в суспільстві (послідовник Арістотеля)
Мета держави	Спільне благо і законність
Форми держави	<i>Правильні</i> (чисті): монархія, аристократія, політія (представляють політичну владу; ґрунтуються на праві та звичаї). <i>Перевернуті</i> : тиранія, олігархія, демократія (представляють деспотичну владу; ґрунтуються на свавіллі, влада не обмежена правом).
Елементи державної влади	1. Сутність влади (порядок стосунків держави і підпорядкування, за якого воля осіб, що перебувають наверху людської ієрархії, рухає нижчими прошарками населення; цей порядок заведений богом). 2. Походження. 3. Використання.
Краща форма правління	Симпатизував монархії. Але вважав, що на практиці необхідно надати перевагу змішаній формі правління, в якій переважає монархічний елемент, провідне значення мають крупні феодали, влада государів залежить від закону і не виходить за його рамки
Співвідношення влад	Духовна влада вище світської, матеріальної
Головне досягнення	– Завершив систематизацію християнської теології на основі філософії Арістотеля; – обґрунтував вчення католицизму про верховенство церкви над державою

Схема 2.5

Теологічні доктрини Середньовіччя

РЕАЛІЗМ	
Ансельм Кентерберійський (1033–1109)	Основа – <i>Старий Заповіт Біблії</i> : – творення богом світу відбувається через безпосереднє утворення буття, від якого пізніше народжується слово: «І створив бог світло, і сказав – це добре»;

	<p>– наполягав на вагомості реальності саме єдності «триєдиного бога»; кажучи про єдність «божественної трійці», відстоювалась, по суті, традиційна об'єктивно-ідеалістична теза про незалежне від матеріально-чуттєвого світу існування ідеальних, заг. понять – «універсальї», відтак надаючи останньому статус єдиної справжньої реальності</p>
НОМІНАЛІЗМ	
<p>Іоан Росцелін (1050–1120)</p>	<p>Основа – <i>Новий заповіт Біблії</i>: – «І сказав Бог – хай буде світло, і виникло світло»; – реальними вважав «лики» («іпостасі» Бога) трійці; – твердячи саме про реальність існування тільки одиничного, індивідуальних окремих речей, іпостасей трійці, пов'язував реальне існування лише з чуттєво-конкретним існуванням індивідуальних об'єктів. У 1092 р. Церковний собор у Суассоні визнав вчення Іоана Росцеліна єретичним</p>
КОНЦЕПТУАЛІЗМ	
<p>П'єр Абеляр (1079–1142)</p>	<p>Основна праця – <i>«Історія моїх страждань»</i>: – вагає людину здатною силою свого розуму вилучити божественну заг. ідею зі створених Богом об'єктів і скласти про них поняття (концепт); – чинив опір церк. ідеології, протиставляючи тезі «Вірю, щоб розуміти» тезу «розумію, щоб вірити»; – дотримувався концептуалізму як третього шляху між номіналізмом та реалізмом: заг. поняття не є ні реальностями, ні словесними визначеннями – вони входять до значення слова і виражають зміст думки, що стосується багатоманітності окремих речей на основі подібності або збігу між ними.</p>

Схема 2.6

Теорія всесвітньої монархії Данте Аліґ'єрі
(1265–1321)

Основні праці: «Нове життя», «Бенкет», «Про народне красномовство», «Божественна комедія», «Монархія»	
Необхідність всесвітньої монархії для благополуччя миру	Авторитет монархії дається безпосередньо від Бога, а тому є незалежним від церкви

Схема 2.7

Вчення Марсилія Падуанського
про державу і право

Основна праця	«Захисник миру» (1324)
Людська поведінка	Правомірна і неправомірна
Принципи правотворчості	Створювати й ухвалювати закони повинен народ
Право	Право виникає разом із державою, воно не існує поза державою. Загальне право поділяв на: 1) божественне; 2) позитивне.
Позитивне право	Позитивне право (людський закон) – це правила, що регулюють поведінку людей на засадах наказу, заборони, дозволу і здійснюються шляхом примусу. Його завдання полягає в регулюванні відносин у державі та контролі над владою, стримуванні її від сваволі та зловживань
Різновиди законів	1. <i>Божественний</i> (вказує шляхи до вічного блаженства, допомагає розрізнити гріхи і заслуги перед Всевишнім, нагороди та покарання в потойбічному світі). 2. <i>Людський</i> (орієнтує у досягненні загально-го блага і правди, міцності держави і влади).

	Повинен сприйматися народом)
Джерело влади в державі	Народ
Найкраща форма держави	<i>Виборна монархія</i> (довічний правитель обирається народом, є відповідальним перед виборцями і править на підставі законів)
Органи влади в державі	Роздумуючи про законодавчий процес і виконання законів, філософ фактично підійшов до проблеми поділу цих двох гілок влади в державі. Законодавча влада, представлена виборними особами від народу, ухвалює закони і визначає компетенцію влади виконавчої. Вона повинна функціонувати в межах закону і реалізовувати волю законодавця; – законодавча влада належить виключно народу; – виконавча влада належить монарху і уряду; – уряд повинен бути обраним народом, який його контролює, і дотримуватись законів
Особливості поглядів	– Не визнавав божественного походження держави; – вважав, що держава у своїй діяльності керується не божественним правом, а правом позитивним. Його ефективна дія в державі залежить не від божественного чи природного права, а обумовлена потребами держави; – виступив за повне відокремлення церкви від держави; – критика втручання католицької церкви у справи європейських держав; – розрізняв соціальні норми, що регулюють сусп. відносини, відокремлюючи реліг., моральні та правові форми; – висунув принципово нову концепцію народного суверенітету, згідно з яким <i>сувереном в державі є народ-законодавець</i>

Схема 2.8

Правові доктрини та концепції Європейського Середньовіччя

– Рукописи VI ст. н. е. «Дигестів Юстиніана» поклали початок вивченню рим. права в ун-тах пн. Італії, а пізніше і в ін. містах Зх. Європи
– У XII ст. створюється «Декрет Граціана» – правовий кодекс ченця Граціана, в якому об'єднані приписи Біблії, рішення церк. соборів, витяги з папських енциклік і булл, уривки з праць «батьків церкви», деякі норми рим. і звичаєвого права
– З 1221 до 1235 рр. складено «Саксонське зеркало» Ейке фон Репковим – збірник норм звичаєвого права і судової практики пн.-сх. Німеччини з коментарями укладача
– У 1256 р. надрукований трактат «Про закони і звичаї Англії» Генрі Бректона, де висловлена ідея, що обов'язок государя – користися законами, який стоїть над ним
– У другій пол. XIII ст. у роботі «Кутюми Бовезі» Філіпп де Бома-нуар виступив проти кріпацтва, підтримав ідею правової консолідації держави
– У XIV ст. юр. напрям постглоссаторів , які застосовували правила схоластичної логіки (католицька теологія, орієнтована на виправдання церкви) і вважали волю природним правом, а рабство – породженням насильства (Бартолі де Саксоферрато)

Схема 2.9

ДЕФІНІЦІЇ ТА ДЖЕРЕЛА ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬВІЧЧЯ

АНГЛОСАКСОНСЬКІ ПРАВДИ – систематизовані збірники звичаїв і постанов, що видавалися в англосаксонський період (VI–XI ст.) англ. держави. Найважливішими з них вважаються правди Етельберта (бл. 600), Іне (бл. 690), Альфреда (бл. 890), закони Етельстана (між 925 і 940) і Кнута (між 1016 і 1028). До нас дійшли в пізнішому записі (поч. XII ст.). Значення англосаксонських правд у тому, що вони дають повнішу картину сусп.-політ.

ладу і права ранньофеод. суспільства, ніж відповідні їм франкські правди. Англосаксонські правди відображають процес розвитку ранньофеод. держав Англії, ускладнений завоюваннями та своєрідною будовою цих держав, що зумовлювалася боротьбою з підкореним і з вільним населенням, яке розорялося та перетворювалося на залежне, невільне. Англосаксонські правди містять багато постанов про вбивство, каліцтво, насильство, грабіж і крадіжки, про порушення «королівського миру», про кругову поруку, про шлюб, спадкування, охорону феод. власності, підтримку наявного ладу, захист влади тощо.

АПОЛОГЕТИКА (від грец. *ἀπολογία*, «промова на захист», захист) – система раціоналістичних аргументів, що має на меті довести істинність тієї чи іншої релігії, системи вірувань чи поглядів; аргументований доказ істинності релігії. Апологет – особа, що розробляє таку систему, захищає певну систему поглядів за допомогою логічної, раціоналістичної аргументації. Практично кожна з найпоширеніших сучасних релігій має свою систему апологетики. У ранньому середньовіччі II–III ст. в 3х. Європі апологетика мала два розгалуження: грекомовна апологетика та латиномовна. У період апологетики ще не було встановлено єдиного новозавітного канону, християнство та його прихильники зазнавали утисків і гонінь. Апологети роз'яснювали освіченій публіці сутність християнства та намагалися його захистити від прихильників античної філософії.

БІБЛІЯ (від грец. *biblia* – книжка) – зібрання книг, що їх визнають священними у християнстві та юдаїзмі; складаються зі Старого та Нового Заповітів (Новий Заповіт вважається священним тільки у християнстві); загалом разом із неканонічними книгами Старого Заповіту Біблія налічує 77 книг.

«ВАРВАРСЬКІ ПРАВДИ» (від лат. *leges barbarorum* – закони варварів) – записи звичаєвого права германських племен ранньофеод. періоду (V–IX ст.). Найраніша (з відомих) Вестготська (друга пол. V ст.), в якій найяскравіше виявився рим. вплив; далі Салічна (кінець V ст.), Бургундська (поч. VI ст.), Ріпуарська (VI–VII ст.), Баварська (середина VII ст.), Аламанська (VII–VIII ст.). За Карла Великого були видані «найлютіші» правди – саксонська, тюрінгська, фризька. «Варварські правди» мали форму судебників,

тракували гол. чином питання суду і покарання (поряд зі смертною карою та покараннями, що калічили, були дуже поширені грошові відшкодування і штрафи).

ВЕЛИКА ХАРТІЯ ВОЛЬНОСТЕЙ (від лат. *Magna Charta Libertatum*) – законодавчий акт, грамота, підписана англ. королем Іоаном Безземельним 15 червня 1215 р. на вимогу повсталих проти нього баронів. Відображала досягнуті угоди між королем і баронами, дворянством, верхівкою вільного селянства Англії. Написана лат. мовою, містить 63 статті. Включала статті, що відображали матеріальні інтереси різних соц. верств, статті, названі конституційними, та статті, які підтверджували порядки засідань судових і адм. інституцій, встановлювали нові та спрямовані проти зловживання королівського адм. апарату. Було підтверджено існування суду присяжних, пріоритету королівського суду в розгляді справ. Встановлювала єдність мір і ваг.

Хартія стала компромісом між королем і знаттю, законно обмежувала владу короля органами феодал. можновладців – заг. радою королівства та комітетом 25 баронів, передбачала непідлеглість баронів королівським судам. Пізніше неодноразово підтверджувалася королями, а з 1297 р. всі чергові її підтвердження завжди доповнювалися новими, актуальнішими вимогами.

У XVII ст. цей документ набув вагомішого значення через прагнення парламенту підтвердити давність традиції обмеження влади короля. Залишається наріжним каменем брит. парламентської демократії.

ВЕЛИКИЙ БЕРЕЗНЕВИЙ ОРДОНАНС (від фр. *La grande ordonnance de mars*) – прийнятий у 1357 р., оприлюднений у березні згідно з наполяганнями фр. *Генеральних штатів* за часів народного руху 1356–1358 рр. в Парижі під керівництвом Етьєна Марселя. Великий березневий ордонанс надавав Генеральним штатам право: збиратися самостійно без королівської згоди для обговорення держ. справ, контролювати податки, укладати перемир'я з ворогами. Намічав реформу адміністрації та суду, скорочення чиновників і зменшення витрат на їх утримання.

ГЛОСА (від грец. *glōssa* – мова, застаріле або маловживане слово) – переклад або тлумачення незрозумілого слова чи виразу, здебільшого у стародавніх пам'ятках писемності; науковий комен-

тар законів чи судових рішень. Від нього глосарій (від лат. *glossarium* – словник, зібрання слів, що потребують пояснення) – словник із перекладом чи тлумаченням маловживаних слів, зазвичай з античної доби та стародавніх пам'яток писемності (*напр.*, глосарій до Вед I тис. до н.е.; до творів Гомера починаючи з V ст. до н.е.).

ГЛОСАТОРИ (від середньолат. *glossator* – букв. тлумач) – 1) тлумачі стародавніх та маловживаних слів і виразів, які трапляються у будь-якому стародавньому (зазвичай юр.) тексті; 2) особи, які дають тлумачення знаків або судових рішень; 3) у середні віки в Італії в XI–XIII ст. італ. юристи, які вивчали, коментували і тлумачили рим. право шляхом складання заміток (глос) на полях текстів рим. кодексів та законів; існувала школа глосаторів, заснована у Болоньї італ. юристом Ірнерієм; діяльність глосаторів сприяла рецесії рим. права.

ЗАГАЛЬНЕ ПРАВО (від англ. *common law*) – 1) англ. правова система, вільна від впливу рим. права та заснована за своїм походженням і джерелами на прецедентному праві, що створюється судами у процесі здійснення їхньої діяльності. Це означає, що рішення, винесене з будь-якої справи, обов'язкове для всіх судів рівної та нижчої інстанції під час розгляду аналогічних справ; однотипні норми права, які склалися на основі практики королівських роз'їзних судів Англії й застосовувались у всій державі; 2) право США, засноване на англ. праві, також належить до цієї групи.

ЗОЛОТА БУЛЛЯ КАРЛА IV – законодавчий акт Священної Римської імперії, обговорення і прийняття якого відбувалося на імперських сеймах у Нюрнберзі (1355–1356) і Меці (грудень 1356 р. – січень 1357 р.). Текст документа, складений латиною, затверджений 25 грудня 1356 р. імператором Карлом IV (1347–1378) як осн. конституційний акт. Згідно з ним утверджено князівське багатовладдя: узаконювався порядок обрання імператора колегією семи імперських курфюрстів (архієпископами Майнца, Тріра, Кельна, герцогом Саксонії, маркграфа Бранденбурга, Рейнського пфальцграфа та королем Чехії), а також час і місце виборчого з'їзду й детальний регламент виборчої процедури (постійним місцем виборчого з'їзду курфюрстів було проголошено у м. Франкфурт-на-Майні, в якому курфюрстери мали

збиратися за запрошенням архієпископа Майнцького (йому відводилася провідна роль у рейхстазі) не пізніше, ніж через три місяці після того, як імператорський престол стане вакантним, і обирати імператора більшістю голосів); курфюрсти мали право зобов'язувати нім. імператора двічі (під час виборів і після коронації) підтверджувати права та привілеї, котрі вони отримали від нього до дня виборів; колегії курфюрстів мали право на своїх щорічних з'їздах ухвалювати рішення з найважливіших питань внутр. і зовн. політики, що були обов'язковими для короля (вона ж наділялася вищими судовими повноваженнями, зокрема й правом суду над імператором і відстороненням його від влади); визначалися ранги й обов'язки курфюрстів і закріплювалися за ними привілеї – монетна, гірнична, соляна, лісова, судова, ринкова, мисливська, митна регалії (монопольне право), а також юрисдикція над єврейським населенням; містив постанову про «земський мир» (спроба обмежити феод. розбій і війни, що руйнували країну, підривали торгівлю, завдавали значних збитків прибуткам імператорів і князів), але одночасно легалізував міжусобні війни, встановлюючи для них певні межі. Крім того, булла забороняла поділ територій курфюрств. Золота булла Карла IV відіграла реакційну роль у розвитку Німеччини, позаяк, закріпивши її політ. роздробленість, вона відкинула країну на багато років назад: як конституційний акт зберігала своє значення до 1806 р. – до припинення існування «Священної Римської імперії».

ІНКВІЗИЦІЙНИЙ (СЛІДЧО-РОЗШУКОВИЙ) ПРОЦЕС – форма судочинства здебільшого з кримінальних справ. Характерні широка ініціатива компетентних держ. (церк.) органів у порушенні судового переслідування, проведенні розслідування (негласного дізнання із застосуванням обшуків, допитів, зокрема й під тортурами, для визнання звинуваченого). Судочинство було здебільшого письмовим.

Суддя зазвичай виступав у ролі слідчого, але частіше й обвинувача. Захисту не було, підсудні самі доводили свою невинуватість. Перехід від змагального процесу до інквізиційного відбувався в Зх. Європі у XII–XIII ст. Инквізиційний процес застосовувався переважно по політ. і реліг. справах. Його методи активно використовувала інквізиція по справах про ересі.

КАЗУЇСТИКА (від лат. *cadēre* – падати; випадок, становище; спірне питання; *юр.* випадкова подія): 1) застосування заг. статей закону до різних *юр.* випадків; 2) розгляд окремих випадків (казусів) у їхньому зв'язку із заг. правовими, моральними, науковими, реліг. та ін. принципами; 3) у середньовічній схоластиці й богослов'ї – застосування до окремих випадків заг. догматичних положень.

КАНОНІЧНЕ ПРАВО В ХРИСТИЯНСТВІ (від грец. *kanōn* – палиця; правило, норма, зразок) – сукупність правил, законів (канонів), які визначають внутр. структуру церкви і становлять частину церковного права, її взаємовідносини з віруючими (сімейно-шлюбні та деякі майнові відносини), а в державах, де не здійснено відокремлення церкви від держави, – також її відносини з державою. Склалося в осн. до IX ст. У католицькій церкві до канонічного права входять, крім постанов соборів, також енцикліки і декреталії пап. Найбільш відома кодифікація канонічного права – Звід канонічного права 1582 р. (*Corpus juris canonici*).

«КАРОЛІНА» – практично перший у європ. праві спец. кримінально-процесуальний кодекс, пов'язаний зі судовою реформою, з'явився у 1532 р., незабаром після Великої селянської війни за імператора Священної Римської імперії Карла V і названий його іменем (у латиномовному варіанті мав назву кримінальної Конституції – *Constitutio Criminalis Carolina*). У ній відобразились терористичні методи розправи, застосовувані з метою винищення та залякування повсталих селян і зміцнення феод. панування й феод. власності, прагнення позбутися застарілих феод. звичаїв і уніфікувати правозастосування хоча б у тих справах, у яких імперська влада була найбільш зацікавлена, – кримінальних. Із 219 статей «Кароліни» 103 регулювали кримінальний процес, у решті – перелічувалися злочини та визначалася кара за них. Відмовившись від обвинувального процесу, «Кароліна» встановила таємний розслідувальний, інквізиційний процес. «Царицею доказів» стало, власне, визнання обвинуваченого, для досягнення якого широко санкціонувалося застосування тортур. У сфері кримінального права «Кароліна» ґрунтувалася на гол. ідеї залякування, для досягнення чого встановлювалися винятково жорстокі покарання: четвертування, колесування, закопування живцем у землю, саджання на

палю тощо. За дрібні злочини практикувалося калічення: відрізання язика та вух, виколування очей, відрубання рук і пальців, а також застосування різок. Так, за крадіжку зі зломом, незалежно від вартості викраденого, чоловіки засуджувалися на повішання, жінки – на утоплення. Загалом «Кароліна» стала для нім. держав радше юр. зразком, ніж суворо застосовуваним законом.

Деякі норми «Кароліни» з певними змінами у бік пом'якшення діяли до серед. XIX ст. і мали вагомий вплив на норми права в Німеччині (вже з XVII ст. у деяких нім. державах з'являються зводи власного земського права, зокрема, у Пруссії – *Landrecht* 1620 р., що стали реальною основою юстиції) та ін. державах (*напр.*, Речі Посполитій).

КНИГА СТРАШНОГО СУДУ (від англ. *Domesday Book*) – звід матеріалів всезагального поземельного перепису в Англії (1086 р.). Фіксує юр. статус селянського населення, перепис включав багатьох раніше вільних селян до складу *вілланів*. У назві відобразилося ставлення народу до перепису.

КУТЮМИ (від фр. *coutume* – звичай) – правовий звичай, авторитет якого визнаний у силу давнини; місцеве звичаєве право часів феод. Франції, що склалося на основі старих правд і грамот, які регулювали стосунки сеньйорів з селянами та містами.

На пн. Франції до XIII ст. існували кутюми в усній формі, а на пд., де збереглися елементи рим. права, – писані. Вони були різні для міщан, дворян, духовництва, селян. Кожна верства мала чітко встановлені норми, що впливали з прецедентів і письмової документації. У Франції XV ст. налічувалося приблизно 60 провінційних і понад 300 місцевих кутюмів (вони визначали порядок судочинства, склад суду, форми феод. власності, васальні зв'язки та взаємовідносини феодалів, статус міщан, селян, майнові, сімейні відносини). Найдавніший збірник кутюмів – «Великий нормандський судебник» (середина XIII ст.).

КУТЮМИ БОВЕЗІ – опис місцевих правових звичаїв пн.-сх. частини Франції округу Бове і деяких ін. територій держави. Складалася з прологу і 70 глав. Записані видатним фр. юристом, який займав посаду сенешала та судді, Філіппом де Бомануаром (1247–1295). Ці кутюми відображають маноріальне право (регулювало відносини між залежними селянами та феодалами), міські

звичаї, правила судочинства. Містився опис видів селянських утримувачів та особистої кріпосної залежності (мала спадковий характер). Встановлювалося право контролю сеньйора над міським самоврядуванням. Закріплювався суд рівних. Формулювалося положення щодо своєрідної «презумпції невинуватості»: злочинець не може бути покараний смертю до того часу, доки його злочин не доведено. Діяв пізніше разом з Великим кутюмом Франції, створеним за короля Карла VI у 1389 р. (користувався особливим авторитетом у судах; у ньому викладені права та звичаї королів, домену Іль-де-Франс). У 1724 р. видано заг. збірку кутюмів. Фр. бурж. революція ліквідувала кутюми у сфері власності, шлюбу, сімейних відносин. Остаточо кутюми були відмінені після впровадження Цивільного Кодексу Наполеона I.

ЛЮБЕКСЬКЕ ПРАВО – найбільш чисте у принципах міське право. Початок його формування збігається з відособленістю Любека (на узбережжі Балтійського моря) як вільного імперського міста (1226).

Вищий орган міського управління почав реєструвати для потреб міської юстиції правові постанови, а потім і систематизувати їх. Перша така систематизація (90 статей) припадає на 1263 р. Протягом наступних століть звід Любекського права розрісся: зібрання 1586 р. включало вже 418 статей (у т.ч. запозичення з права Гамбурга). Невід'ємною частиною Любекського права став Ганзейський статут, присвячений морському праву і торгівлі. Друковане зібрання (1608) систематизувало міське право по шістьох розділах: заг. правила, спадкове, договірне та зобов'язальне, карне, судове право, регулювання корабельних справ. Любекське право отримало величезне поширення у Пн. Європі. Понад 100 міст балтійського узбережжя, особливо члени торгово-політ. Ганзейського союзу, прийняли від м. Любека привілеї на використання його норм і правил: Росток, Вісмар, Кенігсберг, Ревель, Рига та ін. З цим прийняттям визнавалась і вища юрисдикція любекського суду для цих міст. Тільки наприкінці XV ст. голштинський герцог (у землях якого був Любек) передав апеляційну юрисдикцію ін. земським судам. Любекське право загалом зберегло силу до XVIII ст., в окремих місцевостях або принципах – до загальнонімецької кодифікації 1896 р. та навіть до 1945 р.

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО – середньовічне міське право; виникло в XIII ст. у м. Магдебург (Сх. Німеччина), яке домоглося певних привілеїв і самоврядування. Свій початок воно веде від привілеїв, наданих архієпископом Віхманом міським патриціям у 1188 р. Магдебурзьке право встановлювало порядок виборів, функції та повноваження органів міського самоврядування, суду, купецьких і цехових об'єднань. Магдебурзьке право набуло великого розповсюдження в Центр. і Сх. Німеччині, Чехії, Австрії, Польщі, Литві, Зх. Росії. Походження його відрізнялося від *Любекського права*. Джерелами Магдебурзького права були *Саксонське зерцало*, а також практика міських судів і діяльність органів управління Магдебурга, що узагальнювались у трактатах, коментарях, на які згодом суди посилалися як на закон; формувалось воно не шляхом статутів або систематизації, а записом рішень міського шефенського суду. Приватні кодифікації цих записів з'явилися у XIII ст. До XIV ст. магдебурзьке право набуло майже завершеного вигляду, охопивши типовими рішеннями осн. галузі кримінального, речового, зобов'язального, торгового, спадкового та сімейного права. Тоді ж почалася масова рецепція магдебурзького права ін. містами Центр. Європи. Власне міської систематизації права не збереглося (на початку XVII ст. магістратський та судовий архіви Магдебурга були знищені пожежею). Осн. зводом його залишився зроблений в одному з дочірніх міст Герлицький кодекс (1304).

МАЙНЦЬКИЙ СТАТУТ – прийнятий у 1235 р. у м. Майнці, неодноразово згодом підтверджувався. Проголошував деякі заг. принципи «установленого права» для жителів усієї Священної Римської імперії германської нації (переважно для Німеччини), включаючи принцип обов'язкового судового розгляду з метою «захисту тіла та майна» замість помсти і самосуду.

«ОТЦІ ЦЕРКВИ» – заг. назва церк. діячів і мислителів II–VIII ст., які брали участь у розробці догматики, культу й організації християнської церкви. Відстоюючи догми ортодоксального християнства, «отці церкви» вели нещадну боротьбу з *єресями* і виступили основоположниками схоластики. Найбільш відомими з них були: Афанасій Александрійський, Василій Великий, Григорій Ниський, Григорій Назіанзін, Іоан Златоуст, Амвросій Медіоланський, Августин Блаженний, Іоан Дамаскин.

ПРЕЦЕДЕНТ (від лат. *praecedens (praecedentis)* – той, що передує; має перевагу) – 1) випадок, який стався в минулому і є виправданням або прикладом для наступних подібних випадків (*напр.*, прецедент в історії); 2) винесене судом із конкретної справи рішення, обґрунтування якого стає правилом, обов'язковим для всіх судів тієї ж або нижчої інстанції під час розгляду аналогічних справ; 3) у міжнар. праві – спосіб і суть вирішення будь-якого питання міжнар. відносин, які можуть використовуватись як приклад при розгляді ін. аналогічних випадків за умови, що вони відповідають загальноприйнятим принципам і нормам міжнар. права.

ПРЕЦЕДЕНТНЕ ПРАВО – 1) складова права держав англо-амер. системи, яку створюють судові прецеденти, на відміну від статутного права; 2) правова система, в якій осн. джерелом права визнається судовий прецедент.

РЕМОНСТРАЦІЯ (від лат. *remonstratio* – вказівка) – привласнення у XV ст. фр. парламентами права відмови від реєстрації королівських актів, які не відповідали, на їхню думку, праву і звичаям цієї провінції або законам країни (право держ. органу висловити королю зауваження або пропозицію). Ремонстрація втрачала юр. силу у разі особистої присутності короля на засіданні парламенту. Парламенти використовували ремонстрацію гол. чином проти введення нових податків. Фактично інститут ремонстрації був ліквідований Людовіком XIV (1643–1715), офіційно – фр. бурж. революцією.

РЕЦЕПЦІЯ ПРАВА – відродження, сприйняття ідей, принципів та положень системи права минулих епох новою системою права (*напр.* рецепція рим. права правовими системами пізніших часів).

«САКСОНСЬКЕ ЗЕРЦАЛО» (від нім. *Sachsenspiegel*) – збірник звичаєвого феод. права Остфалії (Сх. Саксонії) (склав вчений-суддя (шефен) лицарського стану Ейке фон Репков у 1221–1225 рр., за юр. природою – це приватна кодифікація, неофіційний запис феод. звичаїв Сх. Саксонії, де відображені заг. для феод. Німеччини станові порядки, а також товарно-грошові відносини, які розвивались. У ньому, поряд із локальними особливостями, набули відображення заг. риси феод. права Німеччини. Джерелами «Саксонського зеркала» були: звичаєве право Саксонії, законодав-

ство Священної Римської імперії, римське право. Збірник поділяється на дві частини: Земське право (*Landrecht*) і Ленне право (*Lehnrecht*). 1-ша частина містить заг. правові норми для всіх категорій населення та, насамперед, для «шефенського» стану, у документі згадуються й ін. соц. категорії: вільні селяни з наділами до 3 гуф (1 гуфа – від 0,25 до 0,33 га); тримачі, що сиділи на чужій землі, безземельні селяни. Земське право було написане нім. мовою. 2-га частина – ленне право – містить ленні звичаї, перелічує всі ступені військ.-ленної ієрархії та стосується тільки феодалів-землевласників-сеньйорів і васалів. Про призначення ленного права для регулювання виключно відносин привілейованого стану свідчить і те, що написана ця частина була латиною. Відповідно до змісту та призначення частин, у першій частині розглядаються прерогативи короля як глави держави, а в другій – як верховного сюзерена в системі феод. ієрархії.

Більшість норм «Саксонського зеркала» викладено в казуїстичній формі, трапляються повторення, не завжди логічна послідовність і розміщення норм. Та, попри ці недоліки, «Саксонське зеркало» мало надзвичайно важливе значення для більшості земель Німеччини. За його зразком були складені ін. аналогічні збірники – «Німецьке зеркало», «Швабське зеркало»; воно стало правовим джерелом для місцевих статутів («Вейстюмер»), Мейсенського судебника, Магдебурзького міського права. На «Саксонське зеркало» припинили посилатися тільки в 1900 р. після введення в дію Німецького цивільного уложення 1896 р. Дотепер збереглося бл. 200 рукописів «Саксонського зеркала» (датованих переважно XIV ст.), чотири з яких ілюстровані.

«САЛІЧНА ПРАВДА» (від кельт. *salum* – море) – найдавніший збірник права салічних франків (V–IX ст.). У найдавнішій редакції вона мала назву «Салічні закони й пакти» («*Pactus Legis Salicae*»). Допускається, що у збірнику весь текст був поділений на 65 глав-титулів (записаних за часів правління Хлодвіга між 508 і 511 рр.), кожна з яких присвячувалась певному юр. питанню. Пізніше, залишаючись осн. зводом власного права франків, Салічна правда неодноразово доповнювалася й розширювалася; так виникли редакції, названі Емендате (VI–VII ст.) і Геральдія (за часів Карла Великого). Оригінальний текст не зберігся; у рукописній тради-

ції збереглося понад 350 різноманітних списків і компіляцій. Найближчим до оригіналу вважається Паризький рукопис, написаний лат. мовою, однак примітки викладені франк. діалектом.

ФЕОД (від лат. *feodum* з давньогерм. *fihu, fehu* – маєток, майно, худоба, гроші та *od* – володіння) – у 3х. Європі в епоху феодалізму – спадкове земельне умовне володіння, надане сеньйором його васалу на умовах несення служби (переважно військ.); найбільш характерна форма власності при феодалізмі. У Німеччині феод також називався *лен*, у Франції – ф'єф (від англ. *fief* – феод, лен) – феод. маєтність, надана одним феодалом (сеньйором, сюзереном) іншому (васалу) на певних умовах: необхідність сплати різних грошових внесків, несіння військ. служби на користь сеньйора, участь у сеньйоральній курії. Особливістю Англії було те, що всі феодали вважалися васалами короля, хоча не завжди отримували феоди безпосередньо від нього.

ФЕОДАЛЬНЕ ПРАВО – зведена в закон воля класу феодалів, осн. завданням якого було юр. оформлення та врегулювання монопольного права власності феодалів на землю і неповної власності на залежних селян, у забезпеченні політ. й економ. панування феодалів.

ХРЕСТОВІ ПОХОДИ – військ.-колонізаторські походи 1096–1270 рр. західноєвроп. феодалів до країн Бл. Сходу (Палестини, Сирії, Єгипту), що відбувалися під гаслами боротьби християн проти «невірних» (мусульман) і визволення Гробу Господнього та Святої землі – Палестини.

Організатором і активним учасником хрестових походів була католицька церква, зацікавлена в колонізації нових земель, у зміцненні позицій папства у Європі, а також у підпорядкуванні католицькій церкві православної церкви (відокремилася у 1054 р.). Учасники хрестових походів із нашитим на одязі великим червоним хрестом називалися «хрестоносцями», ними були великі європ. феодали, дрібні лицарі, купецтво багатьох європ. міст, селяни. Хрестоносцями називали також членів духовно-лицарських орденів тамплієрів, тевтонського ордену та ін.

У листопаді 1095 р. на церк. соборі у м. Клермоні (Пд. Франція) папа Урбан II закликав до 1-го Хрестового походу (1096–1099). Першими у хрестовий похід навесні 1096 р. рушили по Рей-

ну і Дунаю до Константинополя переважно селяни з Пн. і Середньої Франції та Зх. Німеччини. Влітку того ж року тим самим шляхом ішли феодалі гол. чином з Пд. Франції, Нормандії, Лотарингії, Фландрії та Пд. Італії. Селянські загони, погано організовані та слабо озброєні, діставшись до Малої Азії, були розгромлені й майже знищені сельджуками у жовтні 1096 р. під Нікеєю. Ополчення лицарів, об'єднавшись у 1097 р. в Константинополі, загарбало Нікею (1097), Едессу, Кілікію та Антіохію (1098), Єрусалим (1099). На захоплених землях хрестоносці створили Єрусалимське королівство. Західноєвроп. феодалі, прагнучи до загарбання нових територій, змушені були об'єднувати свої сили. Протягом XI–XII ст. створюються військ. організації – духовно-лицарські ордені іоаннітів, тамплієрів (храмовників) і тевтонів.

У 1144 р. сельджуки завоювали Едессу, що стало приводом до 2-го хрестового походу (1147–1149). Похід закінчився поразкою хрестоносців. Після здобуття 1187 р. єгип. султаном Салах-ад-діном Єрусалима у 1189–1192 рр. відбувся 3-й хрестовий похід, очолений королем Франції Філіппом II Августом, імператором Німеччини Фрідріхом I Барбаросою і королем Англії Річардом I Левовим Серцем. Наслідком походу було загарбання фортеці Акри й о. Кіпр, де було засноване Кіпрське королівство. Під час 4-го хрестового походу (1202–1204) хрестоносці загарбали у Візантії Константинополь і заснували на частині Візантійської держави Латинську імперію. Хрестові походи 5-й (1217–1221), 6-й (1228–1229), 7-й (1248–1254), 8-й (1270) виявилися невдалими. У 1268 р. мусульмани завоювали у хрестоносців Антіохію, у 1289 р. – Тріполі, у 1291 р. – Акру, після чого всі держави хрестоносців припинили існування. Припинення хрестових походів було результатом соц.-економ. і політ. змін, що відбулися в Зх. Європі у XII–XIII ст. Католицька церква, прагнучи розширити свій вплив на народи тих чи ін. європ. держав і збагатитися за рахунок загарбання нових територій, неодноразово використовувала свої духовно-лицарські ордені, оголошувала хрестові походи проти єретиків, нац.-визвольних рухів.

«ШВАБСЬКЕ ЗЕРЦАЛО» – збірник нім. звичаєвого права, складений в м. Аугсбурзі 1275 р. невідомою духовною особою на основі «Саксонського зеркала», а також норм канонічного та рим.

права. Свою назву – «Швабське зеркало» – збірник отримав аж у XVII ст., а рукописний його варіант називався «Імперське земське та ленне право».

Як й інші «зеркала», збірник складався тільки з норм земського та ленного права, що мали заг. характер (не торкалися міністеріального, вотчинного й міського права, що характеризувалися значними місцевими особливостями та відмінностями). «Швабське зеркало» поширилося на пд. області Німеччини та Швейцарії. Було перекладене лат., фр. й чеською мовами.

ПРЕДСТАВНИКИ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

АВРЕЛІЙ АВГУСТИН ПОНІЙСЬКИЙ БЛАЖЕНИЙ (354–430) – християнський теолог і церк. діяч, гол. представник зх. патристики, єпископ міста Гіппон Регій (сучасна Аннаба, Алжир), родоначальник християнської філософії історії, стояв біля витоків європ. філософ.-правової думки. Його праці вплинули на розвиток зх. філософії та зх. християнства; він вважається одним з найповажніших батьків латинської церкви. Серед його гол. праць – 22 книги «Про град Божий», «Християнська наука» та «Сповідь». Визнаний святим католицькою, лютеранською та православною церквами. Водночас в православ'ї зазвичай іменується з епітетом блаженний, що означає певний лик святості.

За Августином держава – кара за первородний гріх; є системою панування одних людей над іншими; її призначено не для досягнення людьми щастя і блага, а тільки для виживання у цьому світі. Справедлива держава – християнська держава; її функції – забезпечення правопорядку, захист громадян від зовн. агресії, допомагати церкві та боротися з ерессю. Вважав необхідним дотримуватись міжнар. договорів; війни ділив на справедливі та несправедливі. Наголошував, що людство в іст. процесі утворює два «гради»: світську державу – царство зла та гріха (прототипом якого був Рим) та держава Божа – християнська церква. Доводив перевагу духовної влади над світською.

Сприймавши августинівське вчення церква оголосила своє існування земною частиною божого града, виставляючи себе як верховного арбітра у земних справах.

АКВІНСЬКИЙ ТОМА (1225–1274) – католицький теолог, філософ-схоласт, монах-домініканець. Один із найвизначніших та найвпливовіших мислителів всесв. історії. Засновник теол. і філософ. школи томізму. Народився у замку Рокказекка поблизу Аквіно (Сицилійське королівство). Створив своєрідну енциклопедію католицького богослов'я «*Summa theologiae*» («*Сума теології*»), в якій усі питання пізнання природи і суспільства розглядалися з позицій теологічного раціоналізму. Висунув ідею гармонії віри й розуму; розрізняв істини розуму та істини одкровення, вважаючи останні недоступними розуму, підвладними лише душі (вірі). Автор 5-ти доказів існування Бога. Помер у Фоссанові (Папська область), по дорозі на Другий Ліонський собор. Канонізований папою Іваном XXII (1323). Проголошений Учителем Церкви (1567). Автор фундаментальних праць, що сприяли виникненню неотомізму та неосхоластики.

БОМАНУАР ФІЛІПП (ФІЛІПП де БОМАНУАР) (1247/1254–1296) – фр. юрист, один з перших теоретиків права у Франції, королівський чиновник.

У 1282–1283 рр. склав збірник звичаєвого права пн.-сх. Франції під назвою «Кутюми Бовезі» у 70 главах. «Кутюми Бовезі» становили звід звичаєвого права, викладеного ясною і чіткою юр. термінологією (вид. 1690 і 1846), де автор послідовно і неухильно проводить ідею правового об'єднання Франції під владою одного монарха; виступає проти кріпосного права; дає характеристику громадським об'єднанням та їхнім правам, держ. установам і чиновникам; юрисдикційній практиці тощо.

БРЕКТОН ГЕНРІ (бл. 1210–1268) – англ. середньовічний юрист, церк. діяч. Був адвокатом і судовим клерком, а 1245–1258 рр. – суддею вищих судових органів. На матеріалах судової практики Бректон бл. 1256 р. написав трактат «Про закони і звичаї Англії» (*De Legibus et Consuetudinibus Angliae*), виклавши в ньому систему англ. загальнодержавного (загального) права. Стверджував зверхність папи; король повинен нести відповідальність перед богом і законом.

ГРАЦІАН (XI ст.–1150) – монах ордену камальдулів з монастиря св. Фелікса і Набора в Болоньї, де він викладав церковне право, здійснив бл. 1140 р. збір з 3848 текстів окремих канонів, різноманітних церковно-правових актів та норм, що стосуються всіх галузей церковного права. Ця праця отримала назву «*Concordia discordantium canonum*» (Узгодження неузгоджених канонів) або ж просто «*Decretum Gratiani*». Монахові йшлося про те, аби створити для студентів Болонського ун-ту (заснований 1088) підручник із канонічного права. Проте під час роботи він зустрівся з проблемою: канонів, які регулювали церк. життя, було так багато, а норми окремих канонів могли так відрізнятись, що йому довелося напружити інтелект і здійснити майже нездійсненне – узгодити неузгоджене. Граціан, посилаючись на авторитет Отців Церкви, Святе Письмо, розпорядження Пап і, врешті-решт, на здоровий глузд, звів під одну палітурку все, що було розпорошене по численних церк. бібліотеках тодішньої Європи.

Підручник містив і тексти канонів, і коментарі автора щодо того, як розуміти та застосовувати у правовій практиці ту чи іншу норму. Він виявився таким універсальним, що згодом Граціан став визнаним авторитетом, а його твір трактували майже як «джерело права» – принаймні у складних ситуаціях зверталися саме до викладених тут порад. Наприкінці XII ст. за Декретом Граціана закріпилася репутація першого в історії Церкви зведення канонічного права Католицької Церкви.

Протягом століть Декрет був текстом, на якому ґрунтувалося викладання канонічного права у вишах. Його прославляли та коментували найвідоміші каноністи; він став першою частиною *Corpus Juris Canonici*, великого корпусу канонічного права, що послужило важливим джерелом для офіційної кодифікації канонічного права в 1917 р. папою Пієм-Бенедиктином та його перегляду в 1983 р.

ЕКХАРТ ЙОГАН (МАЙСТЕР) (1260–1327) – монах-домініканець, видатний середньовічний містик, викладав у закладах освіти домініканців у Страсбурзі й Кельні, а також у Паризькому ун-ті, прославився проповідями нім. мовою. Стояв на позиціях неоплатонізму, але на відміну від цього вчення, згідно з яким нижчі ступені буття утворюються в наслідок еманациї, вважав, що вони

виникають завдяки саморуху попередніх ступенів, як їхнє внутрішнє само осягнення. Бог вважався ним творчим принципом світ. процесу. Творення світу, на його думку, відбувається в вічності, а отже, світ є вічним.

Відповідно до пантеїстичних уявлень, стверджував, що Бог розлитий скрізь, та тільки людина може його в собі споглядати. Усі люди, на думку Екхарта, створені Богом різними й воля Божа виявляється в тому, що різні люди повинні, відповідно, йти різними шляхами залежно від своєї вдачі. Був виразником ідей бегардів і бегінок, представників прогрес. рухів того часу, його містика була спрямована на захист інтересів найбідніших верств населення, служила духовною основою антифеод. рухів. Екхартові ідеї справили серйозний вплив на всю нім., включаючи й класичну, філософію.

З 1329 р. обвинувачувався католицькою церквою в ересі.

ПАДУАНСЬКИЙ МАРСИЛІЙ (бл. 1275–бл.1343) – середньовічний італ. мислитель епохи Відродження, автор політико-правових трактатів. У осн. своїй праці «Захисник мир» («*Defensor Pacis*») 1324 р. розвиває ідеї про самостійність держави, її незалежність від церкви в сфері публічної влади, про демократ. принципи її організації і функціонування, про співвідношення законодавчої і виконавчої влади, про народний суверенітет. «Захисник миру» складається з трьох трактатів: у першому розвивається світська теорія держави, в другому викладаються погляди на суть і призначення церкви, у третьому формулюються висновки.

Першим запропонував політико-правову формулу *legislator humana* (народ законодавець). Він ставить питання «Кому належить право видавати закони, чи хто справжній законодавець у людському суспільстві?». Його відповідь: «народ, тобто сукупність громадян чи велика їхня частина».

Виразник ідей класу підприємців (що почав розвиватися), а також купців, банкірів і заможних бюргерів 3х. Європи, які прагнули подолання феод. роздробленості, сильної централізованої влади, демократ. свобод.

РЕПКОВ ЕЙКЕ (ЕЙКЕ фон РЕПКОВ) (бл. 1180–після 1233) – нім. дворянин, знавець правової теорії і практики Німеччини поч. XIII ст., автор «Саксонського зерцала» (1221–1235) –

найстарішого правового збірника, який, за задумом автора, повинен був «дзеркально» відображати право Саксонії.

Одна з гол. ідей роботи – ідея сусп. миру чи припинення, або хоча б обмеження феод. міжусобиць. Ейке фон Репков повчав, що по праву днями миру вважаються усі святкові, а також «замирені» дні (чотири дні на тиждень). В усі дні миру мир поширюється на священників, жінок, церкви, цвинтарі, села, міста, луки, млини, королівські дороги. Порушники миру підлягають обов'язковому і суворому покаранню. Однією з причин феод. міжусобиць були домагання церкви на світську владу і пов'язані з цим інтриги.

Намагався викласти норми, що, не применшуючи авторитету папи і церкви, оберігали б імператорів і королів від постійних зазіхань на їхні суверенні права, водночас зберігши взаємну підтримку влади. Тому в роботі «Саксонське зеркало» він виклав теорію «двох мечей». Два мечі надав Бог земному царству для захисту християнства: 1) папі призначений духовний меч; 2) імператорові призначений світський меч.

З цього політико-правового вчення випливає, що в моральному плані папа ставиться вище імператора. «Мечі» їхні незалежні один від одного, оскільки імператор одержує меч не від папи, а від Бога. Під час тлумачення правових норм у «Саксонському зеркалі» спеціально наголошується, що папа не може встановлювати ніякого права, яке погіршувало б земське чи ленне право. Доводив, що світська влада незалежна від влади папи і церкви, тому що процес походження держави починається з імперії Вавилону. Її замінила Перська імперія. Потім – імперія Александра Македонського. Потім – Римська імперія.

Виступав проти рабства і кріпацтва. Наголошував, що за ним. правом ніхто не може передати себе у власність іншому, бо Христос сказав: «Віддайте кесарю – кесарево, а богу – боже». Із цього робиться висновок, що людина повинна бути божою, належати Богу і якщо хтось інший, крім Бога, її привласнить, то він виступить проти Бога.

САКСОФЕРРАТО БАРТОЛЛІ (БАРТОЛЛІ де САКСОФЕРРАТО) (1313/1314–1357) – юрист, викладач права в Перуджі (Perugia). Вважається найвидатнішим представником неоглоссаторів (постглоссаторів). Постглоссаторами була група пн.-італ.

юристів, яка сформувалася в середині XIV ст. та досліджували рим. право. Постглоссатори продовжили справу глоссаторів (від грец. *glossa* – зауваження, пояснення). Останні концентрувалися в італ. м. Болонья. Постглоссатори широко досліджували рим. право, проте не обмежувались лише короткими формулюваннями змісту положень рим. права, як це робили глоссатори. За ім'ям Бартолла постглоссатори стали називатися «бартолістами». Глоссатори, постглоссатори, бартолісти продовжували розвиток юр. науки і з подання Бартолла де Саксоферрато прагнули: 1) узагальнити і систематизувати правові поняття; 2) поєднати і погодити основні положення римс. права з поняттями сучасного чи канонічного, міського, звичасвого права. Однак застосування схоластики до вивчення права вело до багатослівності, відриву від практики.

Бартолл 1343 р. розпочав викладати право на юр. ф-ті ун-ту в Перуджі (цей юр. ф-т конкурував з юр. ф-том Болонського ун-ту). Написав коментарі до Кодексу Юстиніана; автор трактатів з питань доказів і процесуального права.

Тема 3

ПОЛІТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ВЧЕННЯ ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ І РЕФОРМАЦІЇ

Політичне вчення Нікколо Макіавеллі

Основні праці	«Володар», «Про військове мистецтво», «Роздуми щодо першої декади Тита Лівія», «Історія Флоренції»
Новація в методології	Обговорення політ. філософії і практики не з позицій моралізаторства, а антропоцентризму – у центрі світу стоїть людина зі всіма її гідностями і недоліками, а не бог
Макіавеллізм	Вчення, основою якого є ідея, що для досягнення обраної мети допустимі усі засоби, мета – головне. Термін на довгий час виявився уособленням темних і брудних сторін політ. життя
Держава	Це справа рук людських, політ. стан суспільства, тобто відношення влади і підпорядкування, їхні взаємовідносини, наявність відповідно організованої політ. влади, юстиції, права та законів
Концепція форм державного правління	1. Класифікація на «правильні» і «неправильні»: – <i>правильні</i> : монархія, аристократія, демократія; – <i>неправильні</i> : тиранія, олігархія, охлократія. 2. Класифікація на прості та змішані. Перевагу надавав змішаній республіці як комбінації монархії, аристократії, демократії. Диктатура потрібна, але тимчасово. Для виходу з лихоліття потрібен принцепс (диктатор, глава держави)

Поділ усіх держав	Усі держави є або республіки, або держави, що управляються єдиновладно
Зміна форм правління («Роздуми щодо першої декади Тита Лівія»)	Неминучість переходу однієї форми правління в іншу. На зміну «правильним» формам правління приходять «неправильні»: монархія змінюється тиранією, аристократія – олігархією, демократія – охлократією.
Основа влади	<ul style="list-style-type: none"> – Гарні закони і добре військо; – гарних законів немає там, де немає гарного війська; – військо може бути трьох видів: власним, союзним, найманим; – найкраще, коли володар особисто управляє військом
Концепція політичної етики глави держави (політичні принципи)	<ul style="list-style-type: none"> – Не здатний до жорстокості правитель не зможе утримати владу; – у політиці шкідливо вагатися: середній шлях недопустимий; – якщо полководець виграв війну, його необхідно відділити, а перемогу – привласнити; – краще жорстокість, ніж милосердя; – володар одночасно повинен мати природу лева і лисиці (щоб устрашати вовків і мати можливість відчути пастку); – володар не може і не повинен бути вірним своєму слову, бо це повернеться проти нього; – володар повинен добрі справи робити сам, а недобрі – передавати іншим; – володар повинен розраховувати на страх підданих, а не на їхню любов чи ненависть; – діяльність володаря повинна відповідати впорядкованому законодавству
Методи здійснення влади	Хитрість, підступність, омана
Заходи для забезпечення поваги до володаря	<ol style="list-style-type: none"> 1. Робити незвичайні вчинки і воєнні походи. 2. Нагороджувати і карати так, щоб запам'ятовувалось. 3. Захищати інтереси слабкого сусіда. 4. Піклуватись про розвиток науки і ремесел. 5. Організувати масові свята. 6. Брати участь у зборах громадян, зберігати достоїнність і велич.

Релігія	Інструмент зміцнення влади монарха
Досягнення	<ul style="list-style-type: none"> – Ввів новий термін «<i>stato</i>», що означає загальне поняття держави, незалежно від його конкретних форм; – засновник політичної науки Нового часу; – розробив концепцію політичної етики глави держави, що управляє державою одноособово, задля зміцнення державного порядку

Схема 3.1

Політико-правові ідеї Реформації

Мартін Лютер (1483–1546)	
Основні праці	«Про свободу християнина», «До християнського дворянства німецької нації», «Про вавілонське полонення Церкви» (усі 1520), «95 тез» (31 жовтня 1517 р.)
Релігійна течія, пов'язана з ім'ям та ідеями лідера	Лютеранство (родоначальник усього європейського протестантизму)
Основні ідеї	<ul style="list-style-type: none"> – Ієрархія католицької церкви та більшість обрядів і служб не ґрунтується в Біблії; – людина-священик сама собі не потребує послуг католицької церкви; – ніхто з людей не має переваги над собі подібним; – ставлення до релігії – справа совісті християнина; – незалежність світської влади від папства; – монарх повинен вважати себе слугою народу; – завдання світської влади – регулювання стосунків між людьми, покарання злих і охорона слабких;

	<ul style="list-style-type: none"> – мирський порядок досягається завдяки опорі держави на природне право; – цілковите усунення церкви від правотворчості та політичного управління; – саме державна влада здатна зупинити подальше падіння людину в безодню гріхів; – що більше законів, то менше права
Томас Мюнцер (бл. 1490–1525)	
Основні праці	«Празька відозва» (1521), «Проповідь перед князями» (1524), «Статейний лист» (кінець 1524–поч. 1525)
Релігійна течія, пов'язана з ім'ям та ідеями Т. Мюнцера	<i>Анабаптизм</i> (соціально-радикальне крило протестантського руху епохи Реформації)
Основні ідеї	<ul style="list-style-type: none"> – Громадська рівність; – відмова від приватної власності; – негативне ставлення до будь-якої держ. організації, як заснованої на насильстві (проголошення християнського соціалізму, відмова від держави); – заклик до соціального перевороту на засадах рівності та встановлення влади народу; – право доводиться за допомогою Біблії
Жан Кальвін (1509–1564)	
Основна праця	«Настанова у християнській вірі» (1535)
Релігійна течія, пов'язана з ім'ям та ідеями лідера	<i>Кальвінізм</i>

Основні ідеї	<ul style="list-style-type: none"> – Світський гуманізм; – існує тільки один авторитет – Бог і одна головна книга – Біблія; – людина не в змозі проникнути в таємниці Бога; – заперечення церковної ієрархії; – ідея загальної рівності; – держава створена Богом і ціль держави – піклуватися про юстицію; – монарха треба контролювати тільки за допомогою законів; – ідея про легітимність влади; – обов’язок государя – не обтяжувати народ податками; – за поєднання аристократичної форми правління з «поміркованою демократією» – пропагував ідею відродження правління трьох станів, які повинні взяти на себе функції конституційних захисників свободи народу від тиранії
--------------	--

Схема 3.2

Головні ідеї Контрреформації

Переслідування єретиків
Реорганізація інквізиції у бік посилення
Заснований перелік заборонених книг, за читання яких відлучали від церкви
Т. Аквінський був проголошений Тридентським собором 1545–1563 рр. гол. учителем церкви у справі боротьби з Реформацією
– Заснування «Ордену Єзуїтів»

Схема 3.3

Вчення Жана Бодена про державу і право

Основні праці	«Метод легкого вивчення історії» (1566), «Про республіку» у шести книгах (1576)
---------------	---

Виникнення держави	Держава виникає незалежно від волі бога чи людей під впливом природного середовища (клімат, земля тощо)
Держава	Здійснення суверенною владою справедливого управління багатьма сімействами і тим, що знаходиться у їх загальному володінні
Ознаки держави	<ul style="list-style-type: none"> – Правове управління; – складається із сімей (домогосподарств); – власність держави існує автономно від приватної власності; – суверенітет
Головна ознака держави	<p>Верховна влада, суверенітет, який: 1) єдиний; 2) неподільний; 3) безперервний; 4) безумовний.</p> <p>Абсолютність влади полягає в тому, що наділена нею особа може своєю волею видавати і змінювати закони.</p> <p>Суверен стоїть вище законів як власних, так і своїх попередників, він не пов'язаний волею ін. суб'єктів політ. спільноти народу, церкви, станових корпорацій, імперії, ін. держав. Однак він повинен підкорятися божественному і природному закону.</p> <p>Влада суверена не обмежена жодними умовами</p>
Ознаки суверенітету	<ul style="list-style-type: none"> – Право видавати закон; – право війни і миру; – призначення вищих урядовців; – правосуддя в останній інстанції; – право помилування; – чеканка монет; – визначення мір і ваг; – збирання податків
Форми держави	<p>Залежно від того, у кого зосереджується суверенітет, існують <i>три форми держави</i>:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Демократія</i> (держава, у якій усі чи більшість громадян, як би вони не були організовані, володіють верховною владою над усіма). 2. <i>Аристократія</i> (менша частина громадян володіє верховною владою над усіма взагалі і над кожним окремо). 3. <i>Монархія</i> (влада належить одному, піддані користуються особистою свободою і власністю,

	<p>підкоряючись законам монарха, а монарх – законам божественним і природним).</p> <p>Стабільність різних форм пов'язує із заохоченням людей середнього статку за допомогою законів проти лихварів, законів про спадок, щоб попередити непомірне зубожіння народу і концентрації багатства в ін. руках.</p> <p>Демократію й аристократію відкидає як нестійкі форми держави. <i>Симпатії – на боці спадкоємної монархії</i> (королівська монархія)</p>
Краща форма держави для Франції	<p>Королівська монархія – держава, в якій піддані користуються особистою свободою і власністю, підкоряючись законам монарха, а монарх – законам божественним і природним.</p> <p>Верховна влада (суверенітет) у ній цілковито належить монархові, а управління країною (порядок призначення на посаду) є складним, тобто поєднані принципи аристократичні (на низку посад, переважно в суді і війську король призначав тільки знатних) і демократичні (деякі посади доступні для усіх).</p> <p>Обґрунтував право народу на вбивство тирана, якщо монарх захопив владу насильницьким шляхом</p>
Принципи обмеження центральної влади	<p>– <i>Станово-представницькі збори</i> (Генеральні штати – орган, який представляв інтереси духовенства, дворянства і третього стану, які стримували прагнення верховної влади до свавілля).</p> <p>– <i>Судове відомство</i></p>
Види державних об'єднань	<p>1. Ф е д е р а ц і я – суверенітет належить тільки союзу загалом, а не окремим частинам.</p> <p>2. К о н ф е д е р а ц і я – об'єднання, кожен з членів якого зберігає суверенітет.</p>
Право	<p>– Сформулював концепцію універсального права;</p> <p>– завдання права – не допустити виродження королівської монархії в тиранію;</p> <p>– право – це втілений розум.</p> <p>Воно включене в норми і принципи, які визначають, що добре і справедливе в державі</p>

Класифікація законів залежно від джерел	<ul style="list-style-type: none"> – Закони, встановлені богом; – закони, встановлені природою; – закони, встановлені суверенною владою; – закони, встановлені народами; – закони, встановлені загальною угодою, в якій бере початок суверенна влада (для монархії – це закон про спадок на престол)
Рабство	Несправедливе, безкорисне, шкідливе (раб не прагне працювати краще). Рабство потрібно скасувати, поступово, без вибуху.
Характерні особливості вчення	<ul style="list-style-type: none"> – Вивчав державу і політику на підставі узагальнених фактів, з урахуванням національних систем позитивного права; – відстоював інтереси «третього стану», що виходив на історичну арену (право приватної власності, на індивідуальну сім'ю, приватне сімейне життя); – вважав, що приватна власність пов'язана із законами природи, цементує сім'ю, державу; – основоположник ідеї державного суверенітету – абсолютної постійної влади держави, не зв'язаної законами

Схема 3.4

Політико-правові ідеї Томаса Мора

Основна праця	«Золота книга, стільки ж корисна, як і потішна, про найкращий устрій держави і про новий острів Утопія» або просто «Утопія» (1516)
Структура «Утопії»	1 частина – критика сучасного Мору суспільства, аналіз порядків, що існують в Англії; 2 частина – опис установ і звичаїв жителів острова Утопія, проект суспільства без інституту приватної власності
Про державу	Сутність усіх держав однакова – «змова багатіїв, під приводом та під іменем держави, які думають про свою користь»
Про закони	– Закони наявних держав є хитрощами, що дозволяють багатіям використовувати працю бідноти для свого ще більшого збагачення;

	– критикував кримінальне законодавство Англії, вважав його несправедливим (в тогочасній Англії за вбивство і за крадіжку було встановлено одну й ту ж санкцію – смертну кару)
Принципи ідеальної держави Утопії	– Колективна власність – загальна обов'язковість праці (щоденно 6-ть год., за винятком філософів та вчених – протофілархів); – аскетичний спосіб життя (однаковий одяг і таке ін.); – централізований розподіл виробленої продукції
Форма державного устрою Утопії	Федерація 54 міст (в кожному місті 6 тис. сімей)
Форма правління Утопії	Змішана форма правління
Структура ідеальної держави	1. Вищий орган – Всеутопійський сенат (162 особи, по три від кожного з 54 міст), який обговорює загальні справи Утопії. 2. Народні Збори в кожному місті. 3. Князь – на чолі кожного з міст (обирається філархами міста таємним голосуванням серед кандидатів, яких висунуто народом). Не підлягає зміні. 4. Сенат міста, який складається з князя та протофілархів.
Філарх	Виборна посадова особа, яку обирають від кожних 30 сімей. У кожному місті – 200 філархів, які обирають князя.
Протофіларх	Виборна посадова особа, яка обирається щорічним таємним голосуванням, один протофіларх приходить на 300 сімей та керує діяльністю 10 філархів.
Концепція законів в Утопії	– Законів повинна бути мала кількість; – закони повинні бути зрозумілими для всіх
Характерні особливості вчення і головні досягнення	Критик державно-політичного деспотизму, творець і родоначальник утопічного соціалізму Нового часу

Схема 3.5

Політико-правові погляди Томмазо Кампанелли

Основні праці	«Місто Сонця» (1602), «Про іспанську монархію» (1620), «Монархія Месії» (1633), «Політичні афоризми» (1635), «Метафізика» (1638)
Принципи ідеальної держави (міста Сонця)	<ul style="list-style-type: none"> – Загальність майна; – загальнообов'язковість праці (не більш 4-х год. на день); – централізований розподіл продукції; – загальність жінок; – релігійна нетерпимість; – казармені порядки в побуті
Громадянин	Солярій
Форма правління	Складається з елементів демократії (солярії беруть участь у контролі над діяльністю посадовців) та технократії («найрозумніші» обіймають найвищі держ. посади)
Глава держави	<ul style="list-style-type: none"> – Сонце Метафізик) (одночасно священник, цар – вища духовна та світська влада); – обирається серед 12 жерців-астрологів; – є незмінюваним (доки не знайдеться особа, яка є мудрішою та краще здатною до управління, ніж Сонце); – йому належить суверенітет;
Соправителі глави держави (незмінювані)	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Могутність</i> (займається справами миру і війни). 2. <i>Мудрість</i> (займається мистецтвом, будівельною справою, науками і відповідними їм установами і навчальними закладами). 3. <i>Любов</i> (піклується про продовження роду, виховання немовлят, медицину, сільське господарство, забезпеченням громадян харчуванням та одягом).
Колегіальний орган управління	<ol style="list-style-type: none"> 1. Збори усіх посадовців (один раз на тиждень). 2. Збори усіх соляріїв – «Велика Рада» (кожні два тижні; усі, хто досяг 20 років)
Принципи законів	<ol style="list-style-type: none"> 1. Невелика кількість. 2. Доступність для розуміння. 3. Невеликий розмір (кратність).
Судова система	<ul style="list-style-type: none"> – Судочинство здійснюється в усній формі; – відсутність в'язниць; – санкції для підсудних – вигнання, побиття, заборона спілкування з жінками, заборона заг. трапези; – принцип талону при призначенні покарання за насильницькі злочини

Схема 3.6

Утопічні соціалісти

Жан Мельє (1664–1729 рр.)
Етьєн-Габрієль Мореллі (1717–1778 рр.)
Габрієль Бонно де Маблі (1709–1785 рр.)
Гракх Бабєф (1760–1797 рр.)
Анрі де Сен-Сімон (1760–1825 рр.)
Шарль Фур'є (1772–1837 рр.)
Роберт Оуєн (1771–1858 рр.)

Схема 3.7

ДЕФІНІЦІЇ ТА ДЖЕРЕЛА ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ ТА РЕФОРМАЦІЇ

АНАБАПТИЗМ (від грец. αναβαπτίζω – «знову занурюю», тобто «перехрещую»; «перехрещенці»; «повторно хрещений») – напрям у християнстві, що вимагав хрещення у зрілому, свідомому віці, коли, згідно з його вченням, тільки й можливе «істинне» прилучення до християнської віри.

Анабаптисти – учасники народного, «плебейського», соціально-радикального крила протестантського руху епохи Реформації (XVI ст.), який виник в осн. в Німеччині, Швейцарії і Нідерландах. За пацифістський напрямок реліг. політики виступали у своїй меншості. Творцями анабаптизму були швейцарські гуманісти К. Гребель і Ф. Манц, які не визнавали хрещення немовлят та практикували повторне хрещення дорослих, і твердили, що лише дорослі здатні свідомо й вільно вибирати віросповідання (самі вони, хрещені немовлятами як католики, свідомо перехрещувалися, щоб засвідчити власне духовне оновлення, його особистісний характер). Розповсюдились по всій Європі, а згодом і в Америці. Проповідували реліг. і громадянську рівність; вважали «освячення духом» вирішал. умовою правильного розуміння Біблії; вірили у близьке Друге пришестя і Тисячолітнє царство Христа;

заперечували вчення про приречення та формал. гріховність людей і твердили, що людина здатна змінити себе; намагалися втілити принципи зрівняльно-споживацького комунізму, за що їх жорстоко переслідували й винищували. У серед. XVI ст. розпався на низку сектантських напрямів. В Україні анабаптисти, як і баптисти, були в середовищі нім. колоністів та в околицях їх поселення.

АНАФЕМА (від грец. *anathēma* – відлучення, прокляття) – відлучення від церкви, прокляття; вище церк. покарання у християнстві.

АНГЛІКАНСТВО (АНГЛІКАНСЬКА ЦЕРКВА) – різновид протестантської релігії, який виник в Англії у XVI ст.; за культом і організацією бл. до католицизму (у догматиці поєднуються положення протестантизму і католицизму). Під час Реформації з ініціативи панівних верств Англії утвердилася як держ. церква. У 1534 р. Генріх VIII прийняв документ, відомий як Акт про супрематію. Його вважають поч. існування окремої англіканської церкви. Віровчення й орг. основи цієї церкви залишалися здебільшого бл. до католицьких, але за Єлизавети I в «39 статтях» (1571) віровчення було трохи наближене до кальвінізму. У 1534 р. проведено секуляризацію усіх церк. земель, що ще більше зміцнило могутність корони; англ. парламент проголосив незалежність церкви від папи римського. Звільнення з-під опіки папського Риму зміцнило авторитет королівської влади, посилило її контроль над палатою перів, оскільки саме королю належало право утвердження єпископської фракції цієї палати. Глава англіканської церкви – англ. король/королева, який/яка призначає єпископів. Примасом є архієпископ Кентерберійський, наступний в ієрархії – архієпископ Йоркський. Значна частина єпископів є членами палати лордів у силу посад, що їх вони обіймають. Усі принципи церк. статuti підлягають затвердженню парламентом. Видатки на утримання церкви значною мірою несе держава.

АУГСБУРЗЬКИЙ РЕЛІГІЙНИЙ МИР – підписаний 25 вересня 1555 р. у Рейхстагу (в м. Аугсбурзі) між протестантськими князями Німеччини й імператором Карлом V Габсбургом; завершив низку воєн між католиками і протестантами. За умовами миру встановлено незалежність нім. князів у релігійних питаннях, а також затверджено за ними право визначати релігію їхніх підданих

(згідно з принципом від лат. «*cuius regio, ejus religio*» – «чия влада, того і віра»). Лютеранство, поряд з католицизмом, визнавалося офіційним віросповіданням. Аугсбурзький мир, по суті, давав нім. князям право проводити незалежну зовн. політику.

АУТОДАФЕ (від ісп. і порт. *auto-da-fé* – букв. акт віри) – публічне оголошення вироку *інквізиції* в Іспанії та Португалії, а також безпосереднє його виконання. За часів Середньовіччя – привселюдне спалення на вогнищі єретичних творів й осіб, оголошених *інквізицією* єретиками.

ГУГЕНОТИ (від фр. *huguenots* з нім. *Eidgenossen* – союзники) – прихильники кальвінізму (однієї з гілок протестантизму) у Франції XVI–XVII ст., які зазнавали переслідувань з боку католицької церкви й уряду. Боротьба гугенотів з католиками вилилась у реліг. війни 1562–1594 рр., наслідком яких стало отримання гугенотами свободи віросповідання. Однак католицизм все ж визнавався панівною релігією у Франції. Тобто реально гугеноти так і не домоглися реліг. рівноправ'я, і лише фр. бурж. революція зрівняла їх у правах з католиками.

ЄЗУЇТ (від новолат. *Jesuita* з лат. *Jesus*, біблійного власного імені з давньоєвр.) – 1) член католицького чернечого ордену «Товариство Ісуса», що його заснував у Парижі 1534 р. ісп. *Ігнатій Лойола*; для ордену характерні сувора дисципліна, беззаперечне підпорядкування орденському начальству; 2) *перен.* підступна, лицемірна, лукава людина.

ЄРЕСЬ (від грец. *hairesis* – вибір, єресь) – 1) реліг. вчення, що суперечить церк. проповідям і законам; віровідступництво; 2) *перен.* відступ від загальноприйнятих поглядів і правил; 3) *перен.* дурниця, нісенітниця. Відповідно **єретик** (від грец. *hairetikos*) – 1) послідовник єресі; 2) *перен.* той, хто дотримується таких поглядів, що зазнають критики з боку більшості.

ІНДУЛЬГЕНЦІЯ (від лат. *indulgentia* – милість, прощення) – 1) у рим. праві – помилування з нагоди будь-якого торжества, а також символічне зображення милості на імператорських монетах; 2) у католицькій церкві – грамота про повне або часткове «відпущення гріхів» і звільнення від кари на тому світі.

ІНКВІЗИЦІЯ (від лат. *inquisitio* – розшук, розслідування, дослідження з *inquire* – шукаю, розшукую) – судово-слідчий і ка-

ральний орган католицької церкви у XIII–XIX ст., створений для боротьби з ересю, атеїзмом, вільнодумством, для переслідування супротивників папської влади. Інквізиційне судочинство було таємним, без участі сторін; судді інквізиції підлягали тільки папі. Папа Григорій IX передав інквізицію у відання ордену домініканців (1232).

Публічне спалювання єретиків на вогнищах було навіть зведене в «акт віри» – аутодафе, що проголошувалося виявом милосердя до засудженого (бо таким чином він нібито очищається від вчиненого ним гріха і рятує свою душу). Під виглядом боротьби з єретиками інквізиція чинила розправи над прогрес. мислителями і передовими вченими. На вогнищах інквізиції загинули Ян Гус (1371–1415), Дж. Бруно (1548–1600), Дж. Ваніні (Лючіліо) (1585–1619) та ін. Жертвами інквізиції стали бл. 5 млн осіб. Проіснувала до 30-х рр. XIX ст.

КАЛЬВІНІЗМ (від власного прізвища *Жана Кальвіна*) – протестантське віровчення; виникло у Швейцарії в XVI ст. у процесі Реформації та найбільше відповідало інтересам буржуазії того часу. Виступає за «дешеву церкву», вчить «мирського аскетизму», ощадливості, вимагає зменшення кількості свят і збільшення числа робочих днів, заборони всляких розваг тощо. Ієрархічній церк. організації католицизму кальвінізм протиставив «республ. церкву». Зі Швейцарії проник до Франції (гугеноти), Нідерландів, Шотландії та Англії (пуритани). Під прапором кальвінізму відбулася англ. бурж. революція XVII ст.

КЛЕРИКАЛЬНИЙ (від лат. *clerus* – духовенство) – який стосується клерикалізму та клерикалів; властивий клерикалам; клерикальна держава – форма організації держ. влади, за якої церковна ієрархія впливає на політику держави і всі сфери громадського життя.

КОЛІЗІЯ (від лат. *collidēre* – зіштовхнутися один з одним) – 1) зіткнення протилежних поглядів, прагнень, інтересів; 2) розбіжність між окремими законами або суперечностями законів; взаємна невідповідність правових норм, які регулюють однакові сусп. відносини.

Колізія законів – розходження змісту двох або більше формально чинних нормативних актів.

КОНТРЕФОРМАЦІЯ (лат. *Contrareformatio*), або Католицька Реформація (від лат. *Reformatio Catholica*) – у 1560–1648 рр. рух за оновлення та реформування Католицької Церкви. Виникла як реакція на протестантську Реформацію та поширення протестантизму. Тривала до кінця Тридцятирічної війни (перша загальноєвропейська війна у 1618–1648 рр. між союзом католицьких і коаліцією протестантських держав; завершилася підписанням Вестфальського миру 24 жовтня 1648 р.). Рух за оновлення католицької церкви розпочався ще в кінці XV ст. в Іспанії коли там розпочали реформувати церк. порядки, спираючись на підтримку монархії. Латеранський собор V (1511–1517) постановив очистити католицьку церкву від зловживань. В цьому контексті виступ М. Лютера у 1517 році можна трактувати як несподіваний випадок в процесі реформування церкви.

НАНТСЬКИЙ ЕДИКТ – законодавчий акт, виданий 1598 р. фр. королем Генріхом IV у м. Нанті, щоби припинити реліг. війни (між католиками та гугенотами) 1562–1594 рр. За Нантським едиктом католицизм визнавався держ. релігією, католицькому духовництву повертались майно і землі. Своєю чергою, гугеноти здобули право вільного віросповідання (крім Парижа та деяких ін. міст), скликання синодів, представництва при королівському дворі тощо. За гугенотами залишилося бл. 200 замків і фортець, якими вони оволоділи під час реліг. воєн. Політ. права гугенотів, передбачені Нантським едиктом, було ліквідовано 1629 р. кардиналом Рішельє, а право вільного віросповідання 1685 р. – королем Людовіком XIV.

РЕФОРМАЦІЯ (від лат. *reformatio* – поліпшення, перетворення) – широкий сусп.-політ. і реліг. рух у 3х. і Центр. Європі у XVI ст. Почалася в Німеччині. Осн. напрями Реформації: бюргерсько-бурж. (М. Лютер, У. Цвінглі, Ж. Кальвін), народний (Т. Мюнцер, анабаптисти), королівсько-княжий. Осн. і найближчі цілі Реформації: «виправлення» офіційної доктрини римо-католицької церкви; перетворення церк. організації у дусі протестантизму; перебудова взаємин церкви і держави.

Реформація дала початок протестантизму, виникненню різних протестантських церков: лютеранській, кальвіністській, англіканській та ін.

СЕЛЯНСЬКА ВІЙНА В НІМЕЧЧИНІ (1524–1526) – війна, що переплелася з Реформацією; керівником та ідеологом селянсько-плебейських мас у цій війні був *Томас Мюнцер*. Програма повсталих – «Дванадцять статей» – вимагала скасування кріпосної залежності, зменшення феод. поборів і панщини, вільного користування общинними угіддями. Селянська війна була жорстоко придушена військами Швабського союзу. Найдовше селяни чинили опір у Тиролі під керівництвом М. Гайсмайра. Поразка Селянської війни призвела до посилення феод. реакції, влади курфюрстів, закріплення політ. роздробленості Німеччини.

ШПЕЙЄРСЬКИЙ СЕЙМ 1526 р. – сейм Священної Римської Імперії, на якому князі здійснили тиск на імператора. У результаті з'явився імператорський указ, згідно з яким встановлювалося, що у справах релігії та віросповідання кожний імперський чин керується почуттям відповідальності перед Богом та імператором. Цю формулу варто було розуміти як законодавче визнання принципу від лат. *cujus regio, ejus religio* – «чий правління, того й віра». Такий підхід означав посилення абсолютизму в межах невеликих князівств, з яких складалася Німеччина.

Значна частина князів швидко прийняла лютеранство, після чого церк. земля і майно католицької церкви секуляризувалися на користь монархів. Це, своєю чергою, сприяло їх подальшому посиленню та зміцненню незалежності від імператорського трону.

ПРЕДСТАВНИКИ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ ЕПОХИ ВІДРОДЖЕННЯ ТА РЕФОРМАЦІЇ

БОДЕН ЖАН (1529/1530–1596) – фр. держ. та політ. діяч, юрист та філософ, видатний мислитель епохи Відродження. Автор праць «Метод легкого вивчення історії» (1566), «Про республіку» (1576) (в 6-ти кн.) та ін.

Визначає державу як управління спільним у множинності сімей, яке здійснюється суверенною державою на основі права. Держава виникає в результаті угоди, її мета полягає в тому, щоб, гарантуючи мир у спільноті й захищаючи її від зовн. нападу, піклу-

ватися про істинне щастя індивідів. Осередком держави є сім'я (домогосподарство). За своїм статусом глава сім'ї є праобразом і відображенням держ. влади.

Першим у Європі сформулював світську концепцію суверенітету, визначив його як неподільну, постійну і абсолютну владу щодо створення і втілення в життя осн. законів, життєво необхідних для нормального функціонування держави. Був представником фр. патріотичних бурж. кіл, що прагнули стабільної, сильної влади монарха, яка приборкала б не лише свавілля місцевих феодалів, а й зупинила нищівні релігійні війни, дала мінімум прав міщанам. Виловив думку про обмеження влади монарха природним правом (водночас він визнавав два абсолютні: невід'ємні права родини й необмежену законодавчу владу суверена).

Прагнув гармонійної справедливості, характеризуючи право як мету буття держави.

КАЛЬВІН ЖАН (1509–1564) – фр. протестантський проповідник, засновник кальвінізму. З 14 років розпочав навчання в Паризькому ун-ті гуманітарним наукам і праву. У 1525 р. продовжив навчання на юриста в Орлеанському ун-ті. У 1529–1530 рр. навчався в ун-ті м. Бурж. 1532 р. здобув в Орлеані докторський ступінь. Осн. праця «Настанова у християнській вірі» (1536).

Владу в державі вважав божественною. Засуджуючи феодал-монархічні кола за насильства, свавілля, беззаконня, пророкував їм Божу кару. Вважав, що церква і світська влада в певному сенсі мають бути незалежні. Але і держава – встановлення Бога. Тому світські посади повинні походити не від міської громади, а за божою постановою. А це означає, що держава зобов'язана забезпечити дотримання волі божої, урочистість істинної релігії. Відтак, держава розуміється Кальвіном як виконавчий орган церкви. Держава повинна охороняти власність від обману і грабунку, забезпечувати людям доступність матеріальних благ. Світська влада, за Кальвіном, підпорядкована владі духовній.

Питання про найкращий держ. устрій Кальвін вважає теоретично нерозв'язним, бо, на його думку, всяка форма правління має свої плюси та мінуси. Пропонує комбінацію аристократії й помірної демократії, що незрівнянно краще за будь-який ін. устрій. Хоча і зазначає, що монархи – це земні боги, намісники бога. Непокора

їм – найбільше святотатство: влада від бога, навіть якщо король розбійник, то всі ті, хто має право меча і сусп. владу, – раби божі, навіть якщо вони тирані чи розбійники. Але якщо правитель перестає бути захисником церкви та не виконує її приписів, то автоматично стає простим тираном. Тільки, коли не допомагають реформи та опір на конституційній основі, можна закликати християн до відкритої непокори аж до повалення тирана. Право на супротив тиранії Кальвін визнавав тільки за органами влади, церквою і представницькими установами.

Проповідував набожність, доброчесність, працьовитість і покірність владі, закликав додержуватись морального закону.

КАМПАНЕЛЛА ТОММАЗО (1568–1639) – іт. філософ, теолог, монах ордену домініканців, один з найбільш видатних мислителів пізнього Відродження, поетів іт. бароко XVII ст.

Через різноманітні підозри в політ. злочинах та ересі, за ідеї не сумісні з офіційними постулатами католицької церкви переслідувався інквізицією, в ув'язненнях провів 33 роки.

Будучи сучасником наук. революції, Кампанелла за колом інтересів і світоглядом належав до епохи Ренесансу, послідовно втілюючи нетрадиційні ідеї в консервативні форми. Гол. своїм завданням він вважав універсальний науковий синтез, який об'єднує філософ., природниче і гуманітарне знання. Дотримувався ідеї одухотвореності Всесвіту, органічне життя пояснював наявністю «природної душі», або теплою, тонкою і рухомого духу, що виникає під впливом світла і тепла, що виходять від Сонця, і так само властивого людині, тваринам і рослинам. З природної всеєдності виводив соціально-політ. єдність людства. Більшість творів Кампанелли вилучались, і він відновлював їх по пам'яті, а також сам перекладав на лат. мову. У 1617–1623 рр. деякі праці Кампанелли були надруковані в Німеччині. Всього він опублікував понад 100 робіт сумарним об'ємом 30 тис. сторінок.

«Місто Сонця» – найвидатніший твір Кампанелли. Створений, безсумнівно, під впливом «Утопії» Томаса Мора. У ньому йдеться про місто, розташоване на горі і яке поділялося на сім поясів, або кіл. У кожному з них були зручні приміщення для житла, роботи, відпочинку. Передбачено й оборонні спорудження: вали, бастіони. Гол. правителем серед жителів міста вважався первосвя-

щеник – Сонце. Він вирішує всі мирські та духовні питання. У нього є три помічники: Могутність, Мудрість і Любов. У державі Кампанелли встановлена рівність чоловіка і жінки.

У «Політичних афоризмах» ототожнював державу з суспільством. Визнавав «чисті» і «змішані» форми держ. правління. Хорше правління всього народу Кампанелла називав політією, а дурне – демократією. Вважав, що людська держава – єдиний живий організм, велика сім'я, схожа на вулик, в якому, однак, людина зберігає свободу волі. Мріяв про навернення всього людства в католицизм та встановлення світової держави авторитарного типу під егідою папської влади («Монархія Месії»). У своєму праворозумінні розрізняв природне право («перше мистецтво Бога») і позитивне право (поділяв його на директивне та примусове). Висловлювався за простоту та стислість законодавства і правосуддя, доступність його для широких мас.

Через різноманітні підозри в політ. злочинах та ересі, за ідеї не сумісні з офіційними постулатами католицької церкви переслідувався інквізицією, в ув'язненні провів 33 роки.

ЛОЙОЛА ІГНАТІЙ (1491–1556) – ісп. католицький священник, теолог. Засновник Товариства Ісуса (Ордену єзуїтів). Навчався в Італії, Кастилії та Франції (1526–1534). Переслідувався ісп. інквізицією. Разом із групою однодумців з Паризького ун-ту організував чернечу громаду нового типу – Товариство Ісуса (1534). Прийняв таїнство священства у Венеції (1537). Добився від папи Павла III затвердження Товариства Ісуса (1540), став його першим генералом. Був активним поборником Католицької Реформи і захисником Святого Престолу. Разом із єзуїтами зміг зупинити поширення протестантизму в 3х. Європі, насамперед Італії, Франції та Пд. Німеччині. Помер у Римі. Автор «Духовних вправ» (1548). Діяльність і життя описані в «Автобіографії». Святий Католицької церкви. Патрон Товариства Ісуса, країни Басків (Наварри), військових.

ЛЮТЕР МАРТИН (1483–1546) – нім. християнський богослов, ініціатор Реформації, провідний перекладач Біблії на нім. мову. Його ім'ям названо один з напрямів протестантизму – лютеранство. Один з творців нім. літературної мови. Навчався в Ерфуртському та Віттенберзькому ун-тах. У 1512 р. захищає докторську дисертацію у Віттенберзькому ун-ті.

18 жовтня 1517 р. папа Лев X випустив буллу про відпущення гріхів і продаж індульгенцій з метою «Сприяння побудові храму св. Петра і порятунку душ християнського світу». Лютер розкритикував роль церкви в порятунку, яка виражається 31 жовтня 1517 р. в 95 тезах. У 1520 р. папа Лев X наклав на Лютера анатему, після чого Лютер публічно спалив у дворі Віттенберзького ун-ту папську буллу «*Exsurge Domine*» про відлучення його від церкви і в зверненні «До християнського дворянства німецької нації» оголосив, що боротьба з папським засиллям є справою всієї нім. нації.

За вченням Лютера, Бог створив два царства: Боже і світське. Це він зробив через двоїсту природу людини, що є водночас і духовною, і тілесною. Існування двох царств, за вченням Лютера, детерміновано ще й тією обставиною, що світ здебільшого складається не зі справжніх християн. Якби в ньому переважали справжні християни, то не треба було б ні князів, ні панів, ні меча, ні права. Під поняттям світського царства він розумів усю сферу відносин між людьми, що безпосередньо регулюється людськими законами, приписами. Нею охоплюються сукупності різних зв'язків: госп., торгових, сімейних, а найголовніше – політичних. Держава повинна піклуватися про зовн. відносини і внутр. порядки, вирішувати світські конфлікти, боротися з виявами зла. Християнський правитель має вважати себе слугою, а не паном народу.

Класифікувавши усі закони, на перше місце він поставив божественний закон, однаковий для всіх. На друге – закон природний, властивий людям. На третє – імператорський закон, який регламентує все світське управління. На четвертому місці розташовані закони міст і земель, обов'язкові лише для окремих місцевостей. Лютер визнавав, що всяке писане право впливає з природного розуму, природного права, яке, будучи похідним від волі Божої, становить якісно інший феномен, ніж право божественне. Світській владі, яка спирається на нього, природне право дозволяє управляти зовн. поведінкою людей, майном, речами.

МАКІАВЕЛЛІ НІККОЛО (1469–1527) – італ. політ. діяч, держ. секретар Флоренції, мислитель, гуманіст, поет і драматург епохи Відродження. Його часто називають батьком сучасної політ. філософії та політології. Закінчив Флорентійський ун-т.

Вчення Макіавеллі часто асоціюють з терміном макіавеллізм, який вживають для засудження безпринципної політики на кшталт

тої, що Макіавеллі рекомендував у своїй праці «Володар». Макіавеллі описав аморальну поведінку: нечесність й вбивство невинних як нормальну й ефективну в політиці; навіть закликав до таких дій у багатьох ситуаціях. Сумнозвісна знаменитість книги витікає з твердження, що вона дає «злі поради тиранам, щоб допомогти їм утримати владу». Ця книга зайняла позицію під номером 31 у Рейтингу 100 найкращих книг усіх часів за версією журналу «Ньюсвік». Термін макіавеллізм асоціюється з політ. махінаціями, підступом і реальною політикою. З ін. боку, багато коментаторів, як Барух Спіноза, Жан-Жак Руссо та Дені Дідро, стверджували, що Макіавеллі був радше республіканцем навіть тоді, коли писав «Володаря», і його твори дали натхнення демократ. політ. філософії епохи Просвітництва. Праця «Роздуми щодо першої декади Тита Лівія», як вважається, проклала дорогу сучасному республіканізму.

Макіавеллі зажив слави політ. теоретика насамперед завдяки новому «науковому методу», про який Девід Юм писав у своєму начерку: «Цю політику можна звести до науки» як «одну з тих вічних політичних істин, що їх не змінюють ні час, ні випадок»; по-друге, завдяки доктрині моральної стійкості та цілеспрямованості, що спричинилася до появи дієслова «макіавеллізувати», що означає «практикувати макіавеллізм, або ж здійснювати хитру витончену політику»; по-третє, завдяки теорії політ. республіканізму, яка справила значний вплив на англ. й амер. політ. думку XVII та XVIII ст.

У серед. XX ст. з'явилося понад 20 осн. концепцій політ. творчості Макіавеллі, а бібліографія налічує понад 3 тис. праць.

МОР ТОМАС (1478–1535) – англ. юрист, держ. діяч, спікер палати громад в парламенті, лорд-канцлер (1529–1532), письменник, філософ, один з основоположників утопічного соціалізму. Юр. освіту отримав в Оксфордському ун-ті. Автор суспільно-політ. трактату «Утопія». Мор назвав свою працю «Золота книжечка, настільки ж корисна, як і забавна про найкращий устрій держави і про новий острів Утопія».

«Утопія» ділиться на дві частини, мало схожі за змістом, але логічно невіддільні одна від одної. Перша частина твору – літературно-політ. памфлет; тут найсильніший момент – критика сучасних йому суспільно-політ. порядків: Мор бичує «криваве» законо-

давство про робітників, виступає проти смертної кари і пристрасно нападає на королівський деспотизм і політику воєн, гостро висміює дармоїдство і розпусту духовенства. Але особливо різко нападає Мор на обгородження общинних земель, що розорюють селянство: «Вівці, – писав він, – поїли людей». У другій частині знову позначаються гуманістичні тенденції Мора, висловлені у формі фантастичної повісті. На чолі держави Мор ставив «мудрого» монарха, допускаючи для чорних робіт рабів; він багато говорить про грец. філософію, зокрема про Платона, самі герої «Утопії» – ревні прихильники гуманізму, демократії, свободи, рівності тощо.

До всіх релігій в «Утопії» ставлення толерантне, заборонений тільки атеїзм, за прихильність якому позбавляли права громадянства. Визнаючи, що сучасне суспільство нерозумне, Мор заявляє, що воно – змова багатих проти всіх членів суспільства. Соціалізм Мора відображає навколишню обстановку, сподівання пригнобленого населення держави.

У 1532 р. Мор пішов у відставку з поста лорда-канцлера, посилаючись на слабе здоров'я. Справжньою причиною його звільнення став розрив Генріха VIII з Римом та створення Англійської церкви; Мор був проти цього і настільки обурений відходом Англії від «істинної віри», що не з'явився на коронації нової дружини короля – Анни Болейн. У 1534 р. парламент ухвалив «Акт про престолонаслідування», що містив присягу, яку були зобов'язані скласти всі представники англ. лицарства. Особа, яка принесла присягу, відтак: 1) визнавала законними всіх дітей Генріха VIII і Анни Болейн; 2) відмовлялася визнавати будь-яку владу, чи то влада світських владик чи князів церкви, крім влади королів з династії Тюдорів. Мор був приведений до присяги, але відмовився промовити її, оскільки вона суперечила його переконанням. 17 квітня 1535 р. він був ув'язнений у Тауері, визнаний винним і 6 липня 1535 р. обезголовлений.

За вірність католицизму Мор канонізований Римо-Католицькою Церквою і зарахований до лику святих Папою Пієм XI в 1935 р.

МЮНЦЕР ТОМАС (бл. 1490–1525) – нім. радикальний проповідник часів Реформації, повстанський лідер Селянської війни в Німеччині. Першим від Лютера виступив проти католицької

церкви. Підтримував анабаптистів. Навчався у Лейпцизькому ун-ті; надалі отримав ступінь магістра вільних мистецтв та бакалавра теології.

У 1521 р. опублікував «Празький маніфест», де виклав осн. положення свого революц. вчення і розуміння Реформації (програма перетворень викладена у працях «Проповідь перед князями» та «Статейний лист»). Гол. мету Реформації, на відміну від Лютера, Мюнцер бачив не в перетворенні церкви, а в повній перебудові життєвого устрою за християнськими законами. Був рішучим противником приватної власності та приватних інтересів. Вірив у реальність прийдешнього загальносвітового соціально-політ. перевороту, в результаті якого буде встановлене «царство Боже» на Землі. Будучи проповідником в Альштедті, скасував усі католицькі обряди, ввів богослужіння нім. мовою і розпорядився читати народу не тільки тексти апостольських послань, а й всю Біблію; закликав ставитися до католицьких храмів, як до ідолських капищ. Переселившись через гоніння у вільне імперське м. Мюльхаузен, у своїх проповідях, звернених до городян, говорив, що мюльхаузенці не зобов'язані підкорятися ніякій владі, не повинні платити будь-якому податі і що католицьке духовенство повинно бути вигнаним. Закликав ввести в місті владу громади і так встановити принцип справедливості і заг. користі; його проповіді були проти розкоші, золота, «ідолів у домівках і скринях», де гол. темою було винищення всіх ворогів Христа.

Під час Селянської війни Мюнцер і його нечисленні учні були натхненниками найрішучіших виступів селянства. На початку весни 1525 р. прибуває в Мюльхаузен і очолює там загони повсталих селян; намагається створити в Тюринзько-саксонському регіоні єдиний центр всієї Селянської війни. 15 травня 1525 р. його загін був розгромлений біля м. Франкенхаузен об'єднаним військом нім. князів, а сам Мюнцер, потрапивши у полон, після катувань 27 травня 1525 р. був страчений.

Тема 4

ПОЛІТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ВЧЕННЯ НОВОГО ЧАСУ

Державно-правові погляди Гуго Гроція

Основні праці	«Вільне море, або про право, що належить голландцям у сфері торгівлі з Індією» (1609), «Три книги про право війни і миру» (1625)
Нова методологія	Раціоналізм. Висхідний пункт вчення – природа людини, її соціальні якості, а не божа воля
Походження держави	Договірна теорія походження держави (люди об'єднались добровільно, а не за «божим велінням»)
Держава	Союз вільних людей, встановлений заради дотримання права і спільної користі
Мета держави	– Правопорядок; – охорона приватної власності
Ознаки держави	Верховна, суверенна влада, до атрибутів якої належать: – видання законів (світських і релігійних); – правосуддя; – призначення посадових осіб і керівництво їх діяльністю; – стягнення податків; – питання війни і миру; – укладання міжнародних договорів
Носій верховної влади (суверенітету)	– Заг. носій – держава загалом (як створений союз); – конкретний носій – одна або декілька осіб, відповідно до закону того чи іншого народу

Форми держави	<ul style="list-style-type: none"> – Царська (єдинодержавна); – влада знатних вельмож; – вільна громадянська община; – демократична республіка. <p>Кожна з них має своїм джерелом сусп. договір.</p> <p>Правомірна будь-яка існуюча форма правління. Вважав, що народ може змінити форму правління, коли таке право передбачене сусп. договором чи коли договір розірвав правитель держави</p>
Право	Правила моральних вчинків, які є обов'язковими для індивідів
Класифікація права	<p>1. <i>Природне</i> (розпорядження людського розуму, у якому закладено прагнення до спокійного і розумного спілкування людей). Природне право – непохитне і не може бути змінено навіть богом, йому повинні відповідати не тільки людське, а й божественне встановлене право, тобто розпорядження церкви.</p> <p>2. <i>Волевстановлене</i> (має джерелом волю людини), поділяється на право людське і право божественне. Людське право складається з права внутрішньо-державного (походить від громадянської влади), і права народу (походить від природи). Тому людське право повинно відповідати природному праву.</p>
Право підданих чинити опір владі	<ul style="list-style-type: none"> – Загалом відкидав право підданих на опір владі; – у виняткових випадках дозволяв підданим чинити опір верховній владі: коли король веде проти народу війну (не виконує умов сусп. договору, піддані мають право його розірвати і повстати проти правителя); – виправдовує опір узурпаторові, що незаконно захопив владу
Принципи міжнародних стосунків	<ul style="list-style-type: none"> – Основа міжнар. стосунків – право і справедливість; – ідея єдиного міжнародного правопорядку, який встановлюється добровільно і якого послідовно дотримуються суверенні держави;

	<ul style="list-style-type: none"> – принципи рівності, співпраці та взаємності у стосунках між усіма народами і державами; – непорушність договорів між державами; – природне право зберігає свою дію і під час війни; – війна не суперечить природному праву; – війна не заборонена божественними законами і правом народів; – поділяв війни на <i>справедливі</i> (оборонні, за збереження цілісності держави) і <i>несправедливі</i> (загарбницькі); – визнавав війни неминучими, у зв'язку з чим закликав сторони пом'якшувати жахи і жорстокості війни: жаліти жінок, дітей, старих, людяно обходитись з полоненими, не звертати гнів переможців на мирне населення переможеної держави, не грабувати тощо
Приватна власність	Не є приватним правом, є позитивним правом. Але посягати на неї не можна
Головні досягнення	<ul style="list-style-type: none"> – Родоначальник школи природного права, основу якої становить раціоналізм; – засновник сучасної науки міжнародного права; – теорія договірної походження держави; – концепція суверенітету держави; – заклав основи «юридичного світогляду»

Схема 4.1

Природно-правова теорія Бенедикта (Баруха) Спінози

Основні праці	«Основи філософії Рене Декарта» (1663), «Богословсько-політичний трактат» (1670), «Етика, доведена у геометричному порядку» (1675), «Політичний трактат» (1677)
Основа вчення	<ul style="list-style-type: none"> – Раціоналізм; – матеріалізм; – пантеїзм

<p>Концепція природних прав людини</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Природне право людини – право на самозбереження, яким володіє кожен індивід, це його природна «сила» – закон самозбереження – верховний закон, що панує у всій природі; – природні права людини мають невідчужуваний характер; – захисник свободи совісті та віротерпимості; – джерело природ. права – у пристрастях людей
<p>Теорія походження держави</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Договірна; – розрізняв два стани людини: – природний і – державний; – самозбереження в природному стані неможливе (відсутнє загальне для всіх право, немає ніякого поняття злочину, усі рівні у своєму праві на все), тому людині потрібно перейти в державний стан; – кожна особа пов'язана суспільною угодою тільки доти, доки вона приносить їй користь
<p>Держава</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Є продовженням природного права, але вже не як природне право окремих осіб, а їх сукупність; – характерна ознака цього громадянського стану – наявність верховної влади (суверенітету), сукупне тіло якої і становить державу; – верховна влада має право вирішувати, що є добро і що – зло, що можна робити і від чого потрібно утримуватись кожному окремо і усім разом; – у веденні верховної влади знаходяться видання, тлумачення і скасування законів, питання правосуддя й інші державні справи, призначення посадових осіб, право війни і миру; – держава не повинна посягати на свободу думки
<p>Класифікація форм державного правління</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Монархія (абсолютна та обмежена) – проти абсолютної монархії, але допускає можливість обмеженої; – аристократія – визнавав її більш стійкою, ніж монархію;

	– демократія – сприймав як найбільш природну форму державного правління, в якій свобода думки реалізується більше, ніж за інших форм правління.
Закони	– Закони необхідні, щоб підпорядковувати пристрасті розумові; – щоб закон був розумним, він повинен ухвалюватись великими зборами людей; – надавав велике значення проблемі стійкості законів, яка є критерієм їхньої справедливості; – виступив проти панюрідизму – тотального регулювання суспільних відносин законами
Головні досягнення	– Опрацював нову доктрину (разом з Гуго Гроцієм) – теорію природного права, засновану на раціоналізмі, яка виражала основні принципи громадянського суспільства, заг. природного права людей; – розвивав теорію суверенітету, сусп. договору, міжнар. стосунків з позицій природного права; – найбільш природною вважав демократію, почавши розвивати її теорію

Схема 4.2

**Вчення про державу і право
Томаса Гоббса**

Основні праці	«Основи філософії» у трьох частинах: «Про тіло» (1655), «Про людину» (1658), «Про громадянина» (1642); «Левіафан або Матерія, форма і влада держави церковної і громадянської» (1651), «Бегемот або Довгий парламент» (1668)
Логічна основа вчення	Матеріалізм (людина – тіло у світі тіл)
Питання соціальної філософії	– Люди рівні від природи за своїми фізичними і розумовими здібностями. Наявні відмінності не можуть претендувати на виключну перевагу над іншими;

	<ul style="list-style-type: none"> – на розвиток здібностей впливають спосіб життя, обставини, самосвідомість, самокритика і авторитети; – люди діють заради любові до себе через пристрасті: суперництво, прагнення до наживи, недовіра, любов до слави – егоїзм і прагнення до самозбереження – два стимули поведінки людини, які виражають її справжню сутність; – «Людина людині – вовк»
Теорія походження держави	<p><i>Договірна.</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – Людина може перебувати у двох станах – <i>додержавному</i> (природному) і <i>державному</i> (громадянському); – <i>додержавний</i> (природний) стан невідмінно призводить до «війни всіх проти всіх», постійному страху за своє життя. Щоб покінчити з цим станом, потрібна держава – особливе штучне тіло; – <i>держава</i> – результат свідомого вибору, в основі якого лежить добровільна угода людей (сусп. договір); – сусп. договір укладався не між народом і носієм верховної влади, а між людьми з приводу вручення державі їхніх природ. прав (Т. Гоббс передбачав, що люди довіряють єдиній особі чи зборам людей верховну владу над собою і зобов'язуються визнавати усі рішення і дії держави)
Держава	<p><i>Абсолютний носій усіх владних стосунків.</i></p> <p>Проводить аналогію держави з людським організмом:</p> <ul style="list-style-type: none"> – держава – Левіафан, штучна людина чи земний бог; – верховна влада – душа держави; – судді і чиновники – суглоби; – радники – пам'ять; – закони – розум і воля; – нагороди і покарання – нерви; – добробут громадян – сила; – громадянський мир – здоров'я;

	<ul style="list-style-type: none"> – смута – хвороба; – громадянська війна – смерть
Завдання держави	<ul style="list-style-type: none"> – Поліцейсько-охоронні функції; – заохочення всіляких промислів; – забезпечення приватної власності; – захист людей від проявів їхнього егоїзму; – збереження мирних стосунків між людьми
Форми правління	<p>Три форми – монархія, демократія, аристократія. Тиранія, анархія (охлократія), олігархія не є самостійними формами, терміни потрібно використовувати для позначення негативних проявів осн. форм.</p> <p>Сприймав будь-яку з трьох форм за умови, що вони мають абсолютний характер.</p>
Розподіл влади	Засуджував розподіл гілок влади, вважав, що в абсолютній державі усі види влади повинні зосереджуватись в одному верховному суб'єкті
Політико-правовий ідеал	Громадянське суспільство, яке охороняється авторитарною владою, де поєднуються «необмежена влада» суверена і права підданих. Прихильник державної релігії і політичної цензури.
Право народу на опір влади	<ul style="list-style-type: none"> – Народ має право на повстання проти влади, коли абсолютна влада не в змозі виконувати покладений на неї обов'язок – захищати громадян від виявів їхнього егоїзму і зберігати мирні стосунки між людьми; – коли суверен, всупереч природним законам, зобов'язує індивіда вбивати чи калічити самого себе або забороняє захищатися від нападів ворогів
Природне право	Свобода робити все для самозбереження
Природні закони	<p>Розумні умови мирного співіснування, заборона робити те, що згубно для життя, обмеження природної свободи кожної людини з метою безпеки спільного життя людей.</p> <p>Сформулював 19 природних законів:</p> <p><i>перший</i>, найбільш фундаментальний закон – необхідно прагнути до миру і дотримуватися його, щоб припинити «війну всіх проти всіх»;</p> <p><i>другий</i> – відмова кожного від своїх прав у тій</p>

	<p>мірі, якої вимагають інтереси миру і самозахисту; <i>третій</i> – люди зобов'язані виконувати укладені ними закони. Інші 16 природних законів вміщуються в одне правило: не роби іншому того, чого б ти не бажав, щоб було зроблено тобі. Перетворення природних законів на громадянські можливе тільки за допомогою сили держави</p>
Основа теорії природного права	Ідея загальної природної рівності людей, правової рівності в державі
Вимоги в галузі права	<ul style="list-style-type: none"> – Рівний для всіх суд присяжних; – гарантії права на захист; – відповідне злочинів покарання
У галузі приватно-правових відносин	<ul style="list-style-type: none"> – Рівність перед законом, свобода як право робити усе те, що не заборонено законом; – безпристрастний суд; – непорушність договорів; – свобода підприємництва і приватної ініціативи
Головні досягнення	<ul style="list-style-type: none"> – Теорія договірної походження держави саме в Т. Гоббса отримала розгорнутий виклад; – підхід до держави як до «штучної людини», як доцільного, уміло сконструйованого людьми механізму; – обґрунтував і показав роль природних законів для публічного і приватного права

Схема 4.3

Ліберальна доктрина держави і права Джона Локка

Основні праці	«Досвід про закони природи» (1662–1664), «Два трактати про правління» (1690) «Розвідка про людське розуміння» (1690), «Розумність християнства» (1695)
Форми буття людей	<ol style="list-style-type: none"> 1. Природний, додержавний стан (прояв свободи, рівності та відносного порядку). 2. Політичний, державний стан

Теорія походження держави	<ul style="list-style-type: none"> – Договірна (через укладання суспільного договору); – сутність сусп. договору вбачав у добровільній відмові людей від певної частини своїх природних прав на користь утворюваної держави і заміні моральних норм і обов'язків політичними законами; – договір є дійсним доти, доки він спирається на згоду більшості громадян – свобода громадян у державі повинна не тільки зберігатися, але й гарантуватися та зміцнюватися; – заперечує теорію патріархального походження держави
Держава	Сукупність людей, які об'єднуються в єдине ціле під егідою ними ж встановлених законів і які створили особливі органи для погашення конфліктів і покарання порушників закону
Основа державної влади	Народний суверенітет, який делегується державі аби впорядкувати суспільні відносини
Принципи обмеження влади держави	<ul style="list-style-type: none"> – Згода громадян; – невідчужуваність свободи; – Розподіл влади: законодавча, виконавча і федеративна; – опір тиранії
Церковна влада	Церква повинна бути відокремлена від держави, а держава від церкви
Функції держави	Забезпечення: <ol style="list-style-type: none"> 1) безпеки громадян; 2) досягнення ними суспільного блага; 3) реалізація свободи; 4) охорони власності
Розподіл влади	У «Двох трактатах...» Дж. Локк навів такі види влади: – <i>законодавчу</i> , – <i>виконавчу</i> та – <i>федеративну, або союзу</i> (вони виникають задля здійснення необхідності у створенні та виконанні законів, щоб досягти порядку, рівності та блага у суспільстві, а також для побудови та підтримки відносин з ін. державами). <i>Законодавча влада</i> довірена народом обраному

	<p>ним парламенту, який, видаючи закони, повинен сам їх дотримуватись. Закони суворо обов'язкові і для уряду, чиновників, суддів. До цієї влади належить і діяльність суддів.</p> <p><i>Законодавчу і виконавчу владу потрібно розподіляти.</i></p> <p><i>Виконавча влада</i> – влада, у веденні якої повинен бути контроль за здійсненням ухвалених законів, захист на основі законодавства прав і свобод громадян, покарання порушників закону, підтримка дипломатичних стосунків з ін. державами, реалізація воєнної стратегії.</p> <p>Глава виконавчої влади – <i>король</i>, який очолює уряд, призначає суддів, має право розпускати і скликати парламент, право вето, право в інтересах спільного блага удосконалювати виборчу систему для більш рівного і пропорційного представництва і здійснює «<i>федеративну владу</i>» – зовн. політику: право війни і миру, право участі в коаліціях і союзах, право ведення справ з усіма особами та спільнотами поза межами цієї держави.</p> <p>Вважаю, що, не зважаючи на наявні відмінності виконавчої і федеративної влади у кожній спільноті, навряд чи варто їх розподіляти та передавати одночасно в руки різним особам, що можуть діяти незалежно</p>
<p>Основні природні права</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Право на життя; – право на особисту недоторканість; – право на працю; – право на власність; – право на свободу думки, слова; – право на свободу совісті
<p>Форми державного правління</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Основні форми: <i>демократія, олігархія, монархія</i>; – допуская проміжні форми і зміну однієї форми на іншу волею народу; – категорично відкидав абсолютну монархію (не розглядав її як форму громадянського правління); – найкраща форма правління – та, яка ефектив-

	<p>но виконувала б свої гол. завдання і чітко дотримувалась осн. принципів обмеження політ. влади;</p> <p>– <i>взірцева форма державного устрою – конституційна монархія</i></p>
Закон	<p>– Встановлений людьми закон – це перша конституційна державна ознака;</p> <p>– закону повинні бути властивими стабільність і тривалість дії;</p> <p>– усі повинні знати і дотримуватись законів;</p> <p>– у державі ніхто, жоден орган не може бути виведений з-під дії закону, усі перед законом рівні;</p> <p>– високий престиж закону впливає з того, що він – вирішальний інструмент збереження і розширення свободи особи, який також забезпечує індивіда від свавілля і деспотичної волі інших осіб</p>
Головні досягнення	<p>– Обґрунтував <i>концепцію невідчужуваних природних прав людини</i>: життя, свободи і власності;</p> <p>– першим виступив з радикальною критикою абсолютної монархії;</p> <p>– здійснив обґрунтування державного устрою;</p> <p>– розвинув далі теорію договірного походження держави;</p> <p>– сформулював теорію розподілу влади у державі;</p> <p>– висвітив концепцію лібералізму;</p> <p>– висвітив концепцію конституціоналізму</p>

Схема 4.4

**Принципи народного правління, які встановлювалися
у боротьбі з абсолютною монархією
в європейських державах XVII–XIX ст.ст.**

1.	Верховенство законодавчих органів, які ґрунтувалися на народному представництві (<i>парламент, конгрес, сейм</i>)
2.	Поділ влади в державі та їх взаємна рівновага

Схема 4.5

ДЕФІНІЦІЇ ТА ДЖЕРЕЛА ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ НОВОГО ЧАСУ

АКТ ПРО КРАЩЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СВОБОДИ ПІДДАНИХ І ПРО ЗАПОБІГАННЯ УВ'ЯЗНЕННЯМ ЗА МОРЯМИ (назва закону *Habeas Corpus Act*) – закон (прийнятий англ. Парламентом 26 травня 1679 р. в період реставрації монархії Стюартів), який став важливою складовою некодифікованої брит. конституції.

Назву цей законодавчий акт отримав від початкових слів наказу судді про доставляння позбавленої волі особи в суд: «Ти зобов'язаний доставити особу в суд» (від. лат. «*Habeas corpus ad subjiciendum*»). Він урегулював і остаточно оформив давно відомі англ. праву (цей інститут виник ще в XV ст.) правила арешту та притягнення обвинувачених до суду. Документ відображав намагання англ. буржуазії захистити свої інтереси від абсолютистського свавілля. Згідно з ним: судді були зобов'язані (за скаргою особи, що вважала свій арешт або арешт будь-якої іншої людини незаконним) вимагати негайної судової перевірки законності арешту чи судового розгляду справи; ув'язнення обвинуваченого могло здійснюватися тільки після пред'явлення наказу зі вказівкою про підстави арешту; у разі затримки судового розслідування закон передбачав можливість звільнення заарештованого під заставу (це положення не поширювалося на боржників, а на практиці ним, хоч і мали право, не могли скористатися незаможні люди); заборонялося незаконне ув'язнення «за морями», тобто незаконне заслання до колоній.

Дії акта не поширювалися на осіб, підозрюваних у держ. зраді; дію акта міг призупинити парламент під час введення надзвичайного стану (війна, внутр. конфлікти). Дія акта почала поширюватися ще в колоніальний період в англ. колоніях у Пн. Америці, а після завоювання незалежності була закріплена амер. Конституцією 1787 р. і Конституціями окремих штатів. Досі інститут *Habeas corpus* набув широкого розповсюдження у світі як найбільш надійна конституційна гарантія права на свободу й особисту недоторканість.

АКТ ПРО УЛОЖЕННЯ/АКТ ПРО ПРЕСТОЛОНАСЛІДУВАННЯ 1701 р. – закон, який визначав порядок успадкування Англійської корони, підтвердив вимогу до королівської персони діяти тільки в межах закону, сповідувати канони англіканської церкви. Закон залишав за короною право призначати суддів, але зміщення їх із посади відбувалося на підставі постанови, ухваленої разом обома палатами парламенту. Всі акти виконавчої влади потребували підпису відповідного міністра. У галузі фінансової політики затвердилося пріоритетне становище Палати общин над Палатою лордів.

БІЛЛЬ ПРО ПРАВА 1689 р. (Англія) – конституційне унормування осн. прав і свобод громадян і визначення засобів їх гарантій та захисту з боку держави. Прийнятий англ. парламентом від 23 жовтня 1689 р. Білль юр. закріпив встановлення в Англії конституційної монархії. Цей акт значно обмежував королівську владу на користь парламенту, а саме: король не мав права без згоди парламенту скасовувати, призупиняти закони чи звільняти будь-кого від їхньої дії; без згоди парламенту король не міг встановлювати та збирати які-небудь податки; королю заборонялося без згоди парламенту збирати й утримувати армію; вибори до парламенту мали бути вільними; виступи й обговорення актів у парламенті не повинні були ніяк обмежуватися та контролюватися; парламент мав право приймати будь-які закони; парламент мав скликатися доволі часто; королівські витрати щорічно затверджував парламент. Крім того, Білль встановлював відповідальність міністрів перед судом, надавав право підданам звертатися з петиціями безпосередньо до короля, встановлював порядок успадкування престолу та ін.

БРЕДСЬКА ДЕКЛАРАЦІЯ – угода між англ. Парламентом і проголошеним королем Англії Карлом II Стюартом (сином страченого під час революції короля Карла I). Оголошена 4 квітня 1660 р. Карлом II Стюартом, підписана в м. Бреда (провінція Пн. Брамант у Нідерландах, де Карл перебував у еміграції). Вона підготувала повернення Стюартів до Англії; гарантувала заг. амністію учасникам громадянської війни в Англії; свободу віросповідання; збереження прав власності на майно, отримане під час англ. революції; дійсність усіх прийнятих під час революції актів і угод;

передбачала повернення королю його земель і призначення йому платні; слугувала основою політ. компромісу між англ. буржуазією та новим дворянством і англ. аристократією та Стюартами. Прийшовши до влади, Стюарти відразу ж почали грубо порушувати цю декларацію, хоча формально вона й не була скасована.

БУРЖУАЗНА РЕВОЛЮЦІЯ – тип соц. революції, основне завдання якої – усунення від влади привілейованої феод. аристократії, знищення феод. ладу або його залишків і створення політ. умов для розвитку капіталізму.

ВЕЛИКА РЕМОНСТРАЦІЯ 1641 р. – збірка статей (204 статті з переліком зловживань корони), яка стала для англ. парламенту справжньою бурж.-дворянською програмою революції.

ГАРАНТ (від фр. *garant* – поручитель) – поручитель; держава, юр. або фізична особа, що дає гарантію (виступає запорукою) у певній домовленості й стежить за її виконанням.

ГРОМАДЯНСТВО – політ.-правовий зв'язок держави та особи, який, з одного боку, поширює на особу держ. владу, а з іншого – забезпечує здійснення прав особи та її обов'язків як на території держави, так і за її межами.

ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ – верховенство, самостійність, повнота і єдність держ. влади на території держави та її незалежність і рівноправність у відносинах з ін. державами.

ДОВГИЙ ПАРЛАМЕНТ (від англ. *Long Parliament*) – назва англ. парламенту, який, скликаний королем Карлом I, працював з 3 листопада 1640 р. до 20 квітня 1653 р. Увійшов в історію як Довгий, на противагу Короткому, що був скликаний навесні 1640 р., але проіснував лише з 13 квітня до 5 травня 1640 р. (за непокірність був розігнаний Карлом I). Фактично став законодавчим органом англ. бурж. революції XVII ст., зокрема засудив до страти короля Карла I, проголосив Англію республікою, однак 20 квітня 1653 р. був розігнаний О. Кромвелем за те, що не підтримав його програми встановлення військ. диктатури.

«ЗНАРЯДДЯ УПРАВЛІННЯ» – своєрідна Конституція, якою був закріплений 16 грудня 1653 р. новий держ. лад в Англії, встановлений О. Кромвелем після розгону 20 квітня 1653 р. Парламенту, що не підтримав його програму. «Знаряддя управління» розробила група офіцерів під керівництвом генерала Ламберта.

Згідно з цією Конституцією, вища законодавча влада в країні зосереджувалася в руках лорда-протектора та парламенту. Лорд-протектор наділявся широкими повноваженнями: очолював збройні сили, укладав міжнар. договори, призначав вищих посадових осіб, здійснював судові й адм. функції, видавав укази та ін. Він мав обиратися на певний строк, але для О. Кромвеля було зроблено виняток – оголошувався «довічним лордом-протектором вільної держави Англії, Шотландії, Ірландії та володінь, які їм належать».

Парламент був однопалатним (400 депутатів від Англії і по 30 – від Шотландії та Ірландії), повинен був обиратися кожні три роки (високий майновий ценз для виборців – 200 фунтів стерлінгів) і збирався за указом лорда-протектора. Виконавчу владу лорд-протектор мав здійснювати спільно з Держ. радою, кількісний склад якої міг коливатися від 13 до 21. Призначення членів Держ. ради значною мірою залежало від волі лорда-протектора.

ЛОРД-ПРОТЕКТОР (від англ. *lord* і *protector* – захисник, букв. господар-захисник) – вища законодавча (спільно з парламентом) та виконавча (спільно з Державною радою) посада в республ. Англії відповідно до «Знарядь управління» 1653 р. Титул глави Англ. держави у 1653–1660 рр. О. Кромвеля, який встановив військ. диктатуру, що обірвало подальший розвиток революції.

«СЛАВНА РЕВОЛЮЦІЯ» 1688–1689 рр. (від англ. *Glorious Revolution*) – держ. безкровний переворот 1688 р. в Англії, який поклав кінець прагненням реставрації абсолютизму. Торі й вігі, об'єднавшись у парламенті, підписали акт про зречення короля Якова II Стюарта і запросили на престол Англії *штатгальтера* Нідерландів Вільгельма Оранського – зятя Якова II Стюарта, усунувши останнього з англ. престолу. Переворот став результатом компромісу між буржуазією та «новим дворянством» (партією вігів) і частиною великих консервативних землевласників, інтереси яких відстоювала партія торі. Підсумком перевороту було встановлення в Англії конституційної монархії, в якій вищою владою, що відображала волю значної частини земельних аристократів і великої буржуазії, став Парламент. Перемога цих сил над королівським абсолютизмом була закріплена в 1689 р. *Біллем про права*, підписанням якого супроводжувалася коронація Вільгельма III (під цим ім'ям Вільгельм Оранський став новим королем Англії) та який і донині є чинним конституційним актом Великої Британії.

ПРЕДСТАВНИКИ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ НОВОГО ЧАСУ

ГОББС ТОМАС (1588–1679) – англ. філософ. Належав до школи соціального договору в традиції реалізму. Осн. інтересами Гоббса були політ. філософія, історія, етика та геометрія. На формування його ідей значно вплинули Платон та Арістотель. Закінчив Оксфордський ун-т.

Думки та погляди на державу містяться переважно у творах «Про громадянина», «Левіафан або Матерія, форма і влада держави церковної і громадянської» (1651), «Бегемот або Довгий парламент» (1668).

Держ. механізм, за Гоббсом, повинен бути сформований раціонально; повинен мінімально містити рівний для всіх суд присяжних, гарантії права на захист, відповідність покарання своєму злочину та ін. осн. держ. інститути. Держава є гарантом свободи для своїх підданих, гарантом можливості робити усе, що не забороняє закон договору. Після утворення договірною суспільства вирізняє такі типи держави: монархія (держ. устрій, за якого уся влада знаходиться в одних руках, в руках монарха), аристократія (держава, в якій право вибору є лише у обраних), демократія (держава, де право голосу і вибору має кожен громадянин). Найкращою формою держ. влади з усіх наявних він вважав необмежену монархію, що є стабільною та дуже надійною. Однак він не заперечував можливість досягнення осн. цілі – безпеки індивідів і в ін. типах держави, таких як аристократія і демократія.

Осн. поглядів Гоббса на право, його ставлення до регулювання відносин між людьми за будь-якими правилами є правило еквіваленту, еквіваленту рівності і справедливості. Ідеальна права система, за Гоббсом, повинна відповідати осн. моральним законам, людським цінностям, «природним законам».

Систематизоване вчення про державу і право було вперше розроблене саме Гоббсом (розробив теорію, основою якої була не релігія і забобони, а наука, розум і досвід). Його послідовниками стала вся подальша зх. політ. філософія.

ГРОЦІЙ ГУГО (1583–1645) – голландський юрист та поет, держ. діяч, шведський дипломат, один із основоположників сучасного міжнар. права. В 15-річному віці в Орлеанському ун-ті одержав ступінь доктора права. Осн. праці «Три книги про право війни і миру» (1623), «Вступ до дослідження права Голландії» (1631).

Трактат «Про право війни і миру» мав величезний успіх і до 1775 р. витримав 77 видань переважно латиною, а також нідерландською, фр., нім., англ. та ісп. мовами. У цій праці вперше було теоретично розглянуто та обґрунтовано саму ідею міжнар. права. Розробив положення про права посла, які загалом й досі є загальноприйнятими.

Висловлює думку про існування двох видів права: норм, що виникли «шляхом встановлення», і норм, що впливають «із самої природи». «Матір'ю природного права є сама природа людини», – стверджує Гроцій. Це право не залежить не тільки від людської сваволі, але й від волі бога. Принципи природного права відповідають осн. потребам співжиття людей. Це право впливає зі здорового глузду, котрим та чи ін. дія, залежно від її відповідності або суперечності розумній природі людини, визнається або морально ганебною, або морально необхідною.

Гроцій відрізняв право волевстановлене. За джерелом походження, вчений поділяв його на право божественне (встановлене волею бога) і право людське (встановлене людьми). Людське право має свої підрозділи: право внутрішньодержавне, що встановлюється цивільною владою та право народів. Дотримання права народів є не менш необхідним, ніж дотримання внутрішньодержавних законів.

Дотримуючись т. зв. договірної теорії походження держави, котра стала типовою для бурж. природно-правових концепцій, визначає державу як досконалий союз вільних людей, укладений задля дотримання права і загальної користі. Проте, народ повинен підкорятися владі і не має права на виявлення в будь-якій спосіб невдоволення нею. Народ добровільно віддається під владу володаря, і не має права виходу з-під неї в подальшому.

Під час висвітлення проблем війни та миру Гроцій розділяє війни на справедливі та несправедливі. Вказує на три способи

запобігання війни. Суперечка, яка готова перетворитися на війну, може бути, по-перше, вирішена за допомогою переговорів. По-друге, сторони можуть обрати третейського суддю. По-третє, спір можна вирішити за допомогою жеребу. Закликав до запобігання війни у міру сил.

ЛОКК ДЖОН (1632–1704) – англ. філософ, один із осн. представників англ. емпіризму та Просвітництва. Закінчив Оксфордський ун-т. Найвідоміші твори – «Два трактати про правління», «Листи про терпимість», а також «Розвідка про людське розуміння».

Основою держ. влади він визначав народний суверенітет, який делегується державі аби впорядкувати сусп. відносини. У праці «Два трактати про державне правління» він навів такі види влади: законодавчу, виконавчу та федеративну, або союзна. На його думку, вони виникають задля здійснення необхідності у створенні та виконанні законів, щоб досягти порядку, рівності та блага у суспільстві, а також для побудови та підтримки відносин з ін. державами. Верховною є саме законодавча бо той орган, який створює закони і ними ж уповноважує когось на їх виконання, має бути вищим, тобто виконавча влада є підпорядкованою і підзвітною законодавчій і може бути зміщеною або заміненою.

Наголошував, що природний стан – стан повної свободи та рівності під час розпорядження своїм майном і своїм життям. Це стан миру і доброзичливості. Закон природи встановлює мир і безпеку. Природне право – право на приватну власність, право на дії, на свою працю і на його результати. Прихильник конституційної монархії й теорії сусп. договору.

Локк – теоретик громадянського суспільства і правової демократ. держави (король і лорди повинні звітувати перед законом). Держава створена щоб гарантувати природне право (свобода, рівність, власність) і закони (мир і безпека), вона не повинна зазіхати на ці права, її потрібно організувати так, щоб природні права були надійно гарантовані. Розробляв ідеї демократ. революції; вважав правомірним і необхідним повстання народу проти тиранічної влади, що зазіхає на природні права і свободу народу (найбільш послідовно розвинув «право народу на повстання проти тиранії» у «Роздумах про славетну революцію 1688 року»).

СПІНОЗА БЕНЕДИКТ (БАРУХ) (1632–1677) – нідерландський філософ єврейського походження, матеріаліст, науковець, політ. та реліг. мислитель. Розвинув вчення про єдину нескінченну субстанцію, що є причиною самої себе (принцип *causa sui*), з безмежною кількістю атрибутів, з-поміж яких людям відомі лише два: протяжність і мислення.

Гол. праці «Основи філософії Декарта» (1663) – перший і єдиний твір опублікований за життя мислителя з зазначенням справжнього ім'я автора; «Про Бога і людину і її щастя» (1658–1660); «Богословсько-політичний трактат» (1670); «Трактат про удосконалення розуму» (1662); «Етика, доказана геометричним методом» (1677); «Політичний трактат» (твір лишився незакінченим).

Спіноза піддавав, серед іншого, сумніву, що Мойсей був автором П'ятикнижжя, що Адам був першою людиною і що закон Мойсея має перевагу над «природним правом». Незабаром усі ці вільнодумства Спінози призвели до судилища й публічного вигнання з єврейської громади. 27 липня 1656 р., коли Баруху не виповнилося ще й 24 років, у синагозі велелюдно йому, перерахувавши всі його порушення і злочини, оповістили акт про відлучення.

У своєму вченні про суспільство Спіноза керувався методологією механіко-математичних наук. Суспільство розглядається ним як механізм, який цілком може знайти своє пояснення в категоріях фізичної природи. Спіноза ототожнює божество і державу. На його думку, держава виникає не в результаті певних соціально-економічних процесів, а на основі сусп. договору, через необхідність влади і законів як норм, приборкуючих і стримуючих пристрасті та неприборкані пориви людей. З цього боку призначення держави полягає в тому, щоб полегшити кожній людині можливість керуватися розумом і, відтак, знаходити свою свободу. Виступав за сильну державну владу. Однак вважав, що верховна влада не може втручатися у внутр. життя людей і диктувати їм закони совісті.

Спіноза так само виступав за свободу думки і слова, свободу совісті. Відповідно до поглядів Спінози, свобода найкраще може бути забезпечена при демократ. формі правління.

Філософія Спінози завдала потужного удару по реліг. консерватизму. Спіноза названий одним із батьків вільнодумства.

До будь-якої досліджуваної сфери дійсності Спіноза прагнув підходити з наукових позицій. Твори Спінози були видані в грудні 1677 р. його найближчими друзями під назвою «Посмертні твори». Через кілька місяців, після виходу вони були заборонені і не перевидавалися аж до початку XIX ст. (у 1688 р. всі його твори були заборонені).

Спіноза – важлива істор. особистість на батьківщині в Нідерландах, сама престижна премія в галузі науки названа на його честь – Премія Спінози. З приміткою «За пошук істини» він включений до 50 осн. тем базової програми з історії *Canon van Nederland* в нідерландських школах. Його портрет розміщено на 1000-гульденовій банкноті, яка була в обігу до введення євро.

ЮМ ДЕВІД (Х'ЮМ ДЕЙВІД) (1711–1776) – шотландський філософ-емпірист, юрист, історик, англ. держ. діяч, видатний представник Просвітництва. Юр. освіту здобув у Единбурзькому ун-ті. Автор багатьох праць, зокрема, «Трактат про людську природу», «Історія Англії», «Діалоги про природну релігію», «Моральні та політичні нариси».

Виступав проти теорії «суспільного договору», як у локківському, так і в гоббсівському варіантах, наголошуючи на тому, що основою т. зв. «загальних правил» є силове примушування та страх, а людина здатна діяти відповідно до цих правил цілковито вільно, не як підданий, але як громадянин. Позитивно оцінював не стільки англ. бурж. революцію, скільки її наслідки, насамперед, «Славну революцію» 1688 р., яка поклала початок сучасному бурж.-демокр. устрою Великої Британії. Прагнув до зближення позицій різних фракцій, страт, класів та висловлення єдності їхніх інтересів, яка в багато разів важливіша розділяючих приватних незгод. Відстоював думку про те, що пізнаваючий розум повинен опиратися тільки на досвід та дотримуватися досвіду.

Тема 5

ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОСВІТНИЦТВА XVIII ст. ТА ПЕРІОДУ БОРОТЬБИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ США

Вчення про державу і право Шарля Луї де Монтеск'є

Основні праці	«Перські листи» (1721), «Загальний трактат про обов'язки» (1725), «Про дух законів» (1748)
Головна тема теорії Монтеск'є	Політична свобода, необхідною умовою якої є справедливі закони і відповідна організація державності
Політична свобода	Можливість і необхідність вчиняти не так, як бажаєш, а так, як дозволяють закони
Громадянський стан	Доволі розвинутий стан людей у суспільстві
«Дух законів»	– Закономірне в законах те, що розподіляє розумність, правомірність, законність і справедливість вимог позитивного закону; – закономірне протиставляється випадковому, фатальному
Закони	Головна юридична гарантія забезпечення свободи людини в суспільстві
Класифікація законів	1. Незмінні (діють у фізичному світі) та змінливі (діють у світі розумних істот). 2. Природні і позитивні. 3. Позитивні: – закони, що визначають стосунки між народами (<i>міжнародне право</i>);

	<p>– закони, що визначають стосунки між правителями і підлеглими (<i>політичне право</i>);</p> <p>– закони, що визначають стосунки всіх громадян між собою (<i>громадянське право</i>).</p> <p>4. Закони про політичну свободу:</p> <p>– закони, що встановлюють політичну свободу у її стосунках з державним устроєм;</p> <p>– закони, що встановлюють політичну свободу у її стосунках з громадянами</p>
Фактори, що впливають на позитивні закони	<p>1. <i>Фізичні чинники</i>: клімат; розмір території; чисельність населення.</p> <p>2. <i>Моральні фактори</i>: звичаї; релігія; форма та принципи правління держави</p>
Позитивні закони	<p>– Якщо є справедливими, то виступають як гарантії свободи людині в державі;</p> <p>– повинні збігатися з природними законами;</p> <p>– повинні виключати свавілля держави щодо свободи своїх громадян;</p> <p>– повинні відповідати вимогам щодо форми прийняття законів і щодо справедливого змісту законів</p>
Форми правління та їхній зв'язок із законами	<p>1. <i>Демократична республіка</i> (основними є закони, що визначають право голосування).</p> <p>2. <i>Аристократична республіка</i> (на повинні існувати закони, що передбачують обрання посадовців за жеребкуванням).</p> <p>3. <i>Монархія</i> (влада голови держави пов'язана з основними законами).</p> <p>4. <i>Деспотія</i> (значення законів зведено до нуля).</p> <p>Кожна з форм обумовлюється розміром території; законодавець не є вільним у виборі форми правління (республіки – тільки невеликі території, монархії – території середніх розмірів, деспотії – великі території).</p>
Теорія розподілу влад	<p>Три гілки – <i>законодавча, виконавча, судова</i>.</p> <p>Система стримань і протизваг.</p> <p><i>Законодавча</i> – двопалатні збори (1-а палата: спадкова, виражає інтереси знаті, приймає</p>

	<p>закони; 2-а палата – вибрана, виражає інтереси народу, стримує іншу палату), контроль за виконанням законів виконавчою владою.</p> <p><i>Виконавча влада</i> – монарх, не має права законодавчої ініціативи, але має <i>право вето</i> (відміни прийнятих законів).</p> <p><i>Судова влада</i> – точне дотримання законів, суд присяжних</p>
Вплив ідей Монтеस्क'є	<ul style="list-style-type: none"> – Теорія розподілу влад Монтеस्क'є й досі є гол. принципом багатьох сучасних конституцій; – засновник юридичної соціології; – розглядав питання законодавчого мистецтва, ефективності законодавства; – висунув тезу про виключну своєрідність системи законодавства кожного народу

Схема 5.1

Політична програма Вольтера

Основні праці	«Філософські листи» (1733), «Метафізичний трактат» (1734), «Коментар до «Духу законів»» (1730-і р.), «Філософський словник» (1764–1769)
Методологічна основа поглядів	Раціоналізм
Коріння існуючого соціального зла	У засиллі невігластва і придушення розуму. Гол. винуватець феод. несправедливостей – церква (реліг. фанатизм умертвляв свободу совісті і слава), але релігія потрібна як основа моралі
Свобода	<ul style="list-style-type: none"> – Це свобода особи, стрижнем якої слугували свобода слова, друку, совісті як антиподу католицької нетерпимості, свобода праці; – справжня свобода полягає в тому, що люди перестають бути формально залежними один від одного, перетворюються на автономних суб'єктів, у тому, щоб залежати тільки від законів;

	<ul style="list-style-type: none"> – усунення феод. пережитків, що сковують творчу ініціативу людини, її приватну підприємницьку діяльність
Рівність людей	<ul style="list-style-type: none"> – Надання однакового статусу громадянина; – однакова залежність усіх громадян від закону; – однаковий захист громадян законом; – не був прихильником майнової рівності та спільності майна; – право голосу можуть мати тільки власники; – виступав за скасування станових привілеїв; – програма скасування кріпосного права
Програма реформування суспільства	<ul style="list-style-type: none"> – Скасування станових привілеїв; – скасування церковних судів; – заміна аристократії бюрократією; – знищення беззаконня, судових помилок; – перегляд вироків та відновлення доброго імені постраждалих від релігійного фанатизму суддів; – необхідність справедливого судочинства з широкою участю адвокатів у процесі; – скасування катування
Форма правління	<ul style="list-style-type: none"> – Перевагу надавав абсолютній освіченій монархії (з якою пов'язував реформування феодального суспільства); – цінував достоїнства республіки (яка найбільш наближає людей до їх природ. стану, влада в ній спрямовується волею всіх) і конституційної монархії; – боявся демократії; – першочергове значення надавав не формам державного правління, а принципам, що реалізуються за допомогою інститутів влади: свобода, власність, законність, гуманність
Закони	<ul style="list-style-type: none"> – Розрізняв природні та позитивні закони: 1) природний закон втілює справедливість, що вказується людям природою; 2) позитивні закони – несправедливі, втілюють людські забобони і невігластво;

	<ul style="list-style-type: none"> – критика кримінального законодавства, що було засноване на інститутах катування і смертної кари; – найкращі закони – англійські; – забезпечують справедливий суд; – відсутність свавілля; – відповідальність посадовців за порушення свободи громадян; – право кожного висловлювати свою думку усно і письмово
--	--

Схема 5.2

Соціально-політичні погляди Жан-Жака Руссо

Основні праці	«Роздуми про науки та мистецтва», «Роздуми про походження і підвалини нерівності між людьми» (1754), «Роздуми над питанням, чи сприяло відродження наук і мистецтв очищенню звичаїв», «Про політичну економію» (1755), «Роздуми про вічний мир» (1782), «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» (1762), «Проект Конституції для Корсики» (1765)
Суспільна нерівність та її етапи	У природ. (додержавному) стані усі люди рівні, але поступово виникає соціальна нерівність: <ol style="list-style-type: none"> 1) з появою приватної власності на землю (майнова нерівність); 2) з появою держави (політична нерівність між правлячими та тими, якими керують); 3) з появою спадкової влади (усі громадяни, окрім представників спадкової влади, стають рабами цієї влади) – можливе право народу на повстання
Закон	<ul style="list-style-type: none"> – Висловлення спільної волі; – гарантія індивіда від беззаконня з боку уряду; – надавав великого значення для забезпечення справедливості, свободи та рівності людей

Види законів	<ul style="list-style-type: none"> – Політичні; – громадянські; – кримінальні; – «звичаї, особливо громадська думка»
Концепція суспільного договору	<ul style="list-style-type: none"> – Запропонував новий суспільний договір, коли індивіди будуть вільні та рівні; – предметом договору є повне відчуження кожного з членів асоціації з усіма його правами на користь усієї общини; – створення держави, в якій учасники договору стануть або громадянами (беруть участь в здійсненні державної влади), або підданими (підкорюються законам держави); – обов'язки, що пов'язують людей з державою, є непохитними (бо вони є взаємними)
Теорія народного суверенітету	<p>Народний суверенітет – гол. принцип держави. Ознаки суверенітету:</p> <ul style="list-style-type: none"> – <i>невідчужуваність</i> (тільки весь народ виражає свою волю у зборах і тільки безпосередньо; єдиний суверенітет); – <i>неподільність</i> (суверенітет – це повноваження приймати закони, усі інші повноваження – лише наслідки суверенітету); – <i>непогрішимість</i> (народ не може помилятися); – <i>абсолютність</i> (народ може прийняти будь-який позитивний закон)
Гарантії народного суверенітету	<ol style="list-style-type: none"> 1. Періодичні проведення народних зборів. 2. Трибунат (особливий контролюючий орган, що може відмінити будь-яку настанову уряду)
Форми правління	<p><i>Демократія, аристократія, монархія</i> – в усіх формах суверенітет і законодавча влада належать народові</p>

Схема 5.3

**Державно-правові ідеї доби
Французької революції XVIII ст.**

Жан Поль Марат (1743–1793)	
Основні праці	«Кайдани рабства» (1774), «План кримінального законодавства» (1780), «Проект декларації прав людини та громадянина з наступним планом справедливої, мудрої і вільної Конституції» (1789)
Особливості поглядів	<ul style="list-style-type: none"> – Закони повинні бути справедливими, пов'язаними з благом суспільства, забезпеченими належним виконанням; – основне громадянське право – право на особисту безпеку, свободу, власність, що становить природні права людини; – незалежний суд забезпечує громадянські права – єдине обмеження свободи людини в суспільстві – заборона завдавати шкоду іншим; – допуслав застосування революційного терору, обґрунтував і освячував революційну доцільність знищення ворогів революції як вимушений крок до миру і свободи
Максиміліан Робесп'єр (1758–1794)	
Основні праці	Промови 1793 р.: «Про принципи революційного уряду», «Про принципи політичної моралі», «Про конституцію»
Особливості поглядів	<ul style="list-style-type: none"> – Підвалина програми – <i>концепція двох урядів</i>: – <i>перший</i> – рев. уряд (мета – заснування Республіки і забезпечення її стабільного існування); – <i>другий</i> – конституційний уряд (мета – збереження конституційного режиму, охорона та забезпечення природних прав громадян); – для виконання таких завдань необхідна безумовна справедливість рев. терору; – революційне правління є деспотизмом свободи проти тиранії

Гракс Бабєф (1760–1796)	
Основні праці	«Змова в ім'я рівних», «Лист до сина» (1794), «Маніфест плебеїв» (1795)
Особливості поглядів	<ul style="list-style-type: none"> – Ідея тривалої (не менше життя одного покоління) революційної диктатури в період переходу від приватновласницького ладу до суспільства, заснованого на спільності майна та заг. праці; – необхідність опрацювання законів перехідного періоду і Конституції 1793 р., яку передбачалось удосконалити і втілити в життя в майбутньому суспільстві; – принципи загальної зрівняльності; – революційний (насильницький) шлях захоплення влади; – утворення революційного уряду; – Бабєф – теоретик комунізму
Етьєн-Габрієль Мореллі (1717/1718–після 1778)	
Основні праці	«Базиліада, або Корабельна аварія біля плавучих островів» (1753), «Кодекс природи, або Справжній дух її законів» (1755)
Особливості поглядів	<ul style="list-style-type: none"> – Комуністичний лад – ідеальний, бо відповідає природі людини; – комуністичне суспільство можна побудувати за допомогою освіченої монархії; – головна ідея – встановлення фактичної рівності громадян за допомогою запровадження суспільної власності, загальної трудової повинності; – для виконання таких завдань необхідно встановити рев. уряд демократичної республіки; – для забезпечення свободи необхідно ввести в дію кодекс природи; – органи держави формуються за територіальною ознакою; – створення колегіальних органів держави (сенати та ради); – критикував теорію договірної походження держави; – вважається першим теоретиком комунізму

Схема 5.4

**Вчення про державу і право мислителів
німецького просвітництва**

Самуїл фон Пуфендорф (1632–1694) (засновник світської юридичної науки та природно-правової школи в Німеччині, «колиски ідей кодифікації»)	
Основні праці	«Про право природне і право народів» (1672), «Про обов'язки людини і громадянина згідно з природним правом» (1673), «Священне міжнародне право» (1682–1685)
Своєрідність теорії Пуфендорфа	Синтез ідей Ж. Бодена, Г. Гроція та Т. Гоббса. «Війна всіх проти всіх» у первісному суспільстві та зростання населення дають імпульс для створення держави. Бог також не стоїть осторонь і виявляється ініціатором створення держави, однак, за згодою людей. Правову підвалину держави створюють два договори: перший – <i>пактум</i> (домовленість), другий – <i>декретум</i> (постанова про прийнятну форму)
Правова основа держави	Суспільний договір. Індивіди виносять постанову про прийнятну форму правління, яка зобов'язує обраного правителя піклуватися про благо народу, а громадян – підкорятися владі. Верховна влада має необмежені повноваження і не підлягає відповідальності за свої дії.
Призначення держави	– Бути надійною установою порядку і спокою; – не дозволяти церкві втручатися в практичну мирську діяльність (прерогатива духовенства – переконання і совість людини); – в управлінській діяльності держава має певні кордони і межі (свобода віросповідань, право власності)
Форма правління	Надавав переваги абсолютній монархії (але й вбачав недоліки), вважав, що в ній найкраще може досягатися мета держави. Висловив думку про можливість створення при монархові зборів станових представників для вирішення найважливіших проблем

Про норми права	Норми права, що замахуються на сферу приватного життя індивіда, не можна визнати законними
Війна	Політичний засіб забезпечення миру й стабільності у масштабах всієї Європи
Новації Пуфендорфа в правознавстві	– Започаткував порівняльний метод, метод поєднання індукції і дедукції у правознавстві; – провів розмежувальні лінії між теорією природного права і цивільною юриспруденцією та інститутів цивільного права, з одного боку, і моральною теологією та священним правом, з другого боку
Вплив ідей Пуфендорфа	Погляди мислителя, особливо традицію морального обґрунтування права, розвивали Г.-В. Лейбніц, Х. Томазій, Х. Вольф. Багато в чому від них відштовхувались І. Кант, Й.-Г. Фіхте, Г.-В.-Ф. Гегель, ін. європ. й амер. мислителі – прихильники юснатуралізму і раціоналізму. Значний вплив ідеї Пуфендорфа справили на козацьких літописців, вітчизняних авторів XVII–XVIII ст.ст. Ф. Прокоповича, С. Десницького, Я. Ковельського, П. Завадовського та ін. українських мислителів-правознавців
Христіан Томазій (1655–1728)	
Основні праці	«Установлення божественної юриспруденції» (1688), «Основи природного права і права народів» (1705), «Серйозні, але добрі і розумні думки та спомини Томазія з приводу різних вибраних судових суперечок» (1720)
Походження держави	Держава виникла з договору, коли на шляху людей постали різні перешкоди. Бог не втручався в цей процес
Форма правління	Монархія – найкраща форма правління, але одночасно критикував князів «як земних богів»
Про право і моральність	Вбачав різницю між правом та моральністю: <i>мета права</i> – оберігати зовн. світ і врегулювати стосунки між багатьма людьми; <i>мета моральності</i> – звернення до окремої людини, вплив на її внутр. світ.

	Специфічна ознака норми права – вимушеність, можливість нав'язування права фізичною силою. Був проти судового переслідування за іншу віру та думку
Про природне право	Квінтесенцію дарованого богом природного права складає <i>максима</i> (теза): вчиняй відповідно до гуманних вимог людського співжиття і це буде передумовою реалізації властивого людині прагнення до щастя
Христіан фон Вольф (1679–1754)	
Основні праці	«Розумні думки про Бога, світ і людину» (1720), «Розумні думки про громадське життя людини» (1721), «Природна філософія» (1736), «Закони природи» (1740–1748)
Походження держави	Угода між сім'ями, які не могли кожна окремо досягати блага
Призначення держави	Досягнення спільного блага народу під опікою освіченого монарха. Підкреслював корисність станового представництва в монархіях; що народ має право у разі замаху влади на природні права чинити їй опір
Лейтмотив вчення	Прагнення людини до щастя: Бог вдихнув у людські душі тягу до вдосконалення, яка змушує робити добро, і дотримання цього – природний закон поведінки людини
Позитивні закони	Розумів <i>позитивні закони</i> як певну <i>міру свободи</i> , яка необхідна для виконання обов'язків

Схема 5.5

Італійські просвітники про державу і право

Джамбаттіста Віко (1668–1744)	
Основні праці	«Принципи філософії історії» (1725), «Підвалини нової науки про спільну природу націй» (1725)

Особливості поглядів	<p>Тракував соціальну історію як прояв об'єктивного закономірного поступально-циклічного процесу.</p> <p>Пройдений історією цикл включає три фази:</p> <ul style="list-style-type: none"> – <i>початкова фаза</i> – <i>епоха богів</i> (не знає державності, боротьба протилежних устремлінь готує виникнення держави); – <i>друга фаза</i> – держава існує як <i>влада аристократії</i>, що диктує правові норми і пригнічує плебеїв; – <i>третья фаза</i> – <i>республікансько-демократичний устрій</i> або <i>представницькі монархії</i> з достойними людиною правами і свободами, які забезпечують народний суверенітет, закони мудро і гнучко враховують індивідуальні інтереси із загальними, встановлюють правову рівність між людьми. <p>Виникнення держави не пов'язує з договором:</p> <ul style="list-style-type: none"> – кожна форма державності обумовлена певними причинами
Чезаре Баккарія (1738–1794)	
Основна праця	«Про злочини і покарання» (1764)
Соціальна несправедливість	<p>Вказує на її матеріальне коріння: право власності для більшої частини людства обумовлює жебрацьке існування.</p> <p>Пропонував боротися з соціальною несправедливістю за допомогою освіченої монархії, яка за умов існування суворої законності та мудрих законів здатна гарантувати права людини</p>
Про закони	<ul style="list-style-type: none"> – Тільки законність може встановити покарання; – право на видання законів належить тільки суверенові як представникові усього суспільства; – сам суверен може видавати тільки загальні закони, але не може судити за правопорушення

Свобода громадянина	<ul style="list-style-type: none"> – Полягає в праві робити все, що не суперечить закону; – замах на безпеку і свободу громадян – один з найтяжчих злочинів; – універсальні цінності – <i>свобода, честь, достоїнство людини, громадський порядок,</i> які забезпечуються не репресіями, а справедливими законами, самодисципліною та високою свідомістю індивідів
Питання кримінального права і судочинства	<ul style="list-style-type: none"> – Заклик відмовитись від застосування смертної кари як несправедливої та не-виправданої; – судити за правопорушення може тільки суд, який з'ясує факти; – покарання, визначене судом, не може виходити за межі, встановлені законом; – родоначальник школи кримінального права

Схема 5.6

**Політико-правові погляди
«батьків-засновників» США**

Бенджамін Франклін (1706–1790)	
Основні праці	«Толерантність у старій Англії і в Новій Англії», «Про работоргівлю», «Про кримінальні закони та про звичаї каперства» (1770-і рр.), «Вислови про війну» (1788–1789)
Питання соціальної філософії	<ul style="list-style-type: none"> – Необхідність скасування рабства; – необхідність боротьби з наслідками рабства, для чого потрібно освічувати народ, а не правителів; – необхідність створення установ для ліквідації наслідків рабовласництва (комітети з нагляду над становищем вільних негрів, опікунів, освіти, найму)

Свобода совісті	<ul style="list-style-type: none"> – Прихильник свободи совісті; – за повну релігійну толерантність
Право власності	<ul style="list-style-type: none"> – Володіння власністю, яка є необхідною для збереження свого життя та продовження людського роду, становить природне право; – інша власність – власність суспільства, яке створило її за допомогою законів, тому може за допомогою інших законів розпоряджатися цією власністю на власний розсуд, коли благо суспільства цього вимагає
Концепція гомруля	<p>Ідея політ. самоврядування пн.-амер. провінцій.</p> <p>У 1769 р. вперше назвав такі провінції <i>штатами</i> (від англ. <i>states</i> – держави)</p>
Питання парламентаризму	<ul style="list-style-type: none"> – Необхідність однакових засад під час організації обох палат парламенту; – політ. рівність – основа демократії, повинна реалізуватись на всіх рівнях; – державна воля в усіх проявах повинна відповідати волі більшості громадян; – необхідність демократичного контролю за представницькими органами (напр., право відзиву депутатів виборцями)
Законодавча політика	<p>Пропагував повагу до справедливості, вважав, що є і несправедливі закони</p>
Міжнародно-правові проблеми	<p>Мирна зовнішня політика.</p> <p>Деспотична поведінка щодо своїх підданих виливається у несправедливі війни з сусідніми державами.</p> <p>Пропозиція укладання міжнародних угод про заборону воєнних дій проти мирного населення, нападів на лікарні та поранених.</p> <p>Війни розрізняв за цілями, заради яких вони велися.</p> <p>Правомірність відмови солдатів від виконання злочинного наказу, нападу і знищення безвинної сусідньої держави.</p> <p>Свобода міжнар. торгівлі та заборона піратства.</p> <p>Ідея арбітражу в міжнародних справах.</p>

Головні досягнення	<ul style="list-style-type: none"> – Закладання фундаменту демократ. Традиції сучасної держави і права; – створення концепції федералізму у її найбільш послідовному американському варіанті; – опрацювання сучасного демократичного трактування політ. і громадянських прав особи; – гуманізація кримінального права та системи правосуддя; – створення передумов міжнародного права; – вшанований у США на 100-доларовій банкноті
Томас Пейн (1737–1809)	
Основні праці	«Серйозна думка» (1775), «Здоровий глузд» (1776), «Права людини» (1791), «Століття розуму» (1795)
Походження держави і суспільства	<p>Договірна теорія.</p> <p>Не ототожнює категорії «держави» і «суспільство».</p> <p>Суспільство – причина, держава – наслідок.</p> <p>Суспільство виникло тому, що людям важко жити наодинці.</p> <p>Держава створена суспільством для захисту громадян, тому договору відповідає тільки та держава, яка піклується про своїх громадян і не дає їх образити.</p> <p>Якщо держава не виконує своїх обов’язків, її треба змінити (право повстання проти влади)</p>
Форми правління	<ul style="list-style-type: none"> – Два види: 1) <i>правління на основі виборів і представництва</i> (республіка); 2) <i>правління на основі успадкування</i> (монархія); – критикував монархію (протиприродна), за республ. устрій (відповідає природі та її законам)
Концепція республіки	<ul style="list-style-type: none"> – Демократична, конституційна держава з писаною конституцією, заснованою на радикальному, але не екстремістському розумінні природ. прав людини; – принцип народного представництва;

	<ul style="list-style-type: none"> – верховна влада в законодавчого органу, який обирається на підставі заг. виборчого права; – прихильник однопалатної структури парламенту; – конституція – ефективніший стримуючий засіб, ніж будь який контроль; – пропозиція заміни одноосібного глави виконавчої влади (президента) на колегіального; – проти «права вето» в президента; – проти незмінюваності суддів: повинні переобиратись, відповідати перед народом; – теорія представницько-республ. Правління побудована як єдино можлива альтернатива монархічно-спадковій державній владі
Конституція	<ul style="list-style-type: none"> – Це сукупність юр. точних правил, які підпорядковують владні установи сусп. призначенню так само, як інститути юстиції підпорядковані праву; – визнавав необхідність для держави в юр. і політичному аспектах; – уряд може існувати тільки через конституцію; – конституція передує державній владі; – конституція – акет не державної влади, а утворюючого її народу; – перелічив питання, що потребують інституціоналізації в конституції: 1) держ. влада, характер її структури і повноважень; 2) спосіб обрання і тривалість існування парламентів або ін. подібних органів; 3) повноваження виконавчої гілки влади; – найважливіший принцип конституціоналізму – відповідність політ. і правової організації держави правам людини
Права людини	<ul style="list-style-type: none"> – Розрізняв природні та громадянські права людини: а) <i>природні права</i> (властиві людині за природою, «за правом її існування»): на щастя, свободу совісті, свободу слова, рівність перед законом; б) <i>громадянські права</i> (належать людині як члену суспільства): права, які людина не здат-

	<p>на захистити своєю владою (право власності також);</p> <ul style="list-style-type: none"> – виступав за загальне виборче право, скасування майнового цензу, за рівні права жінок, за державні заходи з соціального страхування і перерозподіл доходів тощо
Головні досягнення	<p>Основоположник, один з найбільш радикальних представників демократичної, політичної і правової ідеології республіканізму та конституціоналізму періоду війни за незалежність США</p>
<p>Томас Джефферсон (1743–1826)</p>	
Основні праці	<p>«Загальний огляд Британської Америки» (1774), «Примітки про штат Вірджинія» (1785), «Автобіографія» (1821); близько 25 тис. листів</p>
Форми громадського життя	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Додержавна</i> (без уряду). 2. <i>Народовладна</i> (з урядами, на які воля кожної людини справляє свій справедливий вплив). 3. <i>Деспотична</i> (з урядами сили, як у всіх монархіях)
Походження держави	<p><i>Суспільний договір</i>, який є основою устрою суспільства та надає його учасникам право впливати на державну владу. Ідея народного суверенітету та рівності громадян у політичних правах</p>
Модель державного устрою	<ul style="list-style-type: none"> – Форма правління – республіка з розподілом гілок влади; – устрій – вільна, рівноправна федерація штатів; – політичний режим – демократія; – соціальна основа – приватна власність (суспільство фермерів); – законодавча влада: двопалатний парламент (палата депутатів і сенат), при якому діє Рада з перевірки законів; – центральна виконавча влада:

	<p>президент (обирається на чотири роки, не більше двох разів);</p> <ul style="list-style-type: none"> – виконавча влада на місцях: губернатори і рада штатів; – судова система складається із Суду Адміралтейства, Генерального Суду Загального права, Високого канцелярського Суду, Апеляційного Суду
Комплекс з аходів утримання рівноваги властей	<ul style="list-style-type: none"> – Забезпечення неможливості того, щоб одна людина стала одночасно носієм більш ніж одного виду державної влади; – обмеження терміну перебування і регулярна ротація осіб, які обіймають виборні чи ін. посади; – рекомендація, щоб Конституція ухвалювалась не законодавчою асамблеєю, а спеціально обраним з цією метою народним конвентом; – створення постійного суду імпичменту, який складається з представників трьох гілок влади, має право судити і звільняти з посади будь-якого представника вищих органів влади в разі порушення ним конституційних принципів і правил; – постанова про передачу права вето на законодавчі рішення спеціальній ревізійній раді і про можливість зняття накладеної заборони при повторному розгляді цього законопроекту більшістю у дві третини
Права людини	<ul style="list-style-type: none"> – Поділяв на природні та громадянські – <i>Основоположні природні права</i>: право на життя, свободу, рівність, право на повстання; – <i>інші природні права</i>: право використовувати на свій розсуд свої фізичні і духовні сили, плоди своєї праці; право особистої недоторканості; право свободи думок і слова, листування і обміну думками, поглядів та обміну інформацією між громадянами на основі спільних інтересів; право свободи совісті віросповідання; право обирати ту форму громадського життя, яка найбільше допоможе стати щасливим;

	<ul style="list-style-type: none"> – природні права – вище законів, що видаються державною владою, вони пріоритетні; – природні права має не тільки кожен індивід, але й кожен народ чи суспільство, людська спільнота; – навчання від початкової школи до закінчення ун-ту – невід’ємний атрибут демократ. республіки
Питання станів	Проти рабства. Прихильник станового поділу суспільства. Серед станів виокремлював <i>аристо-кратію</i> , у якій вирізняв: 1) <i>природну аристократію</i> (за фізичну силу і достоїнства); 2) <i>штучну аристократію</i> (за особливим походженням і багатством); 3) <i>духовну аристократію</i> (за інтелектуальними і моральними достоїнствами; вона природна; є найдорожчим даром людини)
Головні досягнення	<ul style="list-style-type: none"> – <i>Автор Декларації незалежності США</i> (першого в історії держ. акта, що проголосив ідею народного суверенітету основою держ. життя); – вагомий внесок у трактування природ. прав: розширене, демократ. трактування традиц. локківської тріади прав на життя, свободу і власність; – вперше сформулював природ. право народу на відокремлення та створення власної незалежної держави; – запропонував широкий перелік громадянських прав і свобод у демократичній державі; – виконав важливу роль в ухваленні Білля про права; – вшанований у США зображенням його портрету на 2-доларовій банкноті
Александр Гамільтон (1754/1757–1804)	
Основна праця	«Записки Федераліста. Політичні есе Александра Гамільтона, Джеймса Медісона та Джона Джея» (1787–1788)
Поділ суспільства	– Заперечував теорію природної рівності людей;

	<ul style="list-style-type: none"> – поділ суспільства на обраних (багатих і родовитих) і багатьох (маса народу), освічених і неосвічених, здатних і нездатних керувати справами суспільства (такий поділ, на його думку, – природний); – майнова нерівність – вічна, як і свобода; – оскільки поділ на класи неминучий, потрібно надати йому конституційного виразу; – виразник інтересів великих землевласників; був проти надання народові можливості брати активну участь у держ. справах, адже це неминуче призвело б до помилок і безладдя через нерозумність і непостійність мас, а отже – до слабкості держави
<p>Організація федеральної влади</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Доводив, що федерація перешкоджає внутр. розбратам і народним повстанням; вважав, що тільки сильна центральна влада здатна створити міцну авторитетну державу; – <i>Верхня палата Конгресу – Сенат</i> (з можливою аристократією), формується через систему вибірників довічно; – <i>Нижня палата Конгресу – Асамблея</i>, обирається раз на три роки прямими виборами; – влада розподілена між обома палатами, протиположною якою є президент (монарх); – визнаючи республіканський лад неодмінною умовою, вважав визначальною сильну президентську владу, наближену до моделі влади конституційного монарха; – монарх – обирається довічно за складною триланковою системою виборів, має широкі повноваження (право абсолютного вето, вся повнота виконавчої влади, призначення гол. посадовців, командування усіма збройними силами). Головний осередок державної влади; – введення федеральних податків
<p>Судова влада</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Необхідність судового конституційного контролю Верховним судом з широкими повноваженнями; – пропонував зробити членів Верховного суду, наділеного конституційною юрисдикцією, неза-

	лежними, добре оплачуваними та з довічним призначенням
Головні досягнення	<ul style="list-style-type: none"> – Разом із Дж. Медісоном і Д. Джеєм сформулював й обгрунтував федералізм як конституційний принцип; – займав в уряді Дж. Вашингтона посаду міністра фінансів та очолював партію федералістів; – вшанований у США зображенням його портрету на 10-доларовій банкноті
Джон Адамс (1735–1826)	
Основні праці	«Думки про правління» (1776), «На захист конституцій урядової влади Сполучених Штатів Америки» в 3-х т. (1787–1826)
Форма правління	Монархія, аристократія, демократія у чистому вигляді – втілення деспотизму. Ідеал – змішана форма правління (панівний елемент – аристократія). Супротивник правління більшості
Пропозиції щодо організації влади в державі	<ul style="list-style-type: none"> – Необхідність змішаного уряду (баланс влади більшості та влади багатства); – розширення повноважень президента; – відокремлення і незалежність законодавчої, виконавчої і судової влади, але водночас часткове поєднання повноважень властей і їх урівноваження; – за двопалатну легістатуру: верхня палата – аристократична, нижня – демократична
Головні досягнення	<ul style="list-style-type: none"> – Гол. захисник Декларації незалежності США 1776 р.; – сформулював концепцію народного суверенітету, згідно з якою народ розглядався як єдине джерело влади; – вважається ідеологом сучасного консерватизму
Джеймс Медісон (1751–1836)	
Основна праця	«Записки Федераліста. Політичні есе Александра Гамільтона, Джеймса Медісона та Джона Джея» (1787–1788)

Про поділ суспільства	<ul style="list-style-type: none"> – Ввів поняття «факція» – соціальне угруповання, верства, клас; – «середній клас» – найбільш стабільний, схильний до підтримки помірної форми правління
Концепція представницької демократії	<ul style="list-style-type: none"> – Законодавчий двопалатний орган (аристократична і демократична палати, повинні мати різний склад, обсяг і терміни повноважень); – два поділи влади: 1) <i>вертикальний</i> (федералізм); 2) <i>горизонтальний</i> (виокремлення законодавчої, виконавчої та судової гілок влади із системою стримань та противаг) – судова влада наділена правом судового контролю над постановами органів законодавчої та виконавчої влади
Головні досягнення	<ul style="list-style-type: none"> – Фактично розробив основні конституційні принципи, за що здобув славу «батька американської конституції»; – автор 29 з 85 «Записок Федераліста»; – запропонував шість з перших десяти поправок до Конституції США – Білля про права; – засновник Віргінського університету 1819 р.

Схема 5.7

Основні принципи форм правління у США

РЕСПУБЛІКАНІЗМ
ФЕДЕРАЛІЗМ
ДЕМОКРАТИЗМ

Схема 5.8

**Порівняльна характеристика
конфедеративної та федеративної держав**

КОНФЕДЕРАЦІЯ	ФЕДЕРАЦІЯ
Об'єднання держав для координації окремих видів діяльності (відсутність загальної для всієї конфедерації території та державного кордону)	Об'єднання двох або більше територіальних одиниць (земель, штатів, областей, республік) з єдиним державним кордоном
Відсутність суверенітету конфедерації, але збереження міжнародного статусу учасників. Суверенітет належить державам, що належать до конфедерації, та не мають загальної для всіх учасників конституції, законодавства, громадянства	Суб'єкти федерації не володіють повним суверенітетом, хоч мають власні території, конституції (статути) й органи влади. Суб'єкти федерації не мають власного громадянства
Суб'єкти конфедерації мають право вільного виходу із спільного державного утворення	Суб'єкти федерації не мають права вільного виходу з соювної держави або це право реалізується через складну процедуру
Парламент конфедерації формується представницькими органами суб'єктів конфедерації	Парламент федерації формується на основі загальних державних виборів за єдиним законом
Загальнодержавні органи конфедерації регулюють лише окремі сфери життя, які визначені договором	Федеративні органи держави регулюють і контролюють основні сфери життєдіяльності суспільства
Зазвичай немає єдиної системи грошового обігу та централізованої фінансової системи	Існує єдина грошова одиниця, фінансова централізація
Права та свободи людини і громадянина охороняються і забезпечуються суб'єктами конфедерації	Федеративна держава є гарантом прав і свобод громадян

Схема 5.9

ДЕФІНІЦІЇ ТА ДЖЕРЕЛА ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОСВІТНИЦТВА ТА ПЕРІОДУ БОРОТЬБИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ США

АБОЛІЦІОНІЗМ (від лат. *abolēre* – знищувати, відмінити; від англ. *abolition* – скасування; усунення; амер. – скасування рабства) – рух за скасування рабства негрів.

АБСЕНТЕІЗМ (від лат. *absens* – відсутній, який знаходиться далеко від місця проживання або від місця розгляду справи; від англ. *absent* – відсутній; той хто ухиляється від певної діяльності) – відмова виборців від участі у виборах представницьких органів, глави держави, посадових осіб; вияв соціально-політ. апатії, байдуже ставлення людей до реалізації своїх політ. прав, ухилення від виконання громадянських обов'язків.

«БАТЬКИ-ЗАСНОВНИКИ США» – політ. діячі, які виконали головну роль в амер. революції, проголошенні незалежності США, створенні конституції та деяких інших ключових подій періоду становлення нової держави. Із усіх «батьків-засновників» найвідоміші дві групи: *«Підписанти Декларації незалежності»* та *«Творці конституції»*. Більшість амер. істориків називають «батьками-засновниками» не тільки ці дві згадані групи, але й інших держ. діячів, юристів, військових, дипломатів, звичайних громадян, які так чи інакше взяли участь у створенні та політ. оформленні США. Амер. історик Річард Морріс визначає сімох основних «батьків-засновників»: Бенджамін Франклін, Джордж Вашингтон, Джон Адамс, Томас Джефферсон, Джон Джей, Джеймс Медісон та Александер Гамільтон.

Фраза «батьки-засновники» вперше використана у США сенатором-республіканцем від штату Огайо, Ворреном Гардінгом у його зверненні до Зборів Республ. Партії у 1916 р. Він використовував її декілька разів і пізніше, особливо в своїй інаугураційній промові як Президент США.

БІЛІЙ ПРО ПРАВА 1791 р. (США) – схвалений Конгресом США 25 вересня 1789 р. у вигляді десяти поправок до осн. тексту Конституції 1787 р. Ініціатором розробки загальнодерж. документа

щодо цивільних прав виступив Д. Медісон, який у червні 1789 р. запропонував 1-му конгресу федерації проєкт загальнофедерального Білля про права. Проєкт підтримав Т. Джефферсон. До грудня 1791 р. вони були ратифіковані штатами і набули чинності 15 грудня 1791 р. У «Біллі про права» закріплювалися осн. демократ. права та свободи політ. характеру: свободи віросповідання, слова, друку, зборів і петицій (поправка I). Істотною гарантією цивільної свободи мало стати право на носіння зброї, яке визнавалося «необхідним для безпеки вільної держави» і не могло обмежуватися владою (поправка II). Народу гарантувалася цивільна й особиста недоторканість: особи, житла, паперів та майна (поправка IV). Цикл поправок присвячувався судовим і карно-правовим гарантіям (поправки V–VIII). У поправці IX зазначено, що «перелік у Конституції певних прав не має тлумачитись як заперечення чи применшення інших прав, що зберігаються за народам».

БОНАПАРТИЗМ (від прізвища Наполеона Бонапарта, консула Директорії, потім фр. імператора) – 1) риси та методи держ. влади у Франції в епоху імперій Наполеона I Бонапарта і Луї Бонапарта; 2) одна з форм диктатури (військ. диктатура), що спирається на військ. сили, поліцію та бюрократ. апарат і полягає у маневруванні держ. влади між ворожими силами і соц. групами в умовах кризи політ. системи. Була поетапно встановлена внаслідок проведених Наполеоном Бонапартом плебісцитів з 25 грудня 1799 р. (затверджено нову Конституцію і трьох консулів; усю повноту влади сконцентрував у себе перший консул – Бонапарт) по грудень 1804 р. (Бонапарт став Імператором французів, спадковим монархом); 3) політ. рух за відновлення у Франції династії Бонапартів.

ГОМРУЛЬ (від англ. *Home Rule* – букв. самоуправління, автономія) – боротьба за здійснення програми автономії Ірландії (70-ті роки XIX ст. – поч. XX ст.), що передбачала створення ірл. парламенту і нац. інститутів управління при збереженні над Ірландією верховної влади англ. корони і парламенту. Вперше програму автономії Ірландії висунув ірл. ліберал І. Батт у 1869 р. Багатолітня боротьба ірландців мала такий результат: англ. уряд на чолі з Л. Джорджем був змушений видати «Акт про управління Ірландією» (грудень 1920 р.), який був втілений у життя лише в Ольстері. Зрештою, 7 грудня 1921 р. англ. уряд підписав із правими шинфей-

нерами (представників ірл. політ. організації «*Sinn Fein*» – від ірл. *букв.* «ми самі») договір про утворення на території 26 південних графств Ірландської вільної держави.

ГОМСТЕД (від англ. *homestead* – садиба, ділянка) – ділянка землі, яка відповідно до закону 1862 р. надавалась у США кожному амер. громадянину (при сплаті невеликого збору) для освоєння малозаселених земель, розвитку фермерських господарств.

ГОМСТЕД-АКТ – Закон про земельні наділи у США, який видав у травні 1862 р. під час Громадянської війни у США 1861–1865 рр. уряд А. Лінкольна під тиском народних мас; надавав кожному громадянину США, що досягнув 21 року, право одержати, заплативши внесок у 10 доларів, наділ землі розміром не більше 160 акрів (65 га) і, проживши на ньому 5 років, стати його власником. Гомстед-акт був одним із заходів, які викликали перелом під час громадянської війни на користь Півночі; сприяв перемозі фермерського, або т. зв. амер. шляху розвитку капіталізму в с.г. США.

ДЕКЛАРАЦІЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ США 1776 р. – вважається першою формально проголошеною заявою орг. політ. спільноти про суверенне право обрання власного уряду. Підготовлена Т. Джефферсоном і прийнята Другим континентальним конгресом 2 липня 1776 р., офіційно проголошена 4 липня 1776 р. (4 липня – День незалежності – святкується в США як нац. свято). Складається з двох частин: 1) преамбула констатувала осн. права та свободи громадян нової держави, що виводились з природних прав людини і містили: право на життя, свободу, щастя та зобов'язання уряду захищати ці права громадян; 2) декларація містила звинувачення стосовно короля Англії з приводу кривд, завданих населенню кол. колоній. Проголошено, що 13 колоній у Пн. Америці стануть вільними та незалежними державами і що всі політ. зв'язки між ними й Англією анулюються.

ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА 1789 р. – прийнята Установчими зборами Франції 26 серпня 1789 р. Програмний документ фр. бурж. революції. Вона складалася із 17 статей, ґрунтувалася на положеннях теорії природного права і, на противагу королівському самодержавству, проголошувала: принцип нац. верховенства, згідно з яким нація – це єдине джерело влади; непорушність невід'ємних природних прав людини (свободи,

власності, безпеки, опору гнобленню та ін.); рівність людей перед законом, незалежно від їхнього станового походження, матеріального достатку, релігії тощо; виключне право народу на створення законів; принцип поділу влади (на законодавчу, виконавчу та судову); відповідальність і підзвітність посадових осіб; принцип презумпції невинуватості; свободу слова, совісті та преси; рівномірний розподіл податків між усіма громадянами відповідно до їхнього матеріального становища. Завершальна ст. 17 проголошувала недоторканість і святість приватної власності, рівний захист прав власності усім членам суспільства. Адаптована як преамбула до Конституції Франції 1791 р.

ЖІРОНДА – 1) політ. угруповання (фактично партія) під час фр. бурж. революції, що з часом отримало назву від департаменту Жіронда (*Gironde*), представники якого на Законодавчих зборах у 1791 р. склали гол. ядро партії; відображало інтереси великої буржуазії, гол. чином провінційної, яка виступала проти феодалізму, але не бажала революц. зламу феод. ладу, бо боялась народних мас; в 1793 р. зі встановленням диктатури *якобінців* Жіронда остаточно перейшла на бік контрреволюції; 2) *перен.* партія, що схиляється до угоди з контрреволюцією (угодовська партія).

КОМПРОМІС (від лат. *compromissum* – третейське рішення, суд, договір суперечних сторін). 1. Згода, порозуміння з ким-небудь у чомусь, що досягається взаємними поступками. 2. Поступка заради досягнення мети.

КОМУНА (від фр. *commune* – община з лат. *communis* – спільний) – 1) в середні віки у Зх. Європі – міська організація, що домоглася від феодала незалежності та права на самоврядування; 2) у Франції в період бурж. революції кінця XVIII ст. – муніципальне самоврядування у Парижі та ін. містах; 3) уряд, створений революцією 18 березня 1871 р., – Паризька комуна; 4) нижча адм.-терит. одиниця, поселення міського чи сільського типу в тепер. Франції, Італії, Бельгії та деяких ін. державах; 5) одна з форм кооперування с.г. з усуспільненням усіх засобів виробництва, суспільним характером споживання та побутового обслуговування.

КОНВЕНТ (від лат. *conventus* – збори, засідання) – 1) вищий законодавчий і виконавчий інститут першої Французької республіки в часи фр. бурж. революції 1792–1795 рр.; 2) установчі збори, які

скликаються з єдиною метою – прийняття осн. законів держави;
3) складова назви політ. партій, організацій у деяких державах.

КОНФЕДЕРАЦІЯ (від англ. *confederation* з лат. *confoederatio* – союз, союзний договір, конфедерація; змова) – 1) об'єднання, союз самостійних, суверенних держав, створений для досягнення політ. або військових цілей; правовою основою *конфедерації* є союзний договір; кожен член *конфедерації* зберігає не залежність, має власні органи держ. влади та управління, але водночас створює спец. органи для координації діяльності в певних, чітко визначених сферах (військовій, зовнішньополіт. тощо); 2) об'єднання, спілка яких-небудь громадських організацій; 3) організація, яка виражає колективні інтереси компаній, що є її членами; 4) у феодално-кріпосницькій Польщі XVI–XVIII ст. – тимчасові військово-політ. союзи шляхти, що створювалися для досягнення певної мети.

КОНСТИТУЦІЇ ФРАНЦІЇ – 1) конституція 1791 р. – прийнята Установчими зборами 3 вересня 1791 р. – перша в історії Франції конституція, підготовлена ще наприкінці 1789 р. Преамбулою до конституції стала «Декларація прав людини і громадянина», згідно з якою всі громадяни Франції оголошувалися рівними у правах. Конституція закріплювала конституційну монархію як форму держ. правління; 2) конституція 1793 р. проголосила Францію республікою (перша республіка) (1793–1804); конституція 1848 р. – другої республіки (1848–1852); 3) конституція 1875 р. – третьої республіки (1870–1940); 4) конституція 1946 р. проголосила Францію парламентсько-президентською республікою (четверта республіка) (1946–1958); 5) конституція 28 вересня 1958 р. проголосила Францію президентсько-парламентською республікою (п'ята республіка).

КОНСТИТУЦІЯ США 1787 р. – прийнята 17 вересня 1787 р. у Філадельфії під час роботи спец. конвенту за проектом, складеним Д. Медісоном. Згодом ратифікована всіма 13-ма тоді наявними амер. штатами. Містить преамбулу та сім статей, із яких тільки чотири поділено на розділи (ст. I, що стосується законодавчої влади – повноважень Конгресу США, поділена на 10 розділів; ст. II, що стосується виконавчої влади – Президента США, має чотири розділи; ст. III, що стосується судової влади –

Верховного суду США, нижчих судів, судових прав Конгресу США, містить три розділи; ст. IV стосується загальнодерж. прав штатів, громадян, Конгресу США і складається з чотирьох розділів). Законодавча влада здійснювалася конгресом федерації, який складався з двох самостійних палат – Палати представників і Сенату.

Визначався строк дії Палати представників (два роки) та Сенату (шість років) і віковий ценз представників штатів: до Палати представників – тільки громадяни штату, які досягли 25-річного віку, і до Сенату – особливі представники штатів (старше 30 років і з високим цензом осілості) тощо. Головою виконавчої влади був президент, який обирався на чотири роки колегією виборців (на посаду президента міг претендувати громадянин США, який досяг 35 років і мав високий ценз осілості). Одночасно з президентом обирався віцепрезидент, який не мав самостійної влади та був заступником і помічником президента. Останній мав владні повноваження, що відповідало ідеї сильної президентської влади (зокрема, президент був верховним головнокомандувачем, за згодою сенату укладав міжнар. договори, призначав вищих посадових осіб, мав право законодавчого вето). Судова влада надавалася Верховному суду федерації і нижчим судам. Судді призначалися президентом за згодою сенату. Конституція США 1787 р. закріпила створення єдиної федеративної держави з республ. формою правління. За час дії Конституції були прийняті 27 поправок, які є її невід'ємною частиною.

ЛЮТНЕВА РЕВОЛЮЦІЯ У ФРАНЦІЇ 1848 р. – бурж.-демократ. революція у Франції, яка повалила *лютневу монархію* і встановила Другу республіку. Тривале невдоволення широких народних мас режимом Луї-Філіппа та розстріл королівськими військами мирної демонстрації 22 лютого призвело 23 лютого до барикадних боїв, відставки уряду Гізо, а 24 лютого 1848 р. – до народного повстання. Король зрікся престолу і втік із Франції.

МОНТАНЬЯРИ (від фр. *montagnards* – горяни) – 1) революц.-демократ. група Законодавчих зборів і Конвенту часів фр. бурж. революції кінця XVIII ст. Займали верхні місця в залі засідань (від фр. *la montagne* – гора); належали до Якобінського клубу; 2) партія у фр. Національних зборах 1848–1849 рр.

ПЕНІТЕНЦІАРІЙ (від лат. *poenitentia* від *poena* – покарання) – зміна волі після зробленої заяви або укладеної угоди, мало правове значення лише у виняткових випадках; споруда для ув'язнення і виправлення злочинців; *пенітенціарний* – який стосується покарання, здебільшого кримінального.

ПЛЕБІСЦИТ (від лат. *plebs* – народ та *scitum* – постанова) –

1) постанова плебейського зібрання; 2) опитування громадян, зазвичай, з метою визначення долі певної території. У деяких державах (*напр.* у Франції) вважається синонімом референдуму. З формально-юр. погляду процедури плебісциту і референдуму збігаються.

ПЛЮРАЛІЗМ (від лат. *pluralitas* – множинність) – стрижневий принцип людського співжиття, що передбачає різноманітність підходів, поглядів, позицій, концепцій у правовій, економ., культурній та ін. діяльності.

ПРАВО ПАНДЕКТНЕ (від нім. *Pandektenrecht*, пізньюлат. *modernus pandectarum*, з гр. *pandekty* – всеохоплюючий) – приватне право, що діяло в Німеччині у XVI–XIX ст.; сформувалося на базі переробленого *глосаторами* рим. права з додаванням норм *канонічного права* і нім. феод. правових звичаїв. На противагу партикулярному праву окремих нім. держав, право пандектне розглядалось як заг. право Німеччини (*Das Gemeine Recht*). Виконувало певну роль у розвитку єдиних госп. зв'язків і капітал. відносин у Німеччині загалом. Кодифікування права, проведені у XVIII–XIX ст.ст. в деяких нім. державах, значною мірою відобразили потреби нім. буржуазії, що розвивалася. Після завершення таких кодифікувань право пандектне набуло субсидіарного (доповнюючого) значення, а з введенням у 1900 р. Німецького цивільного уложення припинило своє існування, хоча багато його положень було сприйнято бурж. цивільним правом. Поняття «право пандектне» інколи використовувалося для позначення нім. науки цивільного права.

«СТАТТИ КОНФЕДЕРАЦІЇ» 1781 р. (від англ. *Articles of Confederation and Perpetual Union* – Статти Конфедерації і вічного союзу) – перша конституція США. Ідея проголошення незалежності створення єдиного політ. організму в формі міждерж. союзу, запропонована Б. Франкліном, була схвалена представниками штатів у травні 1776 р. Передбачалося, що створений союз матиме конфедеративний характер. До кінця 1779 р. проєкт створення

конфедерації пройшов ратифікацію в законодавчих зборах 12 штатів, а 1 березня 1781 р.

Другий Континентальний конгрес проголосив про надбання чинності «Статей конфедерації» (1 березня 1781 р. Статті були ратифіковані останнім штатом – Меріленд). Утворений союз був військ.-політ. і мав декларативний характер.

У документі проголошувалося незворотне створення єдиної держави. За штатами не передбачалося права виходу із союзного об'єднання. Рішення більшості членів конфедерації мало примусову силу для ін. штатів. Суверенітет штатів зберігався, але паралельно формувалася сфера виключних повноважень союзної держави.

Вводилося єдине громадянство: мешканці штату мали привілеї й пільги в ін. штатах нарівні з їхніми мешканцями щодо права пересування, торгової й фінансової діяльності, власності. Для вирішення спірних справ створювався Конгрес штатів, де були представлені всі суб'єкти конфедерації. До компетенції Конгресу належали питання управління: оголошення війни й укладання миру, дипломат. стосунки й міжнар. договори, регулювання грошового обігу, мір і ваги, встановлення воєнних порядків. Для ухвалення рішень потрібна була згода більшості, тобто дев'яти штатів. «Статті» містили також заборонні повноваження союзу, які накладалися на суверенітет штатів (зокрема, штатам заборонялося створювати власні збройні сили і вести зовнішньополіт. діяльність).

«**ТЕРЕЗІАНА**» – скорочена назва першого кримінального кодексу Австрії (*Nemesis Theresiana* або *Constitutio Criminals Theresiana*), який був затверджений імператрицею Марією-Терезією в 1768 р. Кодекс цей складався з двох частин, з яких перша – стосувалася процесуального, а друга – матеріального права. Система покарань була дуже жорстокою, процес мав інквізиційний характер з широким застосуванням тортур.

Злочини розділялися на дуже тяжкі, тяжкі та легкі. Покарання особи, що вчинила легкі, а особливо дуже тяжкі та тяжкі, призначалися дуже суворі, зокрема різні види смертної кари та тілесні покарання. За легкі злочини могли бути призначені штрафи та конфіскація майна.

У кодексі вперше викладені початки міжнар. гуманітарного права, зокрема стосовно відносин з іноземними судами й виконавчими службами.

ФЕДЕРАЦІЯ (від лат. *foederāre* – встановлювати) – 1) форма держ. устрою, при якій члени *федерації*, що входять до складу держави, мають власні конституції, законодавчі, виконавчі та судові органи, що діють разом з федеральними органами держ. влади; 2) міжнар. або нац. союз товариств, організацій.

ФЕЛЬЯНИ (КЛУБ ФЕЛЬЯНІВ) (від фр. *Club des Feuillants*) – політ. угруповання у Франції під час фр. бурж. революції кінця XVIII ст. Конституційні монархісти. Фельяни представляли інтереси великої буржуазії та ліберального дворянства; основу становили члени політ. клубу в Парижі (1791–1792). Назву отримали від кол. монастиря католицького чернечого ордену фельянів, у приміщенні якого члени клубу проводили свої засідання. Фельяни були фактично правлячою партією в Конституційній асамблеї, брали участь у Законодавчих зборах, які замінили її. Після повалення монархії 10 серпня 1792 р. частина фельянів влилася у табір контрреволюції. Видатні члени клубу: Мірабо, Байї, Лафайєт, Барнав, Дюпор, брати Ламети (Олександр, Шарль, Теодор).

ШУАНИ (від фр. *chouan*) – учасники контрреволюційних повстань на захист королівської влади і католицької церкви в Бретані й Нормандії (див. *Вандея*) під час фр. бурж. революції та аж до 1803 р.

ЯКОБІНЦІ (від назви приміщення монастиря св. Якова в Парижі, де в 1789 р. розміщувався політ. клуб) – 1) за часів фр. бурж. революції – члени політ. клубу, найрішучіші представники революц.-демократ. буржуазії, яка боролася проти монархістів і феодалів, була виразником інтересів революц. блоку міської дрібної й середньої буржуазії у союзі зі значним числом селянства та плебейства; період яacobінського правління (червень 1793 р. – липень 1794 р.) – яacobінська диктатура, став кульмінацією революції, її вищим етапом; вожді яacobінців – М. Робесп'єр, Ж.-П. Марат, Ж. Дантон, Л. А. Сен-Жюст та ін.; термідоріанський переворот великої буржуазії (27 липня 1794 р.), ліквідував яacobінську диктатуру та поклав кінець революції 1789–1794 рр.; 2) *перен.* вільнодумець, революціонер.

ПРЕДСТАВНИКИ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ПРОСВІТНИЦТВА ТА ПЕРІОДУ БОРОТЬБИ ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ США

ВОЛЬТЕР (ФРАНСУА МАРІ АРУЕ) (1694–1778) – один із найбільших фр. філософів-просвітників XVIII ст: поет, прозаїк, сатирик, трагік, історик, публіцист, антиклерикал. Написав понад 20 тис. листів і понад дві тис. книг і брошур. Іст. творчість Вольтера пов'язана з боротьбою проти реліг. нетерпимості, критикою феодально-абсолютистської системи: «Філософські листи» (1733), «Філософський словник» (1764–1769). Виконав значну роль у розвитку світової філософ. думки, в ідейній підготовці Великої фр. революції кінця XVIII ст.

Підтримуючи доктрину лібералізму Локка, Вольтер вважав, що громадське життя неможливе без угоди, в якій кожен знайшов би вигоду для себе. Хоча право й різне в різних державах, принцип справедливості, який є його основою, універсальний (усі люди можуть його збагнути, насамперед тому, що всі люди більш-менш розумні, а ще й тому, що всі можуть зрозуміти те, що корисне для суспільства є корисним для кожного). За соціальним поглядом Вольтер – прихильник нерівності.

Залишився до кінця життя монархістом, прихильником ідеї освіченого абсолютизму, монархії, що спирається на «освічену частину» суспільства, на «філософів». Освічений монарх – його політ. ідеал.

ГЕЛЬВЕЦІЙ КЛОД-АДРІАН (1715–1771) – фр. літератор і філософ – матеріаліст утилітарного напрямку; вільнодумець, ідеолог фр. буржуазії епохи Просвітництва. Автор низки праць, зокрема, «Про людину, її розумові здібності та її виховання» (1767). Твердив, що сусп. середовище, своєю чергою, створюється наявним законодавством. «Закони роблять все», – заявляв він. А законодавство визначається пануючими в суспільстві ідеями. Гельвецій поділяє ідеї на корисні, шкідливі і байдужі. Люди діють згідно з корисними, вигідними їм ідеями. Сокровенна причина сусп. розвитку, вважав філософ, укорінена в інтересі та себелюбстві. Капітал. суспільство, що утверджується, створює умови для такого поєднання: відносини між «робітником» і «роботодав-

цем» Гельвецій трактував як цілком моральні, як відносини «взаємних послуг», «взаємного користування» праці та капіталу. На цій основі філософ створює теорію корисності, спрямовану, з одного боку, на розвінчування реліг. та етичних ідей, що виправдовували феод. відносини, з другого – на обґрунтування відносин, що склалися в процесі первинного накопичення капіталу.

Принцип майнової рівності він вважав не лише нездійсненим, але й шкідливим, загрозливим як для суспільства, так і для людини. Люди можуть бути нерівними в своїх інтелектуальних і моральних здібностях. Саме тому, вони мають бути рівними перед законом і не більше. У всіх же інших вимірах Гельвецій відстоював індивідуалізм і розумне прагнення людини до щастя, яке може бути досягнене в суспільстві, очолюваному «освіченим монархом», а республ. форму правління вважав непридатною для великих держав. Стверджував рівність природ. розумових здібностей людей всіх рас і національностей. Причину нерівності умів бачив в різному вихованні і різних умовах життя. Майбутнє суспільство представляв вільним від станового поділу і станової нерівності. У сфері політики та економіки виступав за повну ліквідацію феод. відносин і феод. власності.

За Гельвецієм, основою утворення держави є особисті інтереси людей, які підштовхують людей до необхідності укладання сусп. договору і встановлення законів для охорони приватної власності.

Гол. твір Гельвеція – «Про розум» (1758) – належить до числа блискучих, талановитих творів філософ. і атеїстичної думки XVIII ст. (це був, за словами Д. Дідро, «здоровенний удар дрюком по пересудах усіх родів») було засуджено папою Климентом XIII, паризьким парламентом, теологічним факультетом Сорбони та спалено.

ГОЛЬБАХ ПОЛЬ АНРІ (ПАУЛЬ ГЕНРІХ ДІТРИХ фон ГОЛЬБАХ) (1723–1789) – фр. філософ нім. походження, письменник, просвітитель, енциклопедист. Закінчив Лейденський ун-т (Нідерланди). Автор низки праць з питань політики, релігії, природознавства тощо, зокрема «Розвінчане християнство» (1761), «Кишенькове богослів'я» (1766), «Священна зараза» (1768), «Листи до Євгенії» (1768), «Галерея святих» (1770), «Здоровий глузд» (1772).

Був діяльним співробітником «Енциклопедії» Д. Дідро та Ж. Д'Аламбера.

Його будинок в Парижі став одним з найвизначніших у Франції салонів, який регулярно відвідували просвітницькі налаштовані філософи і вчені (Дідро, Д'Аламбер, Бюффон, Гельвецій, Грімм, Кондільяк, Монтеск'є, Руссо, Адам Сміт, Девід Юм, Едуард Гіббон та ін).

Автор книги «Система природи або про закони світу фізичного та світу духовного» (1770), де найбільш систематично виклав принципи матеріалізму й атеїзму XVIII ст. (сучасники охрестили її «біблією матеріалізму»). Повністю відходячи від теол. концепцій буття, він використовує принцип «редукції» – усі явища розглядає як виявлення природних сил. Наголошував, що природні права людини мають перевагу над писаними законами держави, і їх потрібно погоджувати з природними законами. Гол. природними правами є свобода, власність, безпека.

Книга була засуджена паризьким парламентом до спалення, а Римо-католицька церква включила її до «Індексу заборонених книг». Згідно з Гольбахом, матерія існує сама собою, будучи причиною всього: вона – власна причина. Всі матеріальні тіла складаються з атомів. Дав «класичне» визначення матерії: матерія є все те в об'єктивній реальності, що, впливаючи якимось на наші почуття, викликає відчуття.

Доброчесність, на думку мислителя, – це діяльність, спрямована на користь людей як членів суспільства, ця діяльність впливає з почуття самозбереження. Щастя полягає в задоволенні.

Правосуддя вважав основою усіх сусп. чеснот.

ДІДРО ДЕНІ (1713–1784) – фр. філософ, письменник, енциклопедист епохи Просвітництва. Редактор «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв і ремесел» (1751–1780). Після оприлюднення перших книг 1759 р. був виданий королівський наказ про заборону видання і знищення вже надрукованих семи книг (конфісковані книги Фр. Енциклопедії звозили до Бастилії). У філософ. творах «Лист про сліпих у повчання зрячим» (1749), «Думки про пояснення природи» (1754), «Розмова Д'Аламбера з Дідро», «Сон Д'Аламбера» (1769) «Філософські принципи матерії та руху» (1770), «Елементи фізіології» (1774–1780) відстоював матеріаліс-

тичні ідеї, розглядаючи все, що існує як різні формоутворення єдиної Нествореної матерії. Згідно з його вченням, матерія якісно різноманітна, в ній є початок саморуху, розвитку. Задовго до Чарлза Дарвіна висловив здогад про біологічну еволюцію.

Заперечуючи божественне походження королівської влади, дотримувався теорії суспільного договору, але з острахом ставився до самостійного руху низів і пов'язував свої надії з освіченим монархом. В останній період життя схилився до ідеї республіки замість монархії, але вважав її малопридатною в умовах великої централізованої держави. Метою держави вважав забезпечення невід'ємних прав громадян та їхнього добробуту. Характерна риса його політ. світогляду – гостро виражений демократизм.

В останні роки життя схилився до поглядів, близьких до поглядів Г. Лейбніца. Разом з Гельвецієм і Гольбахом Дідро обгрунтовував вчення про вирішальну роль середовища для формування особистості. Вважав, що свідоме перетворення навколишнього середовища є гол. умовою поліпшення людини, суспільства. Тому свідомість законодавців Дідро оцінював як вирішальний чинник сусп. прогресу. Спираючись на теорію «сусп. договору», активно доводив право народу фізичною силою змінювати систему держ. устрою суспільства. Разом з Вольтером зробив найбільший вплив на сучасну йому сусп. думку.

МОНТЕСК'Є ШАРЛЬ ЛУЇ (ШАРЛЬ ЛУЇ СЕКОНДА, барон де ЛА БРЕД) (1689–1755) – фр. юрист, письменник і політ. мислитель, теоретик держави і права фр. Просвітництва. Автор статей до «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв та ремесел». Автор низки наукових праць, зокрема, «Перські листи» (1721), «Загальний трактат про обов'язки» (1725), «Роздуми про причини величі і падіння римлян» (1731), «Про дух законів» (1748).

У працях та поглядах Монтеस्क'є представлено витоки лібералізму як держ. ідеології, яку до нього розвивав англ. філософ Джон Локк, а пізніше – шотландський економіст Адам Сміт.

Монтеस्क'є, а також Жан-Жак Руссо і Джон Локк заклали основи ідеології сучасних форм представницької демократії. За «принципом Монтеस्क'є» влада в правовій державі поділяється на законодавчу (парламент), виконавчу (кабінет міністрів) і судову

(верховний суд країни), король (президент) повинен очолювати виконавчу владу.

У фундаментальній праці «Про дух законів» виклав суспільно-політ. погляди та вчення про державу та право, що принесло автору велику славу. Вважав, що право – це те, що передує закону і визначає його, що право – це вираження справедливості. Тільки справедливе може бути правом, а реалізація права між людьми можлива тільки тоді, коли воно отримує загальнообов'язковий характер за допомогою держави, основна функція якої є законодавство на основі справедливості. Законодавство та держава є взаємопов'язаними та взаємообумовленими.

Значну увагу приділяв дослідженню тих чинників, що утворюють «дух законів». Державою керують п'ять основних чинників: релігія, закони, звичаї, принципи правління, погляди (вони є взаємопов'язаними). Саме тому, Монтеск'є наголошував, що законодавець в законотворчому процесі має враховувати «дух законів», тобто закони мають відповідати: властивостям народу, для якого вони встановлені (оскільки в окремих випадках ці закони можуть бути застосованими для ін. народу); природі та принципам правління; фізичним і моральним ознакам держави (клімату, масштабу, стилю життя народу, рівню свободи, релігії населення, обрядам і звичаям тощо.) Отже, вперше зазначені та виокремлені правотворювальні чинники для нац. законодавства.

ПУФЕНДОРФ САМУЇЛ (САМУЕЛЬ фон ПУФЕНДОРФ) (1632–1694) – нім. юрист, політ. мислитель, держ. діяч та історик. Вважається засновником світської юрид. науки та доктрини природ. права в Німеччині; один із засновників науки міжнар. (публічного) права. Навчався в Лейпцизькому та Єнському ун-тах. Автор багатьох наук. праць, зокрема, «Основи універсальної юриспруденції» (1660), «Про державний лад Німецької імперії» (1667), «Про право природне і право народів» (1672), «Про обов'язки людини і громадянина згідно з природним правом» (1673), «Вступ до історії великих народів та європейських держав» (1682–1685).

Виводить природ. право з інстинкту самозбереження, залежності від інших, а також із здатності та зі схильності заподіювати шкоду іншим. Це примушує людей створювати суспільство, яке захищає і підтримує інтереси всіх. Він трактує природ. право як

сукупність моральних норм, правил, функцією яких є упорядкування людського співжиття, гуртожитку. Це – універсальна соц. етика, норми якої регулюють поведінку всіх людей.

Розглядаючи державу та її роль у суспільстві, Пуфендорф писав, що держава – це єдина надійна установа, здатна гарантувати безпеку людей: «Держава є складною моральною особистістю, воля якої сприймається, як воля всіх; утворюється ця воля єднанням багатьох воель шляхом договору, щоб використовувати сили і здібності кожного для загального миру і безпеки». Свої завдання держава вирішує за допомогою законів, які вона видає. Закон він розуміє, як наказ законодавця, волі якого належить підпорядковуватися, незалежно від згоди чи незгоди з цією волею. Закон встановлює межі природ. свободи людини.

Концепція праворозуміння у Пуфендорфа вибудована на його ж «теорії обов'язків». Обов'язки, за його вченням, мають три джерела: із світла розуму випливають найзагальніші обов'язки, «дотримання яких робить можливим існування людської спільноти»; з постанов законодавчої влади – «обов'язки, які повинна виконувати людина як член певного народу і держави»; з одкровення божественної сутності – обов'язки людини як християнина. З цих джерел, відповідно, виникають три науки: природ. право, яке є загальним для всіх народів; позитивне право окремих держав, «строкатість якого дорівнює кількості держав»; божественний моральний закон.

РУССО ЖАН-ЖАК (1712–1778) – женецький франко-швейцарський філософ-просвітник, енциклопедист, письменник, композитор. У своїх працях «Міркування про походження і причини нерівності між людьми» (1755), «Про суспільний договір, або Принципи політичного права» (1762) та ін. гостро критикував феод.-абсолютистський лад, закликав до боротьби проти деспотизму.

Ідеалізуючи первісне суспільство, протиставляв сучасний йому сусп. лад щасливому життю в так званому «природному стані», коли всі люди були, на його думку, рівними й вільними. Причину виникнення нерівності вбачав у приватній власності, проте не виступав за цілковиту її ліквідацію, а висунув утопічну теорію зрівняльного розподілу приватної власності як засіб

знищення поділу суспільства на багатих і бідних. Водночас, саме в економіці Руссо вбачав основу розвитку суспільства.

Був прихильником договірної теорії походження держави та вважав, що внаслідок змови між багатими держ. влада узаконила приватну власність, узурпувала природ. права народу, і висловив думку, що народ має право розірвати цей договір, тобто повстати, повалити владу, яка існує, й встановити народний суверенітет. Взірцем держави вважав невелику республіку та мріяв перетворити сучасні йому держави на своєрідну федерацію невеликих республік.

Стверджував, що громадяни підкоряються лише закону, в реалізації якого беруть участь голосуванням. Цього закону загального волевиявлення повинен дотримуватися кожний громадянин, приносячи в жертву свої особисті, групові, корпоративні інтереси. У факті існування політ. партій бачив загрозу існуванню загальній волі громадян. Вказував, що коли у демократ. суспільстві виникають політ. партії та приватні асоціації, то воля кожної з них стає загальною щодо держави. Звідси робить висновок, що в такому разі голосуючих вже не стільки, скільки людей, а лише стільки, скільки асоціацій. Загалом Руссо був противником політ. партій й існування єдиної партії в суспільстві (монопартії).

Суспільно-політ. погляди Руссо мали важливе значення в ідеол. підготовці Великої фр. революції 1789–1799 рр.; здійснили вплив на передових тогочасних і пізніших мислителів, зокрема й укр., серед яких *Григорій Сковорода*, *Ян Козельський* та ін.

Тема 6

ВЧЕННЯ ПРО ДЕРЖАВУ І ПРАВО В ЄВРОПІ КІНЦЯ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛ. XIX ст.

Ліберальне вчення про державу і право Іммануїла Канта

Основні праці	«Критика чистого розуму» (1781), «Основи метафізики моральності» (1785), «Критика практичного розуму» (1788), «Критика здатності судження» (1790), «До вічного миру» (1795), «Метафізика звичаїв» (1797)
Логічна основа вчення	Раціоналізм, емпіризм. Засновник критичної філософії
Походження держави	Договірна теорія. Суспільний договір укладали тільки морально розвинуті особи, тому державній владі забороняється поводитись з співгромадянами як морально недосконалими істотами (бо це – деспотизм)
Держава	– Об'єднання багатьох людей, що підкорені багатом правовим законам; – істинний і первинний носій примусу; – повинна ґрунтуватися на принципах суспільного договору і народного суверенітету
Мета (благо) держави	– Стан найбільшої узгодженості конституції з принципами права, до чого нас зобов'язує прагнути розум за допомогою «категоричного імперативу»; – ідея правової держави
Три влади в державі	1. <i>Законодавча</i> (належить тільки «колективній волі народу»); 2. <i>Виконавча</i> (зосереджена в законного правителя і підпорядкована законодавчій верховній владі). 3. <i>Судова</i> (призначається виконавчою владою)

<p>Форми правління</p>	<p>Залежно від кількості правлячих виокремлював автократію (абсолютизм) – найкраща для реформ, аристократію і демократію.</p> <p>Залежно від методів, способів управління народом вирізняв республіканську (відокремлення виконавчої влади від законодавчої) і деспотичну форми правління (поєднання виконавчої та законодавчої влади).</p> <p><i>Ідеальна форма правління – республіка (розумів конституційну монархію з розподілом влади)</i></p>
<p>Філософія моралі та права</p>	<p>– Розрізняв імперативи (правила) поведінки, що індивід утворює для себе сам: <i>гіпотетичні</i> (людина встановлює задля досягнення конкретної мети) та <i>категоричні</i> (не пов'язано з досягненням конкретної мети);</p> <p>– людина, що слідує за категоричним імперативом – моральна особистість</p>
<p>Категоричний імператив</p>	<p>– Це моральний закон, вищий, апіорний і безумовний, яким повинна керуватися людина у своїй поведінці;</p> <p>– дотримання вимог категоричного імперативу можливо, коли індивіди в змозі слідувати голосу «практичного розуму»</p>
<p>Право</p>	<p>1. Це сукупність умов, які обмежують свавілля одного стосовно інших за допомогою об'єктивного загального закону свободи.</p> <p>2. Покликання права – надійно гарантувати мораль, той соціальний простір, в якому вони могли б нормально проявляти себе, у якому могла б безперешкодно реалізовуватись свобода індивіда.</p> <p>3. Право повинно бути загальнообов'язковим, наділяється примусовою силою.</p> <p>4. Вирізняв три категорії права: <i>природне</i> (має джерелом самоочевидні апіорні принципи), <i>позитивне</i> (джерелом є воля законодавця) і <i>справедливість</i> (домагання, не передбачене законом і тому не забезпечене примусом).</p> <p>5. Позитивне право поділяв на дві галузі: 1) <i>приватне</i> (регулює стосунки індивідів як власників);</p>

	<p>2) <i>публічне</i> (визначає взаємини між людьми, об'єднаними в союз громадян (державу) як членів політ. цілого.</p> <p>6. Центральним інститутом публічного права є прерогатива народу вимагати своєї участі у встановленні правопорядку шляхом ухвалення конституції, яка виражає його волю</p>
Вічний мир	Можна досягти у віддаленому майбутньому створенням всеохоплюючої федерації самостійних, рівноправних держав, побудованих за республ. типом

Схема 6.1

Йоганн Готліб Фіхте
про право і державу

Основні праці	«Про поняття науковчення, або так звану філософію» (1794), «Нариси особливостей науковчення стосовно теоретичної здатності» (1795), «Основи природного права» (1796), «Закрита торговельна держава» (1800), «Ясне, мов Сонце, повідомлення широкому загалові про дійсну сутність найновішої філософії» (1801)
Життєве кредо	«Діяти! Діяти! Діяти! – ось для чого ми існуємо»
Об'єктивна дійсність	Вважав, що об'єктивна дійсність не існує поза межами свідомості людини (суб'єктивний ідеалізм)
Право	Базою права є взаємне визнання індивідами особистої свободи кожного з них. Необхідна правова спільність людей, основою якої повинен бути правовий закон. Останній має врегульовувати дії та вчинки людей у зовн. світі, у взаєминах з ін. людьми для реалізації особистої свободи. Закон, що регулює відносини власності, є головним. Загальна воля людей є основою законодавства.
Держава	Держава – це організація власників. Розмірковуючи про форми держави, зазначав, що демократія і деспотія є протиправними.

	<p>У примусі держави концентрується єдина колективна воля, що утворюється внаслідок держ. договору. Для досягнення стабільності в державі необхідні <i>три типи сусп. відносин</i>: договір про власність; договір про захист; договір про об'єднання.</p> <p>Заперечував теорію поділу влади й водночас обґрунтовував необхідність введення у систему владних структур інституції «ефорів» – контрольної інстанції, яка стежить за практикою дотримання права всіма держ. службами.</p> <p>Запропонував проєкт держави з надмірною етатизацією (одержавленням) усіх сфер сусп. життя. Був прихильником соціально організованого суспільства, концепції міцної та повноважної держави, яка об'єднує громадян заг. ідеєю, законами, певними визначеними обов'язками та свободами, забезпечує порядок, контролює усталений спосіб життя.</p>
--	--

Схема 6.2

Вчення Георга Гегеля про державу і право

Основні праці	«Феноменологія духу» (1807), «Філософія права» (1812), «Наука логіки» (1812–1816), «Енциклопедія філософських наук» (1817)
Логічна основа політ. та правового вчення	– Об'єктивний ідеалізм, діалектика; – виокремлював три стадії пізнання: <i>«теза»</i> , <i>«антитеза»</i> , <i>«синтез»</i>
Філософія держави і права	– Філософське вчення про об'єктивний дух (про ідеальну політико-правову дійсність); – об'єктивний світовий дух – це хід всесвітнього історичного розвитку; – основне завдання філософії права – наукове пізнання держави і права; – ідея гармонії розуміння і реалізації права: що розумне – те дійсне, що дійсне – те розумне; – ідея права – свобода, яка формує ідеал правової держави;

	– розрізняв філософське і прикладне поняття права
Поняття «право»	Вживається в основних значеннях: 1. <i>Право як свобода</i> (ідея права). 2. <i>Право як визначений ступінь і форма свободи</i> (особливе право). 3. <i>Право як закон</i> (позитивне право).
Основні ступені розвитку права	<i>Перший ступінь – абстрактне право</i> (правоздатність особи, зовн. свобода; форми виразу – власність, угода, порушення права). <i>Другий ступінь – мораль</i> (внутр. самовизначення, наміри індивіда), неможливо піддати примусу. <i>Третій ступінь (вищий) – моральність</i> (основне поняття – обов’язок). Розумів здійснення волі індивіда в сусп. відносинах, в об’єднаннях.
Закон	Обмежувач неправедної волі громадянина, зокрема й правителя, з тим, щоб спрямувати волю у бік розумності та справедливості
Свобода	Ліквідація рабства і кріпацтва
Об’єднання індивідів	Три види: 1. <i>Сім’я</i> . 2. <i>Громадянське суспільство</i> . 3. <i>Держава</i>
Громадянське суспільство	– Сфера реалізації особливих, приватних цілей та інтересів окремої особистості; – складається із станів: 1) <i>субстанціональний</i> (хлібороби – дворяни і селяни); 2) <i>промисловий</i> (фабриканти, торговці, ремісники); 3) <i>загальний</i> (чиновники); – основні елементи: а) система потреб; б) система правосуддя; в) поліція і корпорація
Держава	Це ідея свободи, вищого права, єдиний організм, правове утворення. Ідея держави виявляється трояко: 1) як безпосередня дійсність у вигляді індивіду-

	альної держави, тобто в цьому аспекті йдеться про держ. устрій та внутр. держ. право; 2) у відносинах між державами як зовнішнє держ. право; 3) у всесвітній історії
Розумна держава	Втілення ідеї розуму, свободи і права; «єдність моральної ідеї»
Розподіл гілок влади	Поділ влади на три гілки – це гарантія свободи: 1) <i>законодавча</i> (визначає і встановлює закони) – верхня палата формується за принципом спадкоємності, складається із власників; нижня палата (депутатська) утворюється з частини громадян. суспільства. В обох палатах діє принцип публічності суперечок, свободи друку, публічності нарад; 2) <i>урядова</i> (відносив до неї і судову владу) – виконання рішень монарха, підтримка чинних законів і установ; 3) <i>влада государя</i> (пов'язаний законом)
Злочин	Свідоме порушення права, тому покарання – не тільки засіб виховання і відновлення порушеного права, але і право самого злочинця, закладене в його діянні (вчинку вільної особистості)
Правова рівність людей	Люди рівні саме як вільні особистості, рівні в їхньому однаковому праві на приватну власність, проте не в розмірі володіння власністю

Схема 6.3

Політико-правові погляди представників історичної школи права

Густав Гуго (1764–1844) <i>(засновник історичної школи права)</i>	
Основні праці	«Підручник природного права як філософії позитивного права, особливо – приватного права» (1798), «Підручник з історії римського права» (1790), «Підручник і хрестоматія класичного пандектного права» (1790), «Підручник з курсу цивілістики» (1823)

Джерела права	1. Право, що розвивається самобутньо (звичаї, преторське право, земське право, право міст, думки авторитетних правознавців). 2. Право, створене законодавцями
Розвиток права	Право розвивається самостійно, поза наказами, але завжди пов'язане з обставинами (подібно мові і сусп. порядкам), воно не є штучним винаходом, а природним результатом тривалого іст. розвитку
Право	– Зі зміною умов суспільного життя може суперечити справедливості; – право – опора зовнішньому порядку; – це правила, що приймаються і використовуються народом; – протестував проти ототожнення права і закону; – проти будь-яких правових реформ: головна цінність права – його непорушність
Природне право	Вважав, що воно не існує, а існує тільки позитивне право у вигляді права і законодавства, що розвиваються самобутньо
Позитивне право	Недосконале, але без нього неможливо забезпечити суспільний порядок
Закони	– Критично ставився до законів, бо закони можуть суперечити один з одним та є виражниками лише корисних цілей законодавця; – потребують особливий привід для прийняття та велику за обсягом роботу для внесення в них поправок; – багато громадян ніколи не читають закони; – можуть бути незастосовуваними, «мертвими»
Суспільний договір	Підавав сумніву сусп. договір про утворення держави, оскільки вважав, що важко повірити в можливість домовленості мільйонів людей про довічне підкорення будь-яким владним утворенням, про які вони нічого не знали на момент укладання угоди
Вплив ідей Г. Гуго	– Прибічник «чистої» правової науки; – створив методологічну основу та розробив програмні положення історичного правознавства

Фрідріх Карл фон Савін'ї (1779–1861)	
Основні праці	«Право володіння» (1803), багатотомна «Історія римського права у Середні віки» (1815–1831), шеститомна «Система сучасного римського права» (1840–1849), «Про покликання нашого часу до законодавства і правознавства» (1814)
Право	Розвинув іст. школу права Г. Гуго. Вважав, що право – це завжди іст. прояв без особистого народного духу, що не залежить від якогось свавілля, органічний продукт таємних внутр. сил народу
Три етапи органічного розвитку права	<i>Визначив три етапи органічного розвитку права:</i> <i>Перший</i> етап: право існує у свідомості народу і виступає у формі звичаїв – «природне право». <i>Другий</i> етап: право стає предметом обробки вченими-правознавцями, не втрачаючи зв'язків із своїм корінням – загальним переконанням народу – «наукове право» (юристи – не творці права, а тільки виразники національної правосвідомості). <i>Третій</i> етап: право одержує санкцію законодавця – стадія законодавця (законодавець не повинен винаходити нових форм, які не існували раніше. Його завдання – збирати, приводити в систему і давати точне формулювання норм права, які вже склалися у свідомості народу і виразилися у формі звичаїв)
Про кодифікацію цивільного права в Німеччині	– Виступав проти стрімкої кодифікації права; – вважав, що німці «не доросли до утворення зведення законів»; – у Німеччині (роздробленої на той час) немає підготовлених однаковим засобом юристів, що можуть розробити єдиний кодекс
Георг Фрідріх Пухта (1798–1846)	
Основні праці	«Лекції з енциклопедії права та юридичній методології» (1822), «Звичаєве право» (1838), «Підручник пандектів» (1838), «Курс інституцій» (1841–1847)

Поняття права	<ul style="list-style-type: none"> – Право – це визнання свободи, що рівномірно належить усім людям як суб'єктам волі; – право – це продукт народного духу і своєрідність, специфічні особливості того чи ін. права, зумовлені особливостями народу; – право отримує своє дійсне призначення тільки в державі; – право має свою історію
Джерела права	<p>Поділяв джерела права на невидимі та видимі:</p> <ul style="list-style-type: none"> а) <i>невидимі</i> – спочатку – Бог, потім – народний дух; б) <i>видимі</i> – форми вираження народного духу (звичаєве право, законодавче право, наукове право)
Звичаєве право	Загальнонародне переконання
Законодавче право	Форма права, що дає змогу зробити право ясним та єдино образним (не може мати вільного змісту)
Наукове право	<p>Форма права, за допомогою якої можна виявити «юридичні положення, заховані в душі нац. права, які не виявляються ані в безпосередніх переконаннях членів народу та їхніх діях, ані у висловах законодавця, які стають ясними тільки як продукт наукової дедукції».</p> <p>Не забезпечується будь-яким зовн. авторитетом</p>
Основні положення	<p>Засновник т. зв. «юриспруденції понять».</p> <p>Розглядав державу і право як породження містичного «народного духу».</p> <p>Вбачав основне завдання юристів в узгодженні права з «розвитком народу».</p> <p>Застерігав проти «раптового» (революційного) оновлення феодального законодавства Німеччини</p>

Схема 6.4

**Ліберальна політико-правова думка
в європейських державах
першої половини XIX ст.**

<i>Англійський лібералізм</i>	
Ісмерія (Джеремі) Бентам (1748–1832)	
Основні праці	«Принципи законодавства», «Про судові докази», «Деонтологія, або Наука про мораль», «Тактика законодавчих зборів», «Фрагмент про урядову владу», «Раціональне у судовому доказі з особливою увагою до його застосування в англійській практиці» (1827), «Вступ до підвалини моральності та законодавства» (1789), «Конституційний кодекс» (1818)
Теорія утилітаризму	<p>Родоначальник французького утилітаризму.</p> <p>Погляди на завдання права, держави, політики визначались утилітаристськими уявленнями про корисність тих чи інших норм, установ чи заходів.</p> <p>В основі теорії чотири постулати:</p> <ul style="list-style-type: none"> – <i>перший постулат</i>: отримання задоволення і уникнення страждань становлять зміст людської діяльності; – <i>другий постулат</i>: корисність, можливість бути засобом вирішення будь-якого завдання – найбільш значущий критерій оцінки усіх явищ; – <i>третій постулат</i>: моральність створюється усім тим, що орієнтує на здобуття найбільшого щастя (добра) для найбільшої кількості людей; – <i>четвертий постулат</i>: максималізація заг. користі шляхом встановлення гармонії індивідуальних і сусп. інтересів як рушійної сили розвитку суспільства

Завдання законодавця	Спрямувати поведінку людей на досягнення власної користі за допомогою поєднання покарань і заохочень
Закони	<ul style="list-style-type: none"> – Не розрізняв право і закон: реальне право те, що встановлене державою; – «право – це веління і заборони, встановлені державою і забезпечені санкцією»; – закони повинні вживати усіх заходів для створення умов для можливого щастя людини і суспільства
Три галузі законодавства	<p>Створити умови для щастя людини покликані <i>три великі галузі</i>:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) <i>законодавство громадянське</i> (врегулює роз-поділ засобів до щастя); 2) <i>законодавство кримінальне</i> (стримує людей від дій, що здатні викликати страждання інших і стримує саме шляхом спричинення ще більшого страждання злочинцю); 3) <i>конституція</i> (має своєю турботою організацію всіх установ і забезпечення їх правильного порядку дій)
Ідея паноптикона	Нова, раціонально побудована тюрма як установа з обов'язковою працею арештантів і певним ступенем самоуправління під наглядом адміністрації
Теорія максимакції	Остаточну мету держави складає якомога більше щастя для якомога більшої кількості людей
Форма правління	За демократ. устрій держави з розподілом гілок влади. Засуджував монархію та аристократію
Основні положення Конституційного кодексу Бенґама	<ul style="list-style-type: none"> – Установча влада – найвища і належить цілковито народу; допускав судовий контроль законодавчої діяльності, коли це передбачено законом; – гілки влади повинні бути відокремленими, взаємодіючими та взаємозалежними; – стрижень конституційної системи – вища законодавча влада: однопалатний парламент, повноваження не обмежені, термін

	<p>повноважень один рік, обрання депутатів прямим таємним голосуванням у рівних округах, депутати несуть правову відповідальність і можуть відкликатись;</p> <ul style="list-style-type: none"> – прем'єрміністр обирається парламентом на 4 роки; – виконавча влада: здійснюють посадовці, підпорядковуються парламенту, відповідальні перед народом, можливе їх відкликання; – виступав за суд присяжних, які давали лише рекомендації суддям; – розширення виборчого права, участь жінок у виборах; – інститути демократії (ЗМІ, дискусії громадян, публічні збори) контролюють діяльність органів влади
Головні досягнення	<ul style="list-style-type: none"> – Завновник правової школи утилітаризму; – родоначальник сучасної технології дисциплінарної влади та контролю через висунуту ним ідею створення паноптикуна; – один з піонерів позитивізму в Новий час
<p>Джон Стюарт Мілль (1806–1873)</p>	
Основні праці	<p>«Система логіки» (1843), «Основи політичної економії» (1848), «Про свободу» (1859), «Утилітаризм» (1861), «Роздуми про представницьке правління» (1861)</p>
Характерні риси міллівського лібералізму	<ul style="list-style-type: none"> – Принцип досягнення особистого щастя може «спрацювати», якщо він нерозривно і органічно пов'язаний з ідеєю необхідності узгодження інтересів окремих індивідів з інтересами соціуму; – індивідуальна свобода – абсолютна незалежність у сфері дій, що стосується лише її самої; – межі індивідуальної свободи: свобода думки, почуттів і слова (найголовніша), свобода вибору життєвої мети, свобода вибору об'єднання з ін. особами;

	<ul style="list-style-type: none"> – свобода індивіда – первинна щодо політичних структур; – держава, яка гарантує усі види індивідуальних свобод однаково для всіх членів суспільства, є здатною встановити належний порядок; – індивідуальна свобода не є всюдозволеністю; – Держава і суспільство мають право вдатися до юр. і моральних санкцій щодо індивіда, який завдає шкоду ін. особам; – індивід і суспільство повинні добровільно йти назустріч один одному, що буде сприяти встановленню між ними гармонійних відносин, подальшому економічному розвитку суспільства, відповідному соціальному устрою; – нерівність у суспільстві потрібно пом'якшувати шляхом поступових реформ, а не за допомогою насильства і класової боротьби;
Найкраща форма правління	Представницька демократія зі змішаною виборчою системою
Французький лібералізм	
Бенжамен Констан (1767–1830)	
Основні праці	«Про свободу у древніх в її порівнянні зі свободою у сучасних людей» (1819), «Курс конституційної політики» (1810–1820)
Особливості лібералізму Б. Констана	<ul style="list-style-type: none"> – Поділяв свободу на особисту і політ. «Справжня сучасна свобода» пов'язувалася не з політ. свободою, а з особистою свободою – незалежністю від свавільного держ. втручання; – політична свобода – гарантія особистої свободи; – у поняття свободи людини вкладав такий зміст (права, на які не може замахуватися влада): 1) право підкорятися тільки одним законам; 2) право висловлювати свою думку; 3) вибір справи і зайняття нею; 4) право розпорядження своєю власністю; 5) свобода пересування; 6) право на об'єднання з ін. індивідами; 7) право впливати на здійснення правління (різними шляхами – призначення чиновників, представництво, петиції, запити);

	<p>– стрижнем вчення є лише та свобода, що передбачає особисту незалежність, самостійність, безпеку, право впливати на діяльність держави (базисний елемент – антиетатизм, теорія правової держави);</p> <p>– виходив з концепції природ. прав, джерело яких у самій людині, якостях її характеру, яке не стосується ні держави, ні законодавчих актів (тут право і закон – абсолютно різні речі);</p> <p>– держава може вважатися «правовою» тільки тоді, коли відокремлює сферу свого законодавства від галузі деяких фундаментальних прав і свобод, які вона зобов'язується ні за яких обставин не порушувати;</p> <p>– цінностям особистої свободи підлягають організація політ. життя, межі компетенції інституцій влади, що може містити загрозу для самої свободи (необмежена влада народу небезпечна для індивідуальної свободи не менше, ніж суверенітет абсолютного монарха)</p>
<p>Форма правління</p>	<p>Конституційна монархія.</p> <p>Вважав, що в особі конституційного монарха політ. спільнота отримує нейтральну владу, яка є поза трьома «класичними» владами (законодавчою, виконавчою, судовою), незалежна від них і саме тому здатна і зобов'язана забезпечувати їхню єдність, кооперацію і нормальну діяльність</p>
<p>Розподіл гілок влади</p>	<p>Обґрунтував необхідність створення <i>шести конституційних гілок влади</i>:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Королівської</i> (символ безпристрасності та національної єдності; король має право усувати і призначати міністрів, розпускати палату й призначати нові вибори, оголошувати війну та встановлювати мир, призначати довічних суддів). 2. <i>Виконавчої</i> (міністри відповідають перед парламентом тільки тоді, коли звинувачені у зловживанні владою чи іншому злочині). 3. <i>Постійної представницької</i> (спадкоємна палата перів).

	<p>4. <i>Виборної представницької</i> (нижня палата, представляє громадську думку, має право законодавчої ініціативи нарівні з урядом та королем).</p> <p>5. <i>Судової</i> (самостійна).</p> <p>6. <i>Муніципальної</i> (підлегла виконавчій владі, але є противагою центральній владі).</p> <p>Розподіл гілок влади розглядав як гарантію проти свавілля державних властей</p>
Ідея децентра-лізації	<p>– Вважав, що індивіду потрібно надати право самому піклуватись про свої інтереси;</p> <p>– центральний уряд повинен дотримуватися принципу «федералізму», тобто господарської й адміністративної децентралізації</p>
Вибори	<p>– За прямі вибори, але проти загальних;</p> <p>– за високий майновий і освітній ценз</p>
Право	<p>– Гарант особистої свободи;</p> <p>– протистоїть свавілля в усіх його формах, що замахується на свободу;</p> <p>– правові норми – єдино можлива основа стосунків між людьми;</p>
Закон	<p>– Не є абсолютною цінністю (підпорядкування закону – обов'язок, але не абсолютний);</p> <p>– роль абсолютної цінності може відіграти лише закон, який виходить із легітимного джерела, має справедливі межі;</p> <p>– закон перестає бути законом, коли він має зворотню силу та передписує дії, що суперечать моралі</p>
<p>Алексіс Токвіль (1805–1859)</p>	
Основні праці	<p>«Про демократію в Америці» (1835), «Старий порядок і революція» (1856)</p>
Про демократію	<p>– Констатував нову іст. тенденцію – <i>незворотність іст. зрушень від аристократії до демократії</i> (зміна фаз громадського і політичного розвитку);</p> <p>– <i>демократія</i> – уособлення сусп. устрою, який протиставляє себе феодальному і не знає меж між вищими і нижчими класами суспільства;</p>

	<p>– <i>органи місцевого самоврядування</i> – «проміжні структури» – початкова школа політ. виховання, в якій громадяни набувають навички управління і самостійного політичного мислення;</p> <p>– кожне конкретне суспільство, що має культурну і політ. своєрідність, обирає одну з двох моделей демократ. розвитку: 1) або рівність зливається із свободою; 2) або встановлюється «новий деспотизм» – квазідемократичний режим;</p> <p>– рівність і свобода взяті окремо, не можуть виявитись самодостатніми умовами справжнього люд. буття;</p> <p>– <i>лібералізм повинен піти назустріч демократії</i></p>
<p>Концепція- «застереження» А. Токвіля</p>	<p>Нічого не мав проти сильної центр. влади, яка встановлює закони для всієї держави: урядова централізація становить необхідну умову норм. розвитку суспільства; водночас вважав, що тотальна «<i>егалітаризація</i>» (зрівняння) масової свідомості, закріплення за більшістю необмеженої влади, адм. надцентралізація невпинно схиляють суспільство до форм абсолютизму</p>

Схема 6.5

Політико-правові доктрини позитивізму

<p>Огюст Конт (1798–1857) <i>(родоначальник філософії позитивізму)</i></p>	
Основні праці	Шеститомний «Курс позитивної філософії» (1830–1842), чотиритомна праця «Система позитивної політики, або Соціологічний трактат про основи релігії людства» (1851–1854)
Держава	Призначення держави – «об'єднувати приватні сили для загальної мети та попереджувати фатальну схильність до корінного розходження в ідеях, почуттях та інтересах».

	<p>Забезпечення соціальної згоди держава здійснює за допомогою використання матеріальних і духовних засобів, владних приписів, що надходять від світської та духовної влади, слідування яким є священним обов'язком кожного члена суспільства.</p> <p>В державі, побудованій на позитивних принципах, повинні панувати обов'язки, а не права, оскільки права тільки підривають спокій суспільства</p>
Погляди на право	<ul style="list-style-type: none"> – Підпорядкованість моральних і громадських явищ незмінним законам не суперечить свободі людини; – справжня свобода – у безперешкодному дотриманні пізнаних законів, які відповідають цьому явищу; – будь-яке людське право, будь-яка людська свобода є безглуздою анархією, якщо вони не підпорядковуються якомусь закону
Запорука міцності держави	Жорстка дисципліна, повна одностайність в усьому суспільстві та всебічний держ. контроль
Ставлення до багатства	Приватна власність неминуча, необхідна і корисна, але вона терпима тільки тоді, коли сприймається не як право на зловживання, а як здійснення колективної функції обранців долі або тих, хто завдяки своїм здібностям досяг економ. процвітання
Суспільний ідеал	Досягнення солідарної діяльності двох головних сил у суспільстві: 1) концентрованої сили багатства – багатого патриціату; 2) розсіяної сили мас – маси пролетаріату
Влада	<p>Влада – чи політична, чи економ. – завжди має особистий характер. У будь-якому суспільстві править невелика кількість людей.</p> <p>Однією з причин, що спонукають (свідомо чи підсвідомо) вимагати усупільнення власності, є сподівання, що зміна економ. устрою призведе до зміни структури управління суспільством. Але багаті завжди матимуть стільки могутності, скільки необхідно для того, щоб зберігати визна-</p>

	чальний вплив у суспільстві. Проте власники не повинні допускати свавілля
Політична влада	<p><i>Соціократія</i>, яка має чотири сили:</p> <p>1) <i>патриціат</i> – носії концентрованої сили (банкіри, купці, фабриканти, землевласники), забезпечує послідовність розвитку, здійснює фінансове та економ. управління;</p> <p>2) <i>священники-позитивісти</i>, які відповідають за освіту, виховання, виправлення злочинців;</p> <p>3) <i>розсіяна сила</i> – пролетаріат, який здійснює перехід до індустріального ладу;</p> <p>4) <i>жінки</i> – уособлення моральності, втілення почуття.</p> <p>У взаємодії цих 4-х сил будуть забезпечені порядок і прогрес, моральне вдосконалення суспільства</p>
Принципи соціократії	<ul style="list-style-type: none"> – Дисципліна і військовий порядок; – кожний має обов'язки, але не має прав; – право приватної власності – обов'язок (створити капітал, управляти ним); – єдине право людини – виконання своїх обов'язків
План переходу до соціократії	<ul style="list-style-type: none"> – Створення попереднього духовного уряду (30 вчених з різних наук і держав); – обрання диктаторів, які мають вищу владу, незможними класами Парижу; – перевиховання диктаторами всіх класів у позитивному дусі; – створення 500 соціократій (все людство); – об'єднання всіх соціократій у Всесвітню федерацію (столиця – Париж); – принцип суспільства – любов; – основа суспільства – порядок; – мета суспільства – прогрес; – наслідки – зникнення війн
Міжнародні відносини та міжнародне право	<p>Відстоював думку про єдність людства і наявність тісних зв'язків між народами:</p> <p>«Ні один народ не відділений реально від інших. Неможливо існувати ізольовано, не втрачаючи своїх справжніх моральних, інтелектуальних і, навіть, фізичних якостей. Прогрес завжди</p>

	є розвитком усього людства загалом, а не окремого ізольованого народу».
Головні досягнення	<p>– Родоначалник позитивізму – філософської концепції, яка зазначає, що людське мислення проходить <i>три етапи розвитку</i>:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) <i>теологічний</i> (релігійний); 2) <i>метафізичний</i> (філософський); 3) <i>позитивний</i> (науковий). <p>– вважав, що позитивне знання – це спостережуване, обчислюване і перевіряється на досвіді знання;</p> <p>– основоположник соціології як самостійної науки;</p> <p>– спробував систематизувати соціальне життя і теоретично обґрунтувати новий, «позитивний» соціально-політичний порядок</p>
<p>Джон Остін (1790–1859) <i>(перший представник юридичного позитивізму)</i></p>	
Основні праці	«Визначення предмета юриспруденції» (1832), «Лекції про юриспруденцію, або філософія позитивного закону» (1863)
Два види правил поведінки	<ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Походить від Бога</i>: <ul style="list-style-type: none"> – правила поведінки, які походять від Бога; – стосуються природного права. 2. <i>Походять від людей</i>: <ul style="list-style-type: none"> – правила поведінки, встановлені людьми через політиків; – стосуються позитивного права
Право	Норма, встановлена з метою управління однією розумною істотою з боку іншої розумної істоти, яка має владу над першою
Погляди на юриспруденцію як науку	<p>– Розрізняв:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Етику</i> (має справу з моральними категоріями). 2. <i>Науку про законотворчість</i> (має справу з поняттями потрібного у праві). 3. <i>Юриспруденцію</i> (науку про право). <p>– Юриспруденція вивчає право, яке є правом, навіть коли воно не подобається, навіть коли воно відрізняється від норм, які вважаються правильними.</p>

	<p>– Юриспруденція – точна наука, повинна дистанціюватись від доктрин природного права, які змішують поняття права з моральними. поняттями, релігійними догмами, законами природи</p>
Позитивне право	<p>– <i>Позитивне право</i> – своєрідний матеріал для побудови логічно завершеної системи, яка має єдність, комплексність і беззаперечність.</p> <p>– <i>Головний висновок</i> – це формула: <i>закон є закон</i>, відображаючий суть позитивного підходу.</p> <p>– <i>Право</i> – наказ влади (суверена), звернення до керованого, обов’язків для підлеглого під загрозою застосування санкцій у випадку невиконання наказу.</p> <p>– Структурними елементами права є <i>правила чи норми</i>.</p> <p>– <i>Санкція</i> – примушення до слухняності, підкорення</p>
Розуміння влади (суверена)	<p>Суверен – особа, якій більшість звикла підкорятися.</p> <p>Окупаційна влада не є сувереном, а її розпорядження – позитивним правом: звичка підкорятися встановлюється не відразу.</p> <p>Суверен як верховний правитель вільний від правових обмежень, пов’язаний «законами Бога» та нормами моралі.</p> <p>Зв’язавши природу права з наказом (волею) фактично правлячої в суспільстві групи осіб чи правителя, Дж. Остін так легітимізував правотворчість будь-якої влади (кому підкоряються, той і є сувереном)</p>
Джерела права	<p>Розрізняв за засобами виразу в них наказів суверена:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) <i>прямі</i> (безпосередньо закони держави); 2) <i>непрямі</i> (посередньо рішення суддів, звичаї, думки вчених, практика приватних юристів; є частиною позитивного права, бо вони діють з мовчазної згоди суверена)

Схема 6.6

ДЕФІНІЦІЇ ТА ДЖЕРЕЛА ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ В ЄВРОПІ КІНЦЯ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛ. XIX ст.

ІМПЕРАТИВ (від лат. *imperāre* – наказувати, розпоряджатися, керувати) – що влаштовується за особливим наказом; надзвичайний; наказовий; веління, наполеглива вимога; *імперативний* – владний, наказовий; який вимагає беззастережного підпорядкування, який не допускає вибору.

ІСТОРИЧНА ШКОЛА ПРАВА – впливовий напрям у вивченні права, який виник наприкінці XVIII ст. – першій пол. XIX ст. у Німеччині. У центр своїх теоретико-пізнавальних інтересів дослідники поставили питання про те, як право виникає і якою є його історія. Гол. мішенню нападів стала природно-правова доктрина. Теоретики іст. школи права критикували насамперед тезу природно-правової школи про позитивне право як про штучну конструкцію, створювану владою; відкинули поклоніння перед такими абстракціями просвітництва, як розум, особа. На їх погляд, позитивне право виникає спонтанно і походженням воно зобов'язане зовсім не розсуду законодавця, а досвіду минулих років.

Серед найбільш відомих теоретиків іст. школи права – Густав Гуго, Фрідріх Савін'ї, Георг Пухта. На наступних етапах розвитку правових вагоме значення мала ідея іст. школи права, яка полягає у трактуванні правових інститутів як особливих соціальних явищ, які історично закономірно виникають, функціонують і розвиваються в єдиному процесі життя народу.

ЛІБЕРАЛЬНА ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДУМКА – лібералізм як напрям європ. політ. та правової думки бере свій початок у творчості видатного англ. мислителя Джона Локка. Термін «лібералізм» з'являється на поч. XIX ст. і походить від лат. «*libertas*», тобто «свобода». Осн. цього напрямку, засадничою вартістю лібералізму є свобода, яка, згідно з класичною дефініцією Декларації прав людини і громадянина, розуміється, як «право робити все, що не порушує свободи іншої людини; використання природжених прав кожною людиною не має інших меж, ніж ті, які забезпечують

іншим членам суспільства змогу користуватися такими самими правами». У XIX ст. лібералізм стає однією з найвпливовіших політ. та інтелектуальних течій.

Концептуальну основу лібералізму становлять дві головні тези:

1) твердження, що особиста свобода і приватна власність є найвищими соц. цінностями; 2) твердження, що реалізація цих цінностей не тільки забезпечує розквіт усього творчого потенціалу особи та її благополуччя, але й водночас веде до розвитку як суспільства загалом, так і держави зокрема. З цими двома ідеями є низка ін. елементів ліберальної ідеології, зокрема ідея прогресу, заг. блага, правової держави, конституціоналізму, розподілу влад, представництва, самоврядування.

Лібералізм першої пол. XIX ст. виступив з розробкою ідей, які, з одного боку, продовжували традиції попередніх прогрес. мислителів у трактуванні політ. та громадянських свобод, представницької демократії та ін. (Монтеск'є, Локк та ін.), а з іншого – провели їхню переоцінку відповідно до змінених суспільно-політ. реалій. *Нанр.*, ідея влади народу та сусп. договору була замінена доктриною представництва. Сама собою ідея представництва як гарантія особистої свободи була проголошена ще в XVII ст., а згодом закріпилася в амер. Декларації незалежності та фр. Декларації прав людини і громадянина, як природжені та невідчужувані права особи. Однак розвиток подій в кінці XVIII – на поч. XIX ст., зокрема у Франції, показав, що воля більшості, проголошення певних прав ще не є гарантією від їхнього ігнорування та порушення. Тому лібералізм протиставляє держ. владі, яка постійно посилювалася, цінність індивіда, його автономію, зокрема й від влади більшості.

МОРАЛЬ (від лат. *morālis* – моральний, етичний) – 1) звичай, влада, закон, правило; 2) характер; 3) свавілля; 4) спосіб життя, поведінка; 5) властивість; 6) закон, правило; 7) мода; 8) духовність, форма сусп. свідомості та вид сусп. відносин; один зі способів регулювання поведінки людини у суспільстві за допомогою усталених приписів.

ПАНДЕКТИСТИКА (від грец. *πανδεχής* – всеосяжний; *пандекти* – назва збірних юр. творів) – юр. наука, яка виникла і набула розвитку в Німеччині у XIX ст. Її представники намагалися створи-

ти на основі римського права замкнену правову систему, яка б давала змогу вирішувати юр. каузи шляхом логічних міркувань. Нім. приватне право, розроблене у межах пандектистики, називається *пандектним правом*. Пізніше ця наука трансформувалася у т. зв. дефініційну юриспруденцію і *правовий позитивізм*.

ПАНДЕКТНА СИСТЕМА – один зі способів систематизації приватних правових норм, що склалися у світовій практиці (поряд з інституціональними). Полягає в тому, що норми громадянського кодексу поділяються на заг. і особливу, або спец., частини. У заг. розділ включаються норми, що регулюють, відповідно, заг. питання (об'єкти і суб'єкти права, правоздатність, дієздатність, засади виникнення і припинення правовідносин).

ПАТРИМОНІАЛЬНА ТЕОРІЯ ПОХОДЖЕННЯ ДЕРЖАВИ (від лат. *patrimonium* – родове майно, спадковий). Представники цієї теорії пов'язують походження держави з додержавними економ. відносинами, зокрема, вважають, що держава виникла з появою поземельної власності.

З права володіння землею (патримоніум) влада автоматично розповсюджується і на людей, які проживають на ній. Право власності на землю є першоосновою панування над територією. Держ. територія виходить з держ. землі. Т. ч. встановлюється феодальний сюзеренітет. Оподаткування розглядається не як держ. обов'язок, а як знак особистої підлеглих. Органи управління формуються з власних слуг. Військова служба не є повинністю, а ґрунтується на договорі найму. Автор теорії К. – Л. Галлер (1768–1854 рр., Франція), виправдовує монархічну владу і феод. устрій загалом, доводить можливість монарха створювати «власне право». Він ігнорує низку фактів в історії придбання земель шляхом військ. завоювання чи ін. насильницького їх захоплення.

ПОЗИТИВІЗМ (від англ. *positive* – стверджувальний, позитивний; абсолютний, ясний; встановлений) – філософ. напрям, що проголошує єдиним джерелом справжнього (позитивного) знання конкретні (емпіричні) науки, заперечуючи значення філософії як загального методу пізнання. Його засновником вважається франц. учений О. Конт (1798–1857), який у 1830 р. увів у вжиток і сам термін. На думку позитивістів, наука має обмежуватися описом сусп. явищ на основі системи заг. позитивних методів дослідження.

На ґрунті класичного позитивізму виник *юридичний позитивізм*, представниками якого були в Англії Дж. Остін та його послідовники (т. зв. аналітична школа), в Німеччині – К. Бергбом та П. Лаванд, у Франції – Ж. П. Есмен, у Росії – Г. Ф. Шершеневич. Прихильники цієї концепції вважають, що право є чистою логічною формою, яка обґрунтовує сама себе поза її змістом. Право не пов'язане з ін. соціальними явищами (політикою, економікою, мораллю); воно ототожнюється лише з законами.

ПОЗИТИВНЕ ПРАВО – чинне в певному суспільстві право, що розглядається в аспекті його конкретно-визначеного змісту і форми, тобто таким, яким воно безпосередньо виступає як регулятор сусп. відносин.

ПОСТУЛАТ (від лат. *postulatum* – умова, позов) – твердження, припущення, яке для побудови наукової теорії приймають без доказів як вихідне, синонім – аксіома. Постулат не має доведення, а витікає з фактів, систематичних і практичних (емпіричних) пояснень.

Відмінність між постулатом і аксіомою в математиці в тому, що від аксіоми вимагається тільки несуперечливість щодо інших аксіом, тоді як від постулату в природничих науках вимагається, щоб він не суперечив відомим експериментальним даним і фактам. Постулат може бути спростований процедурою фальсифікації. Під час висунення теорії вищого рівня постулат старої теорії може стати наслідком інших постулатів, тобто отримати доведення. Відомими прикладами постулатів у фізиці є постулювання сталості швидкості світла в теорії відносності Ейнштейна і постулювання квантування електронних орбіталей в моделі атома Бора.

УТИЛІТАРИЗМ (від лат. *utilitas* – користь, вигода) – багатозначний термін, зокрема, залежно від контексту:

1. Ідеалістичне філософсько-етичне вчення, основою якого є оцінювання речей, предметів, процесів, явищ з погляду їх корисності, можливості їх використання для досягнення цілей і задоволення потреб; виникла у Великій Британії в ХІХ ст.; пізніше розвинене економістами австр. школи у вигляді теорії корисності.

2. Принцип оцінювання всіх предметів, процесів, явищ, відомостей тільки з погляду їхньої корисності, можливості служити засобами для досягнення яких-небудь цілей.

3. Напрямок в етиці, який вважає користь основою моральності.
4. Вузкий практицизм, прагнення діставати з усього безпосередню матеріальну вигоду, користь.

Вчення отримало широке поширення у Великій Британії в ХІХ ст., відображаючи умонастрої деяких верств англ. ліберальної буржуазії.

Д. Бентам, основоположник утилітаризму, вважав осн. моралі корисність, яку він ототожнював із насолодою. Виходячи з натуралістичного і позаісторичного розуміння природи людини, Бентам бачив кінцеве призначення моралі в тому, щоб сприяти природному прагненню людей відчувати насолоду й уникати страждань. У сприянні «найбільшому щастю» (задоволенню) для «найбільшого числа людей» і полягає, згідно з Бентамом, сенс етичних норм і принципів.

ПРЕДСТАВНИКИ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ В ЄВРОПІ КІНЦЯ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛ. ХІХ СТ.

БЕНТАМ ІСРЕМІЯ (ДЖЕРЕМІ) (1748–1832) – англ. філософ-мораліст і правознавець, один з найбільших теоретиків політ. лібералізму, засновник філософ. течії *утилітаризму*. У 13 років став студентом Оксфордського ун-ту, у 18 – магістром права.

Розробив новий метод правової доктрини. Він ним користувався, розробляючи вчення утилітаризму. Цей метод впливав із заг. мети дослідження, яку філософ обрав для себе, а саме: прагнення перетворити на засадах логіки волі юриспруденцію як теоретичну, так і практичну; бажання зробити з правознавства таку ж точну науку, яку зробив із фізики Ньютон. Після вирішення цієї проблеми у судовій системі не залишилося б місця необ'єктивності, незрозумілості, зловживанням. Мета будь-якої правової норми – примусити людину діяти певним способом. А для цього потрібен точний критерій того, як і хто має примушувати. Згідно з ученням Бентама, це може робити тільки законодавець, оскільки якнайкраще розуміє заг. благо. Мислитель наголошував, що основою для вирішення всіх можливих конфліктів у суспільстві повинен слугувати тільки закон, а не суб'єктивні погляди чи настрої суддів, по-

заяк мета законів – якомога більше щастя для більшості членів суспільства. Пропонував обмежити роль держави захистом приватної власності та забезпеченням свободи конкуренції, а також встановленням законів, що є заміником праву. Відкидав реальність природ. прав людини, називаючи їх «фікцією». Держава ж, за Бен-тамом, створюється «насиллям і звичкою».

Розробляв основи кодифікації бурж. права. Зокрема, його підхід передував оформленню позитивістської школи права. Бен-тамівські «Основні начала громадського кодексу», «Основні начала кримінального кодексу», які утверджували баланс інтересів, прав і обов'язків, своєю чергою, послугували становленню соціологічної школи права. Засуджував агресивні та колоніальні війни, розробляв проекти міжнар. організацій для попередження воєн, мирного вирішення міждержавних проблем.

ГЕГЕЛЬ ГЕОРГ ВІЛЬГЕЛЬМ ФРІДРІХ (1770–1831) – нім. філософ, який створив систематичну теорію діалектики, центр. поняття якої – розвиток – характеристика діяльності світового духу, його надрухи в царині чистої думки у висхідному ряду чимраз конкретніших категорій. Діалектика розглядалася також як протиставлення тези, антитези й синтезу, вирішення суперечностей. Вважається одною з найважливіших фігур в нім. ідеалізмі, одним з основоположників зах. філософії.

Навчався в Тюбінгенському теол. ін.-ті (богословська семінарія) при Тюбінгенському ун-ті, де прослухав філософ. і теол. курси й захистив магістерську дисертацію. Викладав філософію в Єнському, Гейдельберзькому ун-тах, був редактором газети в Бамберзі, ректором класичної гімназії в Нюрнберзі. У 1818–1831 рр. – професор (місце, яке колись займав Й. Фіхте), керівник кафедри філософії, ректор Берлінського ун-ту.

Досягненням Гегеля була розробка відмінного формулювання ідеалізму, який іноді називається абсолютним ідеалізмом.

У розвитку філософ.-правових ідей, значну увагу надавав політико-правовим питанням, наголошуючи на тому, що філософія права не повинна займатись ні описом емпірично наявного і чинного законодавства (це предмет позитивної юриспруденції), ні складанням проєктів ідеальних кодексів і конституцій на майбутнє, а повинна виявляти ідеї, що є основою права і держави (єдність поняття і реальності – його ідея).

Визначив: ступені ідеї права (абстрактне право, мораль, мораль-ність), поняття «держави» (це не тільки правова спільнота і організація влади на основі конституції, але й духовний, моральний союз людей, усвідомлюючий себе єдиним народом; виявом єдиної моральної свідомості в державі є релігія), розподіл влади на три гілки (правитель, виконавча влада, законодавчі збори), громадянське суспільство (або бурж. суспільство; це об'єднання індивідів «на основі їхніх потреб і через правове влаштування як засобу забезпечення безпеки осіб і власності») тощо.

ГУГО ГУСТАВ (ГУСТАВ фон ГУГО) (1764–1844) – нім. юрист, засновник іст. школи права. Закінчив Геттінгемський ун-т, у 1788 р. отримав ступінь доктора юр. наук в Ун-ті Галле. Працював професором права в Геттінгемському ун-ті, де десятиліттями викладав і досліджував цивільне право.

Оскаржував осн. положення теорії природ. права і повністю відкидав концепцію сусп. договору. Справжнім джерелом права вважав історично сформований звичай. Порівнював утворення права з утворенням правил гри. Зазначав, що здебільшого в іграх правила складаються незалежно від згоди гравців (вони утворюються з плином часу в результаті однакового вирішення спірних питань, що виникають; і тільки поступово, внаслідок практики, що склалася, встановлюються тверді правила). Право твориться не тільки або навіть не так завдяки законодавству, як шляхом самостійного розвитку, через стихійне утворення відповідних норм спілкування, які добровільно приймаються народом. Народний дух, свідомість народу є тими чинниками, які визначають розвиток права. Ці норми є адекватні обставинам життя народу. І тому закони тільки доповнюють, конкретизують позитивне право, а не творять його.

Позитивне право є похідним від звичаєвого права, яке зумовлюється, витворюється «національним духом», «народною свідомістю», зазначав, що юр. норми та інститути витворюються і розвиваються у процесі розвитку суспільства загалом. Цей розвиток сам собою призводить до змін, що відповідають потребам часу, зміні суспільно-політ. ситуації.

Наголошував: те, що приписує закон, не завжди збігається з тим, що відбувається на практиці, і такий стан він вважав нормальним, оскільки багато хто не читав і не знає змісту закону, проте

фактичний стан речей добре знайомий кожному. З уваги на це вчений схвалює будь-який стан речей, що фактично існує.

КАНТ ІММАНУЇЛ (1724–1804) – нім. філософ, родоначальник нім. класичної філософії. У низці своїх праць стверджував, зокрема, що умова пізнання – загальнозначущі апріорні форми, що упорядковують хаос відчуттів. Ідеї Бога, волі, безсмертя, невіддні теоретично, є, однак, постулатами «практичного розуму», необхідною передумовою моральності. Центр. Принцип етики Канта – категоричний імператив. Закінчив теол. ф-т Кенігсберзького ун-ту.

У 1746–1755 рр. служив домашнім вчителем. З 1755 р. почав викладати в рідному ун-ті. Відповідно до правил, йому довелося захистити три дисертації протягом двох років: 1-а дисертація надавала право на викладацьку діяльність, 2-а – на одержання звання приват-доцента. 3-я – право на заняття посади екстраординарного професора, яку він одержав в 1770 р.

Під час Семирічної війни з 1758 по 1762 рік Кенігсберг перебував під юрисдикцією рос. уряду. У складі Рос. імперії з'явилася нова адм. одиниця, і 24 січня 1758 р. місто присягало на вірність рос. імператриці Єлизаветі. Разом із викладачами ун-ту приніс присягу й Кант. Незважаючи на війну, заняття в Кенігсберзькому ун-ті не переривалися. Навпаки, до звичайних лекцій додалися ще і заняття з рос. офіцерами. Кант читав для росіян лекції про фортифікацію та піротехніку. Згодом він заявляв: «Росіяни – наші головні вороги».

З 1786 р. Кант займає посаду ректора ун-ту, а в 1788 р. перебирається на другий термін. Улюблена приказка: «Жити треба головним чином для того, щоб працювати».

Філософію Канта поділяють на два періоди – докритичний (до поч. 70-х років XVIII ст.) і критичний, коли Кант розпочав досліджувати обмеження розуму. В «докритичний» період визнавав можливість об'єктивного існування речей поза свідомістю людини. У «критичний період» творчість Канта набуває іншого гатунку. Він фактично став на шлях заперечення пізнання речей, їхньої сутності. В цей період Кант публікує низку праць таких, як «Критика чистого розуму» (1781), «Критика практичного розуму» (1788), «Критика здатності суджень» (1790). Інтерес представляють і розміркування Канта про моральний закон (категоричний імператив), про людину,

яку не можна розглядати як засіб для досягнення будь-якої мети, бо вона сама є такою метою. Ці думки Канта, безперечно, є одним з досягнень нім. класичної філософії.

КОНСТАН БЕНЖАМЕН (АНРІ-БЕНЖАМЕН КОНСТАН де РЕБЕК) (1767–1830) – франкошвейцарський та фр. письменник, публіцист, політ. діяч часів Французької революції, бонапартизму та Реставрації. У 1782–1783 рр. вивчав право в Ун-ті Ерлангена (Баварія), потім до 1785 р. – у Единбурзькому ун-ті (Шотландія).

З 1796 р. підтримував Директорію. В 1799–1802 рр. був членом Законодавчого трибуналу, а з жовтня 1803 по грудень 1804 р. перебував в еміграції. В ході «Ста днів» розробляв доповнення до конституції Наполеона I. У березні 1819 р. був обраний у палату депутатів. 1830 р. підтримав Липневу революцію, завдяки якій владу здобув король Луї Філіп.

У перші десятиліття XIX ст. – гол. теоретик фр. лібералів. Центр його роздумів, теоретичних праць і виступів – свобода особистості, взаємовідносини індивіда і суспільства. У «Принципах політики» (1815) розвиває ідею бурж. лібералізму, ідеалом держ. устрою вважає конституційну монархію англ. зразка. Розробляв політико-правові проблеми суверенітету народу; вважав, що індустриальний розвиток принесе народам політ. свободи (розвиток індустрії та розповсюдження ліберальних принципів для Б. Констана дві сторони одного процесу); вирішив головне завдання лібералізму своєї епохи – він розмежував поняття, які об'єднала ідея природного права – суспільство і влада, політ організація і реальне функціонування громадянського суспільства.

КОНТ ОГЮСТ (1798–1857) – фр. філософ, соціолог, позитивіст. Виклав свої погляди у 6-томному «Курсі позитивної філософії» (1830–1842) і 4-томній праці «Система позитивної політики, або Соціологічний трактат про основи релігії людства» (1851–1854). Випускник паризької Політехнічної школи, був першим в історії філософії мислителем, який мав базову технічну освіту. Це дало йому змогу принципово по-новому підійти до розуміння і тлумачення низки проблем, що завершилося в його теорії позитивізму.

Проаналізувавши тогочасне суспільство, Конт дійшов висновку: гол. умовою сусп. реформи є реформа інтелектуальна.

Випадковості революцій не забезпечують перебудови суспільства, яке переживає кризу. Для цього необхідний синтез науки і формування позитивної політики. Знайомлячись з різними науками, Конт формулює і обґрунтовує два гол. закони: закон трьох станів і закон класифікації наук.

Наголошував, що концентрація капіталу та засобів виробництва є явищем позитивним. Вона відповідає гол. тенденції, яка спостерігається в історії розвитку людства. Приватна власність неминуча, необхідна і корисна, але вона терпима тільки тоді, коли сприймається не як право на зловживання, а як здійснення колективної функції обранців долі або тих, хто завдяки своїм здібностям досяг економ. процвітання. Отже, Конт займає середню позицію між соціалізмом та лібералізмом. Він не домагається соціалізації засобів виробництва, проте й не ідеалізує її, власність для нього – це, радше, змога виконання сусп. функцій. Порядок і прогрес – ось дві категорії, які є гол. темами соц. філософії Конта.

Позитивізм О. Конта полягає в організації суспільства на засадах гармонії та солідарності. З утвердженням позитивізму витвориться нова форма організації суспільства, яку він називає соціократією, тобто таке суспільство, в якому всі його частини становитимуть єдине гармонійне ціле і в якому кожен індивід як складова цілого повинен виконувати свою певну функцію. Водночас він не заперечує існування класів у суспільстві, але не вважає, що між класами існує антагонізм і між ними неминуча боротьба. Навпаки, зазначаючи, що для будь-якого суспільства характерна наявність спільної цілі, Конт наголошував на важливості солідарності, виконанні кожним класом своїх функцій у суспільстві. Його ідеалом і було досягнення солідарної діяльності двох гол. сил у суспільстві: концентрованої сили багатства і розсіяної сили мас, багатих патрицій і маси пролетаріату.

Переконливо відстоював думку про єдність людства і наявність тісних зв'язків між народами, необхідність подальшого розвитку міжнар. відносин і міжнар. права.

МІЛЛЬ ДЖОН СТЮАРТ (1806–1873) – брит. філософ, соціолог, економіст, політ. діяч, представник лібералізму. Під керівництвом батька здобув ґрунтовну освіту. Самостійно вивчав філософію, історію, логіку, політ. економію, математику, нові та старо-

давні мови в обсягах, які значно перевищували університетські курси; вчився в університетському коледжі в Лондоні, щоб прослухати лекції першого професора юриспруденції Дж. Остіна.

Відстоював концепцію індивідуальної свободи на противагу необмеженому держ. контролю. Був прихильником етичного вчення утилітаризму, захисником свободи слова і противником цензури. Критикував вади бурж. ладу, подолання яких бачив в соціальному реформізмі. Активно виступав проти рабовласництва. Закликав надати виборчі права жінкам.

ОСТІН ДЖОН (1790–1859) – відомий англ. юрист, засновник юр. позитивізму, вважається також засновником школи аналітичної юриспруденції, що склалася під впливом І. Бентама. Навчався в ун-тах

Геттінгена і Берліна. Був першим професором Лондонського ун-ту, очолював кафедру юриспруденції. (викладав юриспруденцію в університетському коледжі у Лондоні). Видав книгу «Лекції про юриспруденцію, чи філософія позитивного права» (1832).

Доводив, водночас розвиваючи думку Бентама, що метою уряду є загальне благо, а не свобода, оскільки в різних умовах різний ступінь корисності свободи чи ступінь її обмежень. Остін був прибічником класичного лібералізму. Проте він стверджував, що суверенна влада нічим не зв'язана. Перешкоди її діяльності чинять тільки релігія, мораль, згода підданих, тобто звичка більшості підданих до покори даній владі.

Право – це «веління суверена». Найкращою формою права Остін, як і Бентам, вважав кодекси. Однак на відміну від Бентама він визнавав частиною права судові прецеденти, оскільки рішення суддів (в Англії) одержують нормативно-правовий характер з мовчазної згоди суверена. Потреба в судовій правотворчості, пояснював Остін, зумовлена наявною неповнотою статутного права, що бажано усунути кодифікацією.

Юридичний позитивізм Остіна із самого початку принципово заперечував інше право, крім позитивного, навіть сильніше, ніж іст. школа права. Звідси сама назва цього напрямку – «юридичний позитивізм». Юр. позитивізм – не іст. усталений звичай, а закон, нормативний акт, установлений владою.

ПУХТА ГЕОРГ ФРІДРІХ (1798–1846) – нім. юрист, вчений, політ. діяч, послідовник К. Ф. Савін'ї, представник історичної

школи права. Навчався в ун-ті Ерлангена, після закінчення якого захистив дисертацію та отримав ступінь доктора права. Викладав римське право в Мюнхені, Марбурзі, Лейпцигу. В 1842 р. став наступником Савін'ї на юр. ф-ті Берлінського ун-ту. З 1845 р. брав активну участь у державо- та правотворенні, будучи членом Держ. ради і законодавчій комісії Пруссії.

Засновник т. зв. «юриспруденції понять». Його гол. заслуга полягала в розриві з минулими ненауковими методами викладання рим. права та в тому, щоб зробити його дух зрозумілим студентам.

На думку Г. Пухти, право засноване не на розумі, а на свободі (зі свободи випливають всі юр. відносини). Тільки з появою народів починається, власне, історія права. Наголошував на необгрунтованості спроб нав'язати суспільству ті чи інші не пов'язані з життям народу, його історією правові моделі, які тому й не мають шансів бути прийнятими суспільством. Як елемент цілісної культури народу право наділене органічністю, яка виявляється, окрім іншого, у збігу стадій і ритмів розвитку права з розвитком еволюції народного життя.

Право створюється вперше не державою. Право складається за волею історичної необхідності, або, інакше кажучи, за волею історії. Право – це результат тих обставин, які історично склалися у суспільстві. Водночас зазначав, що свобода є основним поняттям права. Держава припускає право, але, своєю чергою, слугує необхідним поповненням останнього.

САВІН'Ї ФРІДРІХ КАРЛ (ФРІДРІХ КАРЛ фон САВІН'Ї) (1779–1861) – нім. правознавець і держ. діяч. Один з найвідоміших представників історичної школи права та найвидатніших юристів свого часу. Знаний у Німеччині та Європі романіст (фахівець з рим. права) і цивіліст. Вивчав право в Марбурзькому (1795–1799) та в Геттінгенському (1796–1797) ун-тах. 1800 р. захистив в Геттінгенському ун-ті магістерську дисертацію. З 1801 р. – приват-доцент Марбурзького ун-ту, а з 1803 – екстраординарний професор. В 1808–1810 рр. – професор рим. цивільного права в Ландсгуті (Баварія). З 1810 р. і до кінця своєї викладацької кар'єри (1842) – професор рим. цивільного права Берлінського ун-ту (викладав Інституції та Пандекти). У 1817 р. був держ. міністром Пруссії, членом Держ. ради Пруссії, Таємної ради Пруссії. У 1819–1842 рр. –

суддя Берлінського ревізійного та касаційного суду для Рейнських провінцій. З 1826 р. – член комісії з перегляду Пруського зводу законів. У 1842–1848 рр. – міністр з перегляду законів Пруссії. Політико-правові теми відображені Савін'ї у творах «Право володіння» і у 6-томному виданні «Система сучасного римського права».

На думку Савін'ї, право розвивається в кожному суспільстві та народі історично, поетапно. Право – це витвір народного духу, невід'ємний елемент цілісної культури народу і так само, як культура, не може встановлюватися свавільними бажаннями окремих індивідів або груп осіб. Право формується у процесі спільного життя всіх людей, які становлять народ. Об'єднувальним чинником, що творить з певної кількості індивідів народ, є спільна правосвідомість і суспільна за своєю суттю діяльність. Як невід'ємна частина народної культури право перебуває у такому ж стані, як і вона, на одному рівні з нею і може бути осмислене тільки в її межах. Право розвивається і змінюється разом з рухом, розвитком нац. духу. Еволюція права – це завжди органічний процес у тому розумінні, що вона подібна до розвитку організму із зародку.

Уся історія права – це повільне, плавне розкриття тієї субстанції, носієм якої споконвіку засадничо є народний дух, або дух народу. Стверджуючи це, Савін'ї водночас не заперечує ролі та значення юристів у розробці права. Він поділяє іст. розвиток права на два етапи, або на дві головні стадії: стадію «природного» права та стадію «вченого» права. На першій стадії право витворюється безпосередньо у свідомості народу і виявляється як звичаєве право. На другій стадії воно витворюється юристами вченими, які виступають як представники народу, виразники народної правосвідомості. На цій стадії право існує у двох аспектах: з одного боку, як частина життя народу, з іншого – як особлива наука, якою займаються юристи, тобто у праві виявляється юридично-технічний елемент. Наступним етапом у розвитку права Савін'ї визнає кодифікацію. Але на всіх етапах свого розвитку право не втрачає зв'язку зі своєю основою – загальним духом народу.

ТОКВІЛЬ АЛЕКСІС (АЛЕКСІС-ШАРЛЬ-АНРІ КЛЕ-РЕЛЬ, граф де ТОКВІЛЬ) (1805–1859) – фр. держ. діяч, історик, суспільствознавець, вважається одним з чільних теоретиків демо-

кратії та лібералізму, був також прихильником фр. колоніалізму. Після закінчення ліцею в Меці вивчав право в Парижі. Був членом фр. Академії (з 1841), лідером консервативної Партії порядку, депутатом парламенту, міністром закордонних справ Франції (1849).

У 1831–1832 рр. перебував у США з метою вивчення амер. досвіду організації системи виконання покарань. Його праця «Демократія в Америці», написана після цієї поїздки у 1835–1840 рр., набула широкої популярності і до 1850 р. витримала 13 видань. У цій праці Токвіль сформулював теорію демократії, виклав погляди на такі основні проблеми, як співвідношення рівності і свободи та існування суперечності між ними. Гол. ідея праці – визнання іст. неминучості занепаду аристо-кратії та постійного і неухильного руху у напрямі свободи і демократії.

Аналізуючи амер. державно-правову систему, він надавав важливого значення «системі стримувань та противаг» і теорії розподілу влад, які закріпилися в амер. конституції. Автори Конституції США, за словами Токвіля, чітко розуміли потребу в тому, щоб крім народу існувала певна кількість властей, які, не будучи абсолютно від нього незалежними, користувалися б, однак, у своїй сфері доволі значним ступенем свободи – так, щоб, підпорядковуючись напряду, який вказує більшість, вони могли боротися з його випадковими бажаннями і не погоджуватися на його небезпечні вимоги. Під цим оглядом він особливо відзначає незалежність судової влади, яка, спираючись на принцип верховенства конституції перед звичайними законами, захищає основи громадянської та політ. свободи від посягань з боку законодавців.

Демократизм амер. сусп. життя і стабільність політ. устрою пояснюються, згідно з Токвілем, демократизмом амер. звичаїв (моралі). Коріння свободи і демократизму амер. звичаїв мислитель вбачав насамперед у системі громадського самоврядування, що склалася історично в Новій Англії. І саме у традиції громадського самоврядування містяться корені народного суверенітету й утвердження на практиці принципів свободи.

ФІХТЕ ЙОГАНН ГОТЛІБ (1762–1814) – нім. філософ, представник нім. класичної філософії. Прослухав лекції з богослов'я в Єнському і Лейпцігському ун-тах.

У 1791 р. Фіхте приїхав в Кенігсберг; де познайомився з Кантом, якому прислав рукопис «Досвід критики всякого

одкровення» (ця праця прославила Фіхте). Розвиваючи погляди Канта, зокрема критикуючи його категоричний імператив, запозичив раціоналістичний дух системи Спінози та синтез Декарта, які розвинув у своїй теоретичній філософії (три осн. положення – тезис, антитезис, синтезис). Розвинув філософсько-правові та політико-правові уявлення про право і державу, громадянство, громадянське суспільство, шлюб тощо. Автор праць по політ. філософії; вважається «батьком» нім. націоналізму.

У державі Фіхте бачить засіб для реалізації права. В галузі кримінального законодавства функція держави полягає в забезпеченні поваги до власності шляхом примусу. Наголошував, що взаємовідносини між окремими державами визначаються міжнар. правом, порушення якого неминуче призводить до війни. Допускає війну як засіб для відновлення зневаженого права, але висловлює надію на можливість виникнення в майбутньому міжнар. трибуналу, який міг би силою змусити народ, який порушив міжнар. право, підкоритися його рішенню. Такий арбітраж був би надійною гарантією вічного миру.

У творі «Про призначення вченого» прагне наголосити на моральному і соціальному значенні науки в державі. Керівниками сусп. життя повинні бути вчені і філософи – ці «жерці істини». Погляди на високу роль вченого в держ. житті нагадують подібні ідеї О. Конта.

Тема 7

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ КОНЦЕПЦІЙ ДРУГОЇ ПОЛ. ХІХ СТ.

Ліберальні вчення про державу і право

Рудольф фон Ієрінг (1818–1892) <i>(автор соціологічної теорії права – юриспруденції інтересів)</i>	
Основні праці	«Дух римського права на різних етапах його розвитку» (в 3-х т., 1852–1865), «Боротьба за право» (1874), «Мета у праві» (1877–1883)
Критика історичної школи права	– Погоджувався з тезою іст. школи про закономірність розвитку права; – запропонував протилежне розуміння процесу розвитку права: а) право пов'язане із доцільною діяльністю людей; б) затверджується за допомогою боротьби; в) не є продуктом непритомного та мирного розвитку «народного духу»; – право змінюється бурхливо, а не непомітно; – негативне ставлення до звичаїв; – піднесення ролі законодавця як свідомого творця права
Концепція боротьби за право	– Право тривалий час розвивалось в умовах боротьби класів та станів, які намагались у законодавстві закріпити свої інтереси; – на сучасному етапі боротьба за право є необхідною умовою для відстоювання суб'єктивного права індивіда, порушеного іншою особою;

	<ul style="list-style-type: none"> – боротьба за право – обов’язок «правомочного» перед собою та перед суспільством; – для охорони інтересів суспільства необхідна держава – організована примусова сила; – примирення сторін є засобом вирішення правових конфліктів, але за умови, що обмеження прав не містить зневаги до особи
Соціологічна концепція права	<ul style="list-style-type: none"> – Запропонував вивчення права як чинного правопорядку; – право обумовлюється соціальною метою та інтересами; – право – це сукупність життєвих умов суспільства у широкому сенсі, забезпечуваних зовн. примусом; – право має формальну та змістовну сторони: <i>формальна сторона права</i> – це норми, що забезпечуються державним примусом; <i>змістова сторона права</i> – це сукупність загальних та індивідуальних інтересів та цілей; – за допомогою норм права утворюється впорядкований захист соціальних відносин
Георг Єллінек (1851–1911)	
Основні праці	«Загальне вчення про державу» (1900), «Права меншості» (1898), «Право сучасної держави», «Система суб’єктивного відкритого права» (1892)
Теорія держави	<ul style="list-style-type: none"> – <i>Вперше</i> проаналізував державу не тільки з соціологічної, а й юридичного боку (соціологічні і юридичні методи); – держава – об’єкт науки державного права; – держава – складова і форма суспільства, що включає поряд з <i>організованими формами суспільства</i> (батьківщина, громада, церква, союзи, держава); <i>форми неорганізованого спілкування</i> (класи, національності, вільні професії); – опрацював теорію про правове самообмеження держави, вважаючи, що вона пов’язана створюваним нею ж правом та низкою норм міжнар. права; – держава – взаємозв’язок волевиявлення пануючих і підвладних;

	– державна влада повинна спиратись на переконаність народу в її правомірності
Захист меншості	– Проти посягання на одноосібні чи колективні права; – необмежене панування більшості є гнітом і деспотизмом
Право	– <i>Суб'єктивне право</i> – визнана і захищена правовим порядком воля людини, що спрямована на будь-яке благо чи інтерес; суб'єктивне право поділяється на: <i>суб'єктивне приватне право</i> (домагання індивіда до ін. індивідів, здатність розпорядження цими домаганнями) і <i>суб'єктивне публічне право</i> (відносини між державою та індивідом); – усі суб'єктивні права повинні бути захищеними в судовому та адміністративному порядку; – порушив питання про взаємозв'язок права і моральності як етичний мінімум
Герберт Спенсер (1820–1903)	
Основні праці	«Соціальна статика» (1851), «Засади психології» (1855), «Засади соціології» (1877–1896), «Особистість і держава» (1884)
Концепція органічного походження держави	Проводить аналогію між державою та біологічним організмом; держава розглядається як результат політичної еволюції суспільства, яка поділяється на: – <i>політичну інтеграцію</i> , пов'язану зі зростанням населення, розуміється консолідація суспільства; – <i>політичну диференціацію</i> , яка неминуча там, де «існує відомий зв'язок і відома постійність відносин між частинами агрегату» (первинна політ. диференціація виникає всередині сім'ї, подальша пов'язана із завоюванням одних суспільств іншими)
Концепція правової держави	– Промислове суспільство викликає необхідність появи правової держави; – за невтручання держави в економ., соціальне, духовне життя суспільства

	– обмежував державну владу невідчужуваними правами людини
Мета існування суспільства	Суспільство існує для блага всіх членів, а не члени існують для блага суспільства
Закон еволюції	<p>Людські суспільства поділені на військові (примітивні) і промислові (індустріальні):</p> <ul style="list-style-type: none"> – <i>військові суспільства</i> функціонують за зразком армії. Ознаки: державний централізм, ієрархія індивідів (юр. нерівність), загальний примус; – <i>промислові суспільства</i>, де члени зайняті пром. діяльністю; принцип рівності усіх перед законом, децентралізація влади, визнаються особисті права, відносини між індивідами виникають на основі добровільних угод. <p>Суспільство військ. типу змінюється на суспільство пром. типу – в цьому закономірність загальної соціально-політичної еволюції</p>
Погляди на соціалізм	<ul style="list-style-type: none"> – Соціалізм створює більше труднощів, ніж здатен вирішити; – підпорядкування соціальних інтересів суспільним і громадська організація вимагають розширення примусової активності держави, зростання бюрократії і широченних владних повноважень; – замість відмирання держави відбудеться згуртування правлячої ієрархії, що живе за рахунок експлуатації трудящих; – класи не зникнуть, а лише відновляться; – соціалізм, якщо він виникне, виявиться тільки держ. бюрократ. соціалізмом і ніяким іншим
Право	<p>Право – основа законодавства. Права людини не утворені державою. Права людини:</p> <ul style="list-style-type: none"> – на життя; – на заняття своїми справами; – на власність; – свобода пересування; – свобода совісті; – свобода друку; – свобода підприємницької діяльності

Схема 7.1

**Вчення про державу і право
Карла Маркса (1818–1883)
і Фрідріха Енгельса (1820–1895)**

Основні праці К. Маркса	«Німецька ідеологія» (1846) (у співавт. з Ф. Енгельсом), «Маніфест Комуністичної партії» (1848) (у співавт. з Ф. Енгельсом), «Класова боротьба у Франції 1848–1850» (1850), «Капітал. Критика політичної економії» (1867), «Громадянська війна у Франції» (1871) та ін.
Основні праці Ф. Енгельса	«Становище робітничого класу в Англії» (1845), «Маніфест Комуністичної партії» (1848), «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1884), «Анти-Дюрінг» (1878), «Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії» (1886) та ін.
Теорія зміни суспільно-економічних формацій	<i>Одна формація змінюється іншою в результаті класової боротьби – соціальної революції:</i> первіснообщинний лад – рабовласницький лад – феодал. лад – капіталістичний лад – комуністичний лад
Походження держави	Держава виникла в результаті розколу суспільства на класи і є машиною для придушення експлуатованого класу
Держава	– Політична організація панівних класів; – разом із правом є частиною надбудови; – зникне при комунізмі
Ознаки держави	1. Територіальний поділ підданих держави. 2. Наявність публічної влади. 3. Класовий характер влади, яка відособлена від народу. 4. Наявність матеріальних придатків, в'язниць, примусових установ. 5. Податкова система. 6. Апарат управління, який стає над суспільством
Розвиток держави при комунізмі	Етапи розвитку держави при комунізмі: 1) <i>соціалізм</i> з державою диктатури пролетаріату; 2) <i>комунізм</i> – безкласове і бездержавне суспільство
Метод перебудови суспільства	Соціальна революція

Наслідок перебудови суспільства	Асоціація, в якій вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку усіх
Право	<ul style="list-style-type: none"> – Має класовий характер; – зброя в руках економічно і політично пануючого класу; – захищає інтереси пануючого класу від злочинів; – перехід до соціаліст. суспільства призведе до відмирання права (разом із державою): <ul style="list-style-type: none"> а) зникне потреба в примусовій системі; б) соціальних норм

Схема 7.2

**Аристократична концепція держави і права
Фрідріха Ніцше
(1844–1900)**

Основні праці	«Філософія в трагічну епоху Греції» (1873), «Людське, занадто людське» (1878–1880), «Весела наука» (1882), «Так говорив Заратустра. Книга для всіх і ні для кого» (1883–1885), «Воля до влади» (1886–1888)
Головні принципи вчення	<ul style="list-style-type: none"> – Кастовість, насильство, сила, воля, людина – це засіб; – держава, право, законодавство, політика складають засоби боротьби сил і воль
Походження держави	Критикував наявні концепції походження держави. <i>Визнавав лише насильницький метод утворення держави як продовження насильницького соціального прогресу</i>
Держава	<ul style="list-style-type: none"> – Знаряддя для створення піраміди влади, підпорядкування; – засіб народження привілейованої культурної людини, яка панує над масою інших людей; – досконала держава послаблює людство і перешкоджає появі генія
Форми держави	Визнавав дві форми держави – аристократію і демократію:

	<p><i>Аристократія</i> – це «теплиця високої культури і сильної породи людей»;</p> <p><i>Демократія</i> – це «форма занепаду нації» (деградуюча форма держави)</p>
Елітарна концепція устрою «здорового суспільства»	<p>«Здорове суспільство» складається з:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) «вищої касті»: вожді, керівники, генії; 2) виконавців волі «вищої касті»: стражі права, порядку, безпеки; 3) решти маси «посередності»: їх самою природою призначено бути «суспільною користю, колесом, функцією»
Право	<ul style="list-style-type: none"> – Є похідним від волі, влади, сили; – відкидав ідеї свободи і рівності; – обґрунтовував правомірність привілеїв, переваг і нерівності; – наявність прав у індивіду залежить від обсягу його волі, до влади, інстинкту до панування; – справжнє природне право – результат війни і перемоги, що створює аристократично-кастовий правопорядок; – справедливість полягає у тому, що люди не рівні; – правова справедливість виходить із принципу нерівності правових домагань різних індивідів; – писане право (закони) – проекція, фікція, яким приписується уявна реальність
Злочини і покарання	<ul style="list-style-type: none"> – Той, хто карається, не заслуговує покарання: покарання застосовується лише як засіб відвернути інших від вчинення злочину; – кримінальне покарання – помста відсталого суспільства злочинцю; – зі зростанням влади і свідомості кримінальне право завжди пом'якшується (суспільство, що усвідомлює власну могутність, може залишити безкарним того, хто завдає йому шкоди)
Перспективи людства	<ul style="list-style-type: none"> – Майбутнє людства – в руках надлюдини; – надлюдина – <i>законодавець</i>, що стоїть вище моралі та релігії; <i>політичний геній</i>, який становить крайній індивідуалізм, його зброя – неправда, насильство, найбезсоромніший егоїзм;

	<ul style="list-style-type: none"> – завдання «великої політики» – створення міжнародного союзу сильних, здатних відтворити світову культуру, керувати нею і охороняти її; – право не зникне, стане новою формою примусу для слабких і зряддям для панування сильних
--	--

Схема 7.4

**Соціал-дарвінівська теорія
суспільства і держави
Людвіга Гумпловича – теорія насилля
(1838–1909)**

Основні праці	«Раса і держава» (1885), «Загальне державне право» (1877), «Правова держава і соціалізм» (1881), «Боротьба рас» (1883), «Австрійське державне право» (1891), «Історія державознавства» (1905)
Характерні риси теорії насилля	<ul style="list-style-type: none"> – Вважав, що об'єктивні закономірні дії соц. груп ведуть до створення держави. Перша дія тут полягає в поневоленні одної орди іншою, одного племені іншим, однієї соціальної групи іншою, в організації панування над поневоленими, для чого створюються відповідні установи; – кожна держава є сукупністю установ, що мають на меті панування одних над іншими, і саме меншості над більшістю. Тому <i>держава є організацією панування меншості над більшістю</i> (на його думку, завжди перемагає меншість, доповнюючи свою недостатню чисельність перевагою дисципліни і розуму). Так само відбувалося й утворення націй: нації утворилися не шляхом власного росту племені, народності, а шляхом поневолення багатьох племен могутнішими, іноді об'єднаними племенами. Тому в держ. формі об'єднання людей зазвичай є кілька народностей, націй; – у державі вбачав інститут, який слугує різним елітам в різний час;

	<ul style="list-style-type: none"> – насилля одних над іншими, безмежна влада і підкорення стають звичними і з часом переходять у звичай та право; – сила передує праву; – насилля як основа утворення й необхідна умова зміцнення держави має місце тільки на ранніх етапах. Згодом, завдяки розвиткові, встановлюється рівність усіх соц. груп і прошарків суспільства та утворюється «сучасна культурна держава», характерними рисами якої є: 1) рівність громадян і законність; 2) демократизм і парламентаризм; 3) забезпечення народного добробуту
--	---

Схема 7.5

ДЕФІНІЦІЇ ТА ДЖЕРЕЛА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ КОНЦЕПЦІЙ ДРУГОЇ ПОЛ. ХІХ СТ.

ГЕРМЕНЕВТИКА (від грец. ερμηνεύειν – тлумачити) – у первісному значенні – напрям наук. діяльності, пов’язаний з дослідженням, поясненням, тлумаченням філол., а також філософ., юр., іст. і реліг. текстів. У давньогрец. філології та філософії – з тлумаченням Біблії, екзегезою; у протестантських теологів – з інтерпретацією священних текстів у їхній полеміці з католицькими богословами. Це мистецтво проникнення одної свідомості в іншу, шляхом відтворення творчого процесу, за допомогою зовн. виявів. Тут зовн. вияви – це тексти, складанні зі слів, які є відображенням нейронних зв’язків автора, тобто його свідомості.

ГЕРМЕНЕВТИКА ПРАВА – напрям інтерсуб’єктивної парадигми сучасної філософ.-правової думки. Для цього напрямку характерний розгляд права як тексту, що взаємопов’язаний з суб’єктом, його свідомістю. Засновується на ідеях В. Дільтея та концепціях М. Гайдеггера. Відмінність цієї теорії від позитивізму до тлумачення тексту полягає у тому, що позитивізм намагається встановити, що хотів сказати в тексті законодавець, а герменевтика

встановлює смисл тексту, незалежний від законодавця. А. Кауфман вважає, герменевтичний метод дає розуміння справжнього права як свободи, що є природним станом людини. Його неможливо вилучити з абстрактної норми, воно є персоніфікованим завдяки персоні і має мовний вираз.

Фр. філософ П. Рікьор, виділяючи чотири різновиди суб'єктів права (суб'єкт мови, суб'єкт дії, суб'єкт розповіді, суб'єкт відповідальності) зазначав на їх взаємодії. Ця взаємодія забезпечується завдяки комунікації, тобто мовлення. Для розуміння взаємодії суб'єктів у сфері права використовується поняття «юридичний простір». Він є онтологічною характеристикою правової реальності. Функція права полягає у тому, щоб дозволити будь-кому реалізувати свої здібності, а виправдання права полягає у тому, що завдяки йому реалізуються людські здібності.

ЕЙДОС (від грец. εἶδος – якість, вид, вигляд, образ, мета, сутність, намір) – термін античної філософії та літератури, спочатку означав «видиме», «те що видно», але поступово набув глибшого змісту – «конкретна наявність абстрактного», «речова даність у мисленні»; в загальному значенні – спосіб організації та/або буття об'єкта. Вперше вживається у Гомера на позначення «зовнішності». Згодом в філософ. концепціях греків термін «ейдос» переосмислюється і вживається в сенсі «образу» чи «сутності». Термін «ейдос» вживається також у «Діалогах» Платона, зокрема в «Кратилі» та «Парменіді», де найчастіше перекладається терміном «ідея». В Аристотеля ейдос протиставляється матерії.

У середньовічних та сучасних філософів – категоріальна структура, що інтерпретує первинну семантику будь-якого поняття.

У феноменології Е. Гуссерля термін «ейдос» позначає сутність.

ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ (від лат. *existentia*, фр. *Existentialisme* – існування) – напрям у філософії XX ст. – філософія існування, що позиціонує і досліджує людину як унікальну духовну істоту, що здатна до вибору власної долі. Осн. виявом *екзистенції* є свобода, яка визначається як відповідальність за результат свого вибору. Течія в філософії, що сформувалася в Європі у XIX–XX ст. Першими до екзистенціалізму у своїх працях звернулись данський філософ Серен К'єркегор та нім. філософ Фрідріх Ніцше. У XX ст.

екзистенціалізм розвивався в працях нім. (Мартін Гайдеггер, Карл Ясперс) та фр. (Габріель-Оноре Марсель, Альбер Камю, Жан-Поль Сартр) філософів та письменників. Осн. положенням екзистенціалізму є постулат: екзистенція (існування) передре есенції (сутності). У худ. творах екзистенціалісти прагнуть збагнути справжні причини трагічної невлаштованості людського життя.

ЕКЗИСТЕНЦІАЛЬНА РЕФЛЕКСІЯ ПРИРОДНОГО ПРАВА (В. Майхоффер, М. Мюллер, Е. Фехнер) – полягає у невизнанні реальності абстрактних норм надпозитивного, абсолютного у своїй значущості права, виступає проти класичної природно-правової доктрини («метафізики права»). Та коли постає питання про критерії справедливості соціально значущих актів, то протиставлене закону екзистенціалістськи утлумачене право традиційно все ж позначається терміном «природне».

Специфіка екзистенціалістських природно-правових поглядів:

1) заперечення класичних уявлень про природ. право (справжнє право регулюється як правовідношення; право є антинормативним, конкретним, індивідуальним; право є сукупністю індивідуальних правових рішень; відкидається принципова різниця між істинним рішенням законодавця і звичайного громадянина);

2) суперечливість неокантіанському природ. праву, що має мінливий зміст (характерним для екзистенціалізму є пошук правового рішення в конкретній ситуації, конкретній справі – це не тлумачення норми, не витягання з неї ідеалу, а насамперед пошук рішення в змісті самої справи, життєвій ситуації).

Екзистенціалісти пов'язують поняття справжнього права з конкретним змістовним виразом, а неокантіанці під природ. правом розуміють ідею, формальний принцип. Характерним для екзистенціалізму є розуміння рішення в конкретній ситуації не як результату тлумачення норм, а через зміст самої справи та особливість життєвої ситуації.

Важливою особливістю є сама інтерпретація природ. права як біологічно зумовлених фундаментальних норм, звернення людини за критеріями справедливості до своєї інстинктивної природи. Екзистенція розуміється як вільна самореалізація людини, яка усвідомлює високу сутність як свободу. Ця категорія передбачає спілкування, взаємодію, тому природне право – це реалізація буття людини у вільних рішеннях.

Природ. право розуміється як трьохаспектне: а) надання позитивному праву (нормі, закону) статусу вільного рішення, яке оживляє «мертву норму» у випадку її збігу із змістом рішення; б) обумовленість «істинності» рішення «існуванням» у свідомості; в) істинне буття права розуміється як унікальне рішення в конкретній індивідуальній ситуації.

ПРАВОВИЙ ПОЗИТИВІЗМ (від англ. *Legal positivism*) – напрям філософії права, який бачить у праві сукупність норм чи правил поведінки, встановлених і забезпечених примусом від влади.

Початок позитивістського напрямку покладено Дж. Остіном (1790–1859). Найбільш широке обґрунтування юр. позитивізму отримав в книзі нім. юриста Карла Бергбома (1849–1927) «Юриспруденція і філософія права» (1892). На засадах юр. позитивізму будувалися також концепції низки ліберальних державознавців, які аналізують і коментують інститути публ. права з урахуванням формально-догматичної методології. Характерним представником такого напрямку був фр. державознавець Адемар Есмен (1848–1913) – представник юр. школи державознавства, суть якої зводиться до виведення держави з конституції формально-правовими способами, до отожднення держав з правопорядком, і системи держ.-правових норм до принципового відриву державознавства від соціології.

Класичний позитивізм (Дж. Остін) виходив з того, що право є наказом *суверена*, і пояснював обов'язковість позитивного права існування у більшості членів суспільства звичаю коритися цим примусовим наказом. Головними поняттями класичної теорії юр. позитивізму залишаються такі, як «суверен», «обов'язки», «санкції», «команда». А його сутність зводиться до того, що крім *позитивного знання права* нічого більше знати не можна. Пізнавати можна тільки правові *явища*, а не їхні внутр. зміст, витоки і сенс.

Сучасний позитивізм зазвичай пов'язує обов'язковість позитивного права з т. зв. правилом визнання. Це правило визначає умови, які слід виконати, аби певну норму можна було вважати правовою.

Сучасні позитивісти зазвичай додержуються двох ключових поглядів: 1) те, що вважають за право в кожному конкретному суспільстві, є, по суті, питанням сусп. факту або традиції; 2) не існує необхідного зв'язку між правом і мораллю.

У сучасному позитивізмі можна виокремити два осн. напрями: «м'який позитивізм» та «жорсткий позитивізм». «М'які» позитивісти (зокрема, Г. Гарт, Дж. Коулмен) вважають, що правило визнання може містити як критерій юр. чинності відповідність з моральними принципами або змістовними цінностями. Вони не заперечують можливість існування в конкретному суспільстві традицій вважати моральну цінність норми умовою її юр. чинності. «Жорсткі» позитивісти (наприклад Дж. Раз) наполягають на тому, що наявність у певної норми моральної якості ніколи не може бути критерієм юр. чинності цієї норми; критерієм законності має бути просто якийсь визначений соціальний факт, саме те, що ця норма має конкретне сусп. джерело.

Слабкі сторони правового позитивізму – ігнорування змістовної сторони права, у т. ч. морального аспекту юр. норм. Втрачається зв'язок між правом та справедливістю (неважливо, що саме написано, важливо – що написано); перебільшення та догматизація ролі нормативного наказу. Це особливо виявляється у фактичному обґрунтуванні тези, що з наказу породжується реальність, а не реальність обумовлює (чи у всякому разі впливає) на наказ; право може слугувати засобом свавілля з боку держави як законодавця; односторонній підхід до взаємозв'язку держави та права; держава творець та господар права; ігнорування самостійного значення суб'єктивного права, ствердження його похідного від позитивного права характеру; перебільшення ролі формально-догматичного методу в пізнанні права тощо.

Сильні сторони правового позитивізму – чітко зрозумілий зв'язок між правом та державою, у т. ч. місце та роль держави у правовому бутті; визнаються та розробляються формальні аспекти юр. науки (зокрема, необхідність виконання чітких правил юр. техніки, розробка формально-юр. методу тощо); визнається та обґрунтовується значення права, як певного сусп. регулятора, дія якого спрямована на забезпечення стабільного порядку у суспільстві; розмежовується ідеологія та право; визнаються та розробляються питання, які пов'язані з систематизацією права тощо.

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ПРАВА засновуються на трьох підходах: а) – концепції «природи речей»; б) – ціннісному вимірі права; в) – правових ейдосах. Основні положення

феноменології права обґрунтовані у 20-х рр. ХХ ст. А. Рейнахом у праці «Апріорні основи цивільного права» (1913). Сутність права виявляється через мету правосвідомості суб'єкта. Це онтологічний аналог природного права.

1. *Концепції «природи речей»*: а) природа речей тлумачиться як юр. мислима форма. Зміст цієї форми визначають не самі речі, що формують право, а їхня природа і сутність, які суб'єктивно формуються законодавцем чи суддею; б) суб'єкт наповнює змістом форму природи речей, створюючи ідеальні типи правових інститутів та правовідносин; в) право розуміється як результат та інструмент зміни соціальної дійсності. Саме природа речей як логічна конструкція забезпечує, по-перше, формування норм права із життєвих відносин; по-друге, переводить життєві феномени у світ правових інститутів (Б. Радбрух).

2. *Ціннісний вимір права*. Концепцію для застосування у сфері правовідносин ієрархічної системи цінностей М. Шилера і М. Бартмана розробив Х. Хубман. Він вважав, що є абсолютно значущі правові цінності, які мають об'єктивний характер, однак, у конкретній ситуації за допомогою правового відчуття вони вилучаються з буття в собі і набувають значення природ. права для конкретного правовідношення. Правові цінності є дійсними для конкретного правовідношення, а не для його абстрактної моделі.

3. *Теорія правових ейдосів* розроблялася П. Амселеком. Він зауважував, що право в об'єктивній чистоті досліджується за допомогою методологічної редукції у філософ. та ейдостичному плані. Ейдостичне право є тим загальним, що феноменологія виділяє в різних правових системах як таке, що має обґрунтування в самому собі, приписуючи йому ідеальну сутність права, яка не залежить від специфіки конкретних явищ, від їх соціально-іст. контексту. Доводив, що існують три види елементів у типовій структурі об'єктивного права: 1) родові ейдостичні елементи, завдяки яким право постає як система норм і належить до нормативного ейдостичного роду; 2) особливі ейдостичні елементи, завдяки яким норми, що утворюють право є етичними, та володіють функцією наказу; 3) конкретні ейдостичні елементи, завдяки яким накази, які утворюють право, стають частиною функції сусп. управління людською поведінкою. Саме ці елементи і становлять ейдос права.

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ (від грец. *phainómenon*, яке означає «те, що з'являється» і *lógos* – вчення) напрям філософ. досліджень кінця XIX – поч. XX ст. Засновником та найвизначнішим представником феноменології був Е. Гуссерль, за яким феноменологія в осн. розглядає та вивчає структури свідомості й явища, які в ній відбуваються. Цей розгляд повинен здійснюватися з погляду «першої особи», але вивчаються явища не так, як вони постають перед *моєю* свідомістю, а перед *будь-якою* свідомістю. Гуссерль вірив у те, що збудована т. ч. наука про явища, феноменологія, може забезпечити міцну основу для усього людського знання включно із знанням науковим. Отже, філософія могла б отримати статус строгої науки.

Крім Гуссерля феноменологію розвивали або критикували Мартін Гайдеггер, Моріс Мерло-Понті та ін. – Поль Рікер, Еммануель Левінас, Дітріх фон Гільдебранд.

ПРЕДСТАВНИКИ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ КОНЦЕПЦІЙ ДРУГОЇ ПОЛ. XIX СТ.

ГУМПЛОВИЧ ЛЮДВИГ (1838–1909) – австр. і польськ. соціолог, економіст і юрист; визначний представник соціал-дарвінівської теорії суспільства і держави. Вчився на юр. ф-тах Ягеллонського та Віденського ун-тів. З 1874 р. працював на кафедрі держ. права в Грацькому ун-ті ім. Карла і Франца, де написав свої осн. праці.

Визначав державу як організацію панування меншини над більшістю. На його думку, завжди перемагає меншина, доповнюючи свою недостатню чисельність перевагою дисципліни і розуму. А виникнення держави є результатом боротьби рас, племен, орд, де з переможців формується панівний клас, а з переможених підпорядкований клас. Ділить усі соц. групи й усі верстви за політ. принципом «панування» на підлеглих і панівних. Бачив державу як інститут, який служив різним елітам в різний час; передбачав світову війну.

Вважав, що результатом розвитку політ. системи є культура. У Гумпловича, культура є специфічним поняттям, навіть ідентичним національності. На його думку, громадянство – право на певну культуру серед населення загалом, яке протягом тривалого часу живе у тих же умовах, пройшло спільний розвиток держави і формує заг. менталітет.

Культура ґрунтується на поділі праці, яка надана нею. Сама культура обумовлена економ. експлуатацією і це є чинником, який поєднує в собі культуру і розподіл праці, оскільки розподіл праці в державі дає змогу задовольняти потреби вищої освіти. Держава реалізує цілі: розвиток цивілізації, мораль, правовий порядок, розвиток культури.

Відкидав соціалістичну перспективу для розвитку держави і вважав, що у людини є тільки вибір між підпорядкуванням і анархією. Заперечував ідентичність національно-релігійного з державним, вважаючи що межі держави повинні бути встановлені відповідно до вимог торгівлі та «стратегічних планів». Пропонував доповнити заг. виборче право представництвом меншин у владі (подібне було реалізовано в Центральній Раді УНР, однак, практика виявилася явно провальною, мабуть тому більше ніхто цього вже не практикував).

ЕНГЕЛЬС ФРІДРІХ (1820–1895) – нім. підприємець, політ. діяч, філософ, історик, публіцист. Один з основоположників марксизму – перший систематизатор та видавець творів Карла Маркса, співавтор його праць, друг і соратник. Відвідував лекції з філософії в Берлінському ун-ті.

Один з визначних діячів міжнар. соціалістичного і комуністичного руху ХІХ ст. Має велику заслугу в систематизації єдиної діалектико-матеріалістичної філософії науки і в наук. обґрунтуванні її засадничих принципів. Розробив ідеї про державу, диктатуру пролетаріату та її революц. партії, про політ. тактику партії, про пролетарський інтернаціоналізм тощо. Автор низки наукових праць, вчення про діалектичні закономірності в природі та природознавстві, дослідження надбудовних явищ – філософії, етики, релігії тощо (відзначає активну роль надбудови, її відносну самостійність і вплив на сусп. розвиток), діалектико-метаріалістичного вчення про армію й військову справу тощо.

Доводив, що умови для повного вирішення соц. проблем можна створити лише після перемоги соціалістичної революції та утвердження соціалістичної власності, встановлення держави диктатури пролетаріату.

ІЕРІНГ РУДОЛЬФ (РУДОЛЬФ фон ІЕРІНГ) (1818–1892) – нім. правознавець, розробник самостійного напрямку у праворозумінні – «юриспруденції інтересів», який істотно вплинув на розвиток світової юр. науки у ХХ ст., а також засновник «соціологічної» теорії утворення і розвитку держави та права у європейській правовій думці. Навчався в Гейдельберзькому, Мюнхенському і Геттінгенському ун-тах. Був ординарним професором в ун-тах Базеля, Ростока, Кіля, Гіссена, Відня і Геттінгена. Ще за життя за заслуги в юр. науці був удостоєний мармурового бюста в Геттінгенському ун-ті.

Його концепція ґрунтується на філософії Конта, поглядах Остіна, утилітаризмі Бентама та Міля. Зважаючи на конкретні матеріали історії рим. права, цивільного права, філософії права, Ієрінг взяв за основу свого правового вчення питання про сутність права, його соц. роль та завдання. Ієрінг на протипагу позитивістам не зводив право до системи норм – це для нього лише формальний вимір права, і на протипагу юснатуралістам не обумовив функціонування права морально-філософ. апріорною категорією, яка не має практичного регулятивного виміру. Натомість вчений у напрямі соціологічного праворозуміння здійснив спробу довести, що зміст права походить від сусп. відносин, рушієм яких виступають інтереси людей та їх колективів (держава, суспільство).

Ієрінг вважав, що право – не плід народного духу; воно не розвивається мирним шляхом, з моральних початків, вкладених у народну свідомість. Воно – плід діяльності особистості, її боротьби; воно слугує забезпеченню інтересів особистості та створюється шляхом угоди, договору. Право, відтак, є продуктом влади та розумової творчості особистості. Осн. двигуном прогресу Ієрінг визнавав егоїзм, умовою – боротьбу, забезпеченням права – примус і держ. владу, нормами права – доцільні принципи життя, які провадить сусп. влада. Але ці елементи, що розглядаються в іст. їх розвитку, є у нього культурними силами, що звертаються до охоронців права, під впливом розвитку особистості та боротьби її за своє

існування. Влада, за Ієрінгом, є правова влада, примус – правовий примус, що задовольняє моральним цілям. Боротьба за право, в його очах, найкращий оплот права; без влади немає права, але немає права і там, де має чинність лише «одностороння норма» – закон, обов’язковий лише одній стороні; лише «двостороння норма» – закон, якому однаково підпорядковані як влада, так і члени громадянського суспільства, – гарантує право. Вчення Ієрінга зорієнтоване на вдосконалення законодавства, зміцнення конституційних основ держави.

ЄЛЛІНЕК ГЕОРГ (1851–1911) – нім. юрист, державознавець, представник юр. позитивізму. У 1867–1872 рр. вивчав право, історію мистецтв і філософію у Віденському, а також в Гайдельберзькому та Лейпцизькому ун-тах. У 1872 р. – захистив у Лейпцизі дисертацію «Соціально-етичне значення права, несправедливості та покарання» та став доктором філософії, а в 1874 р. у Відні отримав ступінь доктора юр. наук. У 1879–1911 рр. працював професором Віденського, Базельського та Гайдельберзького ун-тів.

Засновник теорії несuverенних держав (теорія необмеженого, повного суверенітету; унітарна, централістська теорія федералізму), згідно з якою на всій території єдиної держави може існувати тільки один суверенітет. Держави, які ввійшли в федерацію, або приєднані до імперії, хоча і зберігають певний об’єм влади, в той же час повністю втрачають суверенітет. Він також висунув прогресивну в його час концепцію самообмеження держави виданими нею правовими нормами.

Визначав державу як цільова єдність індивідів, наділена якостями юр. суб’єкта, яка володіє волею і є носієм прав. Вважав, що державу потрібно вивчати одночасно як особливе суспільне утворення і як правове явище. Відповідно, його вчення мало дві сторони: соціальну і правову. Тому Еллінека часто називають основоположником нім. соціології права.

МАРКС КАРЛ (1818–1883) – нім. філософ-матеріаліст, теоретик-суспільствознавець, політеконом, політ. журналіст-публіцист; протагоніст робітничого соціалістичного руху та один із засновників Першого Інтернаціоналу. Навчався у Боннському, згодом у Берлінському ун-тах, де вивчав юр. науки, але пізніше захопився історією та філософією.

Разом із Ф. Енгельсом створив цілісну та послідовну матеріалістичну систему поглядів на світ, історію людства та розвиток суспільства. Ця система поглядів отримала назву марксизм і стала ідеологією соціаліст. і комуніст. руху в Європі й світі.

У розвитку своїх ідей Маркс спирався на спадщину нім. класичної філософії, англ. політекономії і фр. утопічного соціалізму. Маркс писав: «... мені не належить ні заслуга відкриття існування класів у сучасному суспільстві, ні відкриття їх боротьби між собою. Буржуазні історики задовго до мене виклали історичний розвиток цієї боротьби класів, а буржуазні економісти – економічну анатомію класів. Те, що я зробив нового, полягало у доведенні такого: по-перше, що існування класів пов'язане лише з певними історичними фазами розвитку виробництва, по-друге, що класова боротьба із необхідністю приводить до диктатури пролетаріату, по-третє, що ця диктатура сама є лише переходом до знищення усяких класів та до суспільства без класів».

Вважав, що соціалізм/комунізм буде найбільш вільним, демократ. та соц. суспільством. Після соціаліст. революції держава поступово вмирає, виникає комунальне самоуправління, децентралізована поліція, замість підприємств – об'єднання. Кожен працює згідно з його можливостями, а отримує відшкодування згідно зі своїми потребами. Такий сусп. стан вимагає як багатства матеріальних речей, так і людей, які можуть контролювати свої потреби.

НІЦШЕ ФРІДРІХ (1844–1900) – нім. філософ, політ. мислитель, класичний філолог, письменник. Вивчав теологію та класичну філологію в Боннському і Лейпцизькому ун-тах.

У 1865–1868 рр. опублікував низку критичних літ.-філософ. статей, що привернули увагу наук. громадськості. Знач. вплив на формування світоглядів Ніцше справили нім. філософ-іраціоналіст А. Шопенгауер та композитор, теоретик мистецтва Р. Вагнер. У 1869 р. Ніцше в 24 р. він став професором класичної філології Базельського ун-ту (для європейської системи освіти це був унікальний випадок), але через стан здоров'я у 36 р. вимушений був піти на пенсію, присвятивши себе філософ. діяльності.

Поєднавши ідеї природно-правової школи та теорії насилля, у межах започаткованої ним «філософії життя» створив власну

аристократ. концепцію політики, права і державності, в якій відкидав ідеї свободи та рівності у стосунках людей, обґрунтовував правомірність привілеїв, переваг і нерівності. Доводив неможливість забезпечення соц. справедливості через власність. Справжнє природне право вважав результатом війни й перемоги, що утворює аристократично-кастовий правопорядок. Відповідно не існує права, яке б не було присвоєнням, узурпацією, насиллям. Характеризуючи державність, розрізняв два її типи – аристократ. і демократ. Демократію він характеризував як форму держави, що деградує, був противником принципу народного суверенітету, вважав, що його реалізація веде до руйнації основ людського буття і державності. У своєму культі «над-людини» він довів до крайнощів індивідуалізм та волюнтаризм. Із цих позицій розглядав право як явище вторинне, похідне від волі людини до влади, заперечував ідеї свободи та рівності в людських стосунках. Заради реалізації потенційної енергії «надлюдини» навіть виправдовував її право на злочин, вважаючи це право природним, невід'ємним, священним. Відповідно до цього постулату Ніцше стратифікував суспільство, виділяючи в ньому три фізіологічні типи: геніальні люди; виконавці ідей геніїв – стражі права, порядку і безпеки; маса посередніх людей. Виходячи з такого соц. розуміння, значну роль відводив проблемі аристократ. виховання. З елітарних позицій Ніцше, з одного боку, критикував націоналізм і нац. обмеженість, а з ін. – надавав у майбутньому розвитку перевагу європейцям і вбачав у німцях народ, здатний створити «новий порядок життя».

СПЕНСЕР ГЕРБЕРТ (1820–1903) – англ. філософ і соціолог, один з родоначальників еволюціонізму, засновник органічної школи в соціології, ідеолог лібералізму, адепт захисту природних прав людини, критик утилітаризму. Остаточо затвердив у наук. обігу термін «соціологія». Його соціолог. погляди є продовженням соціолог. переконань Сен-Сімона і Конта, певний вплив на розвиток ідеї еволюції зробили Ламарк і Бер, Сміт і Мальтус. Відсутність систематичної освіти і небажання вивчати праці попередників призвели до того, що Спенсер отримував знання з тих джерел, з якими йому випадало ознайомитись, проте завдяки самоосвіті здобув значних висот: у 1883 р. був обраний членом філософ. секції Фр. академії моральних і політ. наук, у 1902 р. – номінований

на Нобелівську премію з літератури, однак, відмовився її отримати.

У праці «Соціальна статика» (1851) окреслив фундаментальний етичний принцип «рівної свободи», за яким «кожна людина може претендувати на повну свободу здійснювати свої права нарівні з іншою людиною». Відповідно до цього принципу фундаментальними є права на життя і свободу. З них виводяться права на приватну власність, вільний обмін, свобода слова, пересування. Ці права мають абсолютний характер і не можуть бути обмежені навіть задля сприяння соц. досягненням. Відстоював позиції захисту прав жінок (хоча пізніше змінив свої погляди).

Піддавав критиці теорію сусп. договору. Згідно з теорією невтручання осн. призначення держави у Спенсера «не регулювати торгівлю; не просвіщати людей; не підтримувати релігію; не заохочувати благодійність; не будувати залізниці; а захистити природні права людини – захищати особистість і майно – для запобігання агресії сильних проти слабких – одним словом, здійснювати правосуддя. Вона не має робити менше: їй не можна дозволяти робити більше». Виступав проти держ. цензури та держ. фінансової підтримки релігії; був прихильником профспілок і противником колоніалізму та імперіалізму.

Тема 8

ЗАХІДНІ ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ВЧЕННЯ ХХ СТ.

Доктрина юридичного солідаризму Леона Дюгі (1859–1928)

Основні праці	«Держава, об'єктивне право і позитивний закон» (1901), «Суспільство, особистість і держава» (1908), «Трактат про конституційне право» (1911)
Головна ідея	Концепція солідаризму
Солідаризм (соціальна солідарність)	<ul style="list-style-type: none">– Вищий моральний принцип, вища універсальна цінність, що визначається всіма членами суспільства;– це факт взаємної залежності, яка поєднує між собою завдяки спільним потребам та розподілу праці членів людського роду;– обґрунтував закономірність нерівності людей, розподілу людей на класи, кожен з яких виконує соціально необхідну функцію, чим і обумовлена соціальна солідарність;– факт солідарності породжує норму солідарності: «не тільки нічого не робити такого, що суперечить цій солідарності, але ще й робити все можливе для її збільшення і розвитку»;– заклики до класової боротьби – злочин;– засуджував революційний синдикалізм, підкреслював корисність мирного синдикаліз-

	<p>му, бо саме він є надійним гарантом від свавілля правлячих;</p> <ul style="list-style-type: none"> – необхідність посилення представництв синдикатів (профспілок) у парламенті та ін. органах влади
Права особи	Проти ідеї рівності та поняття прав і свобод особи: люди не рівні від природи, саме тому не можуть бути зрівняні в соціальному та юридичному відношеннях
Держава	<ul style="list-style-type: none"> – Зникне в попередній формі; – її місце посяде новий, більш гуманний устрій, що ґрунтується на: 1) децентралізації і федералізмі організованих класів; 2) соціальній нормі, заснованій на факті взаємної залежності та солідарності класів; – новий устрій обмежуватиме доцільність правлячих, схилятиме їх до позитивних дій; – держава перетвориться на систему публ. служб з обслуговування суспільства (соціальна держава);
Ідея корпоративної держави	Майбутнє суспільство складатиметься з сильно інтегрованих синдикалістських груп, які разом істотно обмежують владу уряду і зупиняють класову боротьбу
Парламентаризм	<ul style="list-style-type: none"> – Вкрай негативне ставлення до принципів парламентаризму; – закон виражає волю кількох людей, які голосують у парламенті і представляють меншу частину виборців
Право	<ul style="list-style-type: none"> – Відходив від принципу юридичного позитивізму; – норма солідарності стоїть вище створеного державою позитивного права, вона дисциплінує суспільство; – закон, що не відповідає нормі солідарності, «нібито не існує»; – основна ідея публічного права: <ul style="list-style-type: none"> а) будь-хто, хто володіє політ. владою (людина, клас, більшість держави), володіє нею фактично, а не по праву;

	<p>б) всі його дії, накази, закони є обов'язковими для підкорення тільки в тому разі, якщо вони відповідають верховній нормі права, обов'язкових для всіх правлячих і підлеглих;</p> <p>– право не є справою держави:</p> <p>а) воно їй передує, підноситься нею, є межею державної сили;</p> <p>б) держава віддана на служіння праву силою;</p> <p>– пропозиція заміни поняття суб'єктивного права поняттям соціальної функції і обов'язком;</p> <p>– визнавав необхідність об'єктивного права в пром. суспільстві, прав і договорів синдикатів</p>
Право власності	<p>– Виступав за знищення права власності;</p> <p>– право власності поступиться поняттю власності;</p> <p>– власність залишатиметься приватною, але не як суб'єктивне право індивіда, а як його обов'язок сплачувати соціальний борг (соціальна функція)</p>

Схема 8.1

Ліберальні доктрини ХХ ст.

<p>Джон Мейнард Кейнс (1883–1946) <i>(засновник соціального лібералізму)</i></p>	
Основні праці	«Трактат про гроші» (1930), «Загальна теорія зайнятості, проценту і грошей» (1936)
Особливості соціального лібералізму Кейнса	<p>– Заклик до держави взяти на себе відповідальність за забезпечення зайнятості та сприяння зростанню виробництва;</p> <p>– принцип стимулювання зайнятості як постійна функція держави;</p> <p>– програма безпосередньо вплинула на держ. політику і законодавство, отримала назву «кейнсіанської революції»</p>

Карл Раймонд Поппер (1902–1994)	
Основні праці	«Злиденність історизму» (1944), «Відкрите суспільство та його вороги» (1945)
Основна ідея	Теорія «відкритого суспільства» або суспільства «рівних можливостей»
Характеристика суспільства	– Суспільства поділяються на: а) <i>«закриті»</i> (замкнуті, зорієнтовані тільки на власні локальні цінності, зразки й норми, традиціоналізм політ. свідомості й поведінки) і б) <i>«відкриті»</i> (характерні ліберальні цінності, демократ. лад, критичне мислення індивідів; політ. еліта не має необмеженої влади і може бути відсторонена без кровопролиття); – критика «закритих суспільств» – <i>платонізму, марксизму, тоталітаризму</i> (в них відсутні свобода і демократія); – необхідність розвитку суспільних контролюючих інститутів
Свобода, демократія, влада	– Свобода – у праві народу оцінювати і усувати свій уряд, це єдиний механізм для захисту від зловживання владою; – демократія – контроль за правителями з боку керованих; – підкреслення небезпеки безконтрольного зростання влади держави, держ. планування, протизвага – демократичні інститути і громадянське суспільство, які гарантують свободи; – за відсутності громадського контролю в уряді не буде жодної підстави використовувати владу за призначенням
Роберт Алан Даль (1915–2014)	
Основні праці	«Вступ у теорію демократії» (1956), «Політична опозиція в західних демократіях» (1966), «Ділеми плюралістичної демократії: автономія проти контролю» (1983)

<p>Особливості поглядів</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Розвивав теорію К. Поппера; – розвиток демократії привів до нового типу демократії – «<i>поліархії</i>» – управління багатьма (антитеза монархії) (термін «<i>поліархія</i>» введено задля розрізнення наявних демократ. систем і недосяжного демократичного ідеалу); – <i>поліархія</i> – це новий тип демократ. режиму, демократичного контролю і система прав, гарантованих і захищених інституціонально; – <i>інститут поліархії</i>: універсальне виборче право (вибори відкриті і рівні); надійний захист свободи; існування незалежних і альтернативних джерел інформації; високий рівень свободи у створенні автономних і різноманітних організацій, включаючи опозиційні партії; висока залежність уряду від виборців (демократія повинна задовольняти політ. контроль над рішеннями уряду); – поліархія розглядається з різних поглядів: як тип режиму, як продукт демократизації націй-держав, як необхідність демократ. процесів, як система перевірки компетенції, як система прав та ін.
<p>Фрідріх-Август фон Хайєк (1899–1992)</p>	
<p>Основні праці</p>	<p>«Шлях до рабства» (1944), «Конституція свободи» (1960), «Право, законодавство і свобода» (1979)</p>
<p>Особливості ліберальних поглядів</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Обґрунтування безсилля централізованого планування, соціаліст. конструювання суспільства і їх небезпечність для індивідуальної свободи; – свобода особистості – несумісна з верховенством однієї мети, яка підпорядковує все життя суспільства; – наслідок держ. керівництва економікою – політизація суспільства: незгода з громадською думкою є незгодою з державою, є політ. акцією, смерть вільної думки, свободи слова, створення тоталітарного суспільства, що і складає шлях до рабства

Фундамент усіх прав і свобод	<i>Свобода економічна:</i> неможливо протистояти тоталітаризму, сліпо покладаючись на ліберальні ринкові зміни, у будь-якому разі необхідно рухатись до свободи
Правова держава	– Сучасному плюралістичному суспільству сприяє лише держава, заснована на принципах верховенства права; – підпорядкування виконавчої влади законодавчій; – невтручання самої законодавчої влади у сферу свободи і невідчужуваних прав людини; – передбачається верховенство приватного права над публічним і над конституцією, оскільки приватна власність – головна гарантія свободи

Схема 8.2

**Концепція плюралістичної демократії
Гарольда Джозефа Ласкі
(1893–1950)**

Основні праці	«Свобода в сучасній державі» (1930), «Парламентське правління в Англії: коментарі» (1938), «Віра, розум і цивілізація: есе в історичному аналізі» (1944)
Моністична держава	В іст. традиційних державах державна влада зазнала бюрократизації і перетворилась на централізовану ієрархічну систему управління, що обслуговує приватних власників – моністичну державу. Представницькі установи сутності не змінюють, оскільки входять до єдиної системи. Виборчі права робітників – декларативні. Несумісність капіталізму зі свободою
Ідеальний суспільний устрій	– Ідеал – промислова демократія; – за умови збереження приватної власності всі функції управління передаються колективам трудящих;

	<ul style="list-style-type: none"> – виникнення «плюралістичної держави» з системою установ, побудованих за територіальним принципом (за горизонталлю) і органами представництва професійних інтересів (за вертикаллю) – виробничих асоціацій, профспілок, об'єднань діячів культури, незалежної церкви; – дисперсія (розсіювання) держ. суверенітету; – розосередження політ. влади серед різних об'єднань; – збільшення кількості центрів влади відобразить федеративну природу суспільства, його диференційовану соціальну структуру, зумовить мирний перехід до промислової демократії
--	--

Схема 8.3

Теорія інституціоналізму

Моріс Жан Клод Ежен Оріу (1856–1929)	
Основні праці	«Основи публічного права» (1910), «Елементарний підручник з конституційного права» (1925)
Сутність вчення	<i>Визнання всіх соціальних спільностей (сім'ї, соціально-професійних груп, трудових колективів, асоціацій тощо) інтерактивними установами, які виконують дві важливі функції:</i> а) інтегративну (об'єднують суспільство в державу – об'єктивно існуючий соціальний інститут, який характеризується тривалістю і стабільністю); б) задовольняють всебічні інтереси індивідів та їх об'єднань
Основа теорії інституціоналізму	Ідея рівноваги гілок влади. Її сутність – у динамічній рівновазі між сталим і новим правом, у підпорядкуванні урядових джерел права конституції

<p>Розподіл інститутів на типи</p>	<p>1. <i>Корпоративні</i> (державна, профспілки, церква, торгові спілки, асоціації, сім'я) – інкорпоровані в суспільні колективи.</p> <p>2. <i>Речові</i> (правові норми) – не мають власної організації.</p> <p>3. До <i>інститутів, в яких є спрямовувальна ідея, організація влади, сукупність процедур</i>, відносив:</p> <p>1) державу; 2) торгові товариства; 3) профспілки.</p> <p>– Осн. увагу приділяв корпоративним інститутам;</p> <p>– якими б різними не були б прагнення соц. колективів, суспільство залишається інтегрованим в єдину систему економічної і політ. рівноваги;</p> <p>– теорія інститутів відводила соціальним групам роль механізмів, які згуртовують суспільство в націю-державу і підтримують ринкову економіку в стані стійкої рівноваги</p>
<p>Завдання держави</p>	<p>Спрямувати і контролювати економ. життя суспільства, залишаючись водночас загальнонац. інститутом, як «інститут інститутів», «перший серед рівних»</p>
<p>Правові системи</p>	<p><i>Правові системи</i>, які формуються в кожній державі у процесі свого функціонування, розподіляючи всі права між собою і суспільством, <i>створюють дві групи прав</i>: 1) право індивіда; 2) право суспільства. Такий розподіл зумовлює певні суперечності між ними, але водночас створює рівновагу, встановлює правовий порядок</p>
<p>Правопорядок</p>	<p>Правопорядок не тільки усуває антагонізм між індивідуальним (одиничним) і загальним, а врівноважує різноаспектні відносини в цивільній, публічній, комерційній та ін сферах, запроваджує справедливість відносин у цих сферах. Причому цивільна сфера є провідною серед ін. завдяки відносинам – зв'язкам приватного характеру між усіма суб'єктами всіх ін. сфер, а також важливістю інституту власності</p>

Моріс Дюверже (1917–2014)	
Основні праці	«Політичні партії» (1951), «Конституційне право і політичні інститути» (1970), «Республіка громадян» (1982)
Політичні інститути	– Означення сукупності ідей, вірувань, звичаїв, сім'ї, асоціації, церкви, держави; – розподіляв їх на ті, що управляють, і ті, якими управляють (в сім'ї, асоціації, державі); – сукупність усіх інститутів однієї держави становить «політичний режим»
Політика	1. Як спосіб панування меншості над більшістю, отримання вигоди через доступ до влади. 2. Як спосіб інтеграції суспільства, забезпечення справедливості, гарантування спільного інтересу та спільного блага
Сучасна держава	– Плюралістична представницька демократія, де за владу борються різні організації, відстоюючи інтереси всіх соціальних груп; – класи зникають, замість них виникають внаслідок спільності інтересів « <i>страти</i> » – взаємодіючі прошарки; – « <i>страти</i> » здійснюють свої інтереси шляхом «тиску на публічну владу»

Схема 8.4

Теорія держави суспільного благоденства
Карла Гуннара Мюрдаля
(1898–1987)

Основні праці	«Американська дилема. Негритянські питання та сучасна демократія» (1944), «Політичний елемент в розвитку економічної теорії» (1956), «За межі держави благоденства», «Світова економіка. Проблеми та перспективи» (1956), «Азіатська драма: Дослідження убогості народів» (1968)
---------------	--

<p>Особливості теорії держави суспільного благоденства (<i>Welfare state</i>)</p>	<p>– Вважав, що загальне благоденство вже досягнуте в індустріальних державах Заходу;</p> <p>– <i>суть теорії суспільного благоденства</i>, як він її формулював, полягає в тому, щоб «мирно і без революції – а фактично замість революції – проводити в капіталістичній державі скоординовану публічну політику, і притому з такою ефективністю, яка поступово привела б економіку держави у відповідність з інтересами більшості громадян»;</p> <p>– такі держави будуть володіти низкою заг. ознак:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) поєднання ринкової економіки з держ. плануванням, необхідним для підтримки рівноваги та стабільного росту економіки (заперечуючи Ф. фон Хайєку і його послідовникам, Мюрдаль доводив, що планування в сучасному капіталістичному суспільстві викликано об'єктивними причинами, і перш за все утворенням монополій); 2) тенденція до демократизації політ. життя, що дає змогу перейти до децентралізації держави і передачі частини її функцій органам місцевого самоврядування і добровільним об'єднанням громадян; 3) участь усіх верств суспільства у розподілі соціальних благ і в «народному контролі, що розширюється»; 4) громадське життя при загальному добробуті зображувалося як стан повної гармонії і подолання ідеологічних розбіжностей; <p>– причиною цих процесів є покращення благоустрою громадян та реальна дія всезагального виборчого права. У суспільстві такого типу повинні бути подолані ідеологічні суперечності, а політ. процес поставлений під народний контроль;</p> <p>– пропонував покласти ідеї соціальної політики в основу міжнародних відносин (майбутнє – за світовим порядком суспільного благоденства)</p>
---	--

Схема 8.5

Теорія еліт

Вільфредо Парето (1848–1923)	
Основні праці	«Трактат із загальної соціології» (1916), «Короткий посібник з загальної соціології» (1920)
Основні погляди на еліту	<p>– Вбачав еліту в тих людях, які досягли найвищих показників у своєму середовищі, у своїй сфері діяльності;</p> <p>– вирізняв у суспільстві <i>дві страти населення</i> (взаємодіючі прошарки): 1) <i>нижча страта</i> (керівані, нееліта); 2) <i>вища страта</i> (правлячі; еліта, яка поділяється, своєю чергою, на дві частини: а) правляча еліта; б) некеруюча еліта);</p> <p>– для соціальної рівноваги важлива постійна циркуляція еліт, інфільтрація (проникнення) до правлячої еліти з боку некеруючої еліти чи нееліти, циркуляція між соціальними групами;</p> <p>– правляча еліта – те саме, що й <i>аристократія</i> (влада кращих), або, за більш сучасною термінологією – <i>мерітократія</i> (влада гідних);</p> <p>– у разі зупинення інтенсивної циркуляції еліт, їх окремих частин, соц. груп і станів, правлячий клас доходить до занепаду, який часто обертається занепадом всієї нації;</p> <p>– занепад – могутня причина, що порушує рівновагу: накопичення вищих елементів у нижчих класах і навпаки, нижчих елементів у вищих класах;</p> <p>– всі суспільства відрізняються між собою багато в чому внаслідок відмінностей, що вкорінені в природі своїх еліт. Меншість керує більшістю, вдаючись до двох різновидів прийомів і засобів – сили і хитрості. З урахуванням такого тлумачення політ. еліти поділяються на два сімейства, назви яких походять від <i>Макіавеллі</i>: ті, що віддають перевагу насильству іменуються <i>елітою левів</i>, інші, що тяжіють до спритності, – <i>елітою лис</i>. Правління еліт із сімейства <i>левів</i> – це правління радикальної меншості в умовах сильно бюрократизованої діяльності.</p>

Гаetano Моска (1858–1941)	
Основні праці	«Теорія урядів і парламентського правління» (1884), «Елементи політичної науки» (2 томи, 1896, 1923, англ. переклад – «Правлячий клас», 1939)
Особливості поглядів	<ul style="list-style-type: none"> – Суверенна влада організованої меншості над неорганізованою більшістю неминуча. Отже, політ. клас вирізняється насамперед організованістю. Тому організована меншість сильніша неорганізованої більшості; – «представники правлячої меншості незмінно мають властивості, реальні чи удавані, глибоко шановані в тому суспільстві, де вони живуть». Спец. знання і справжня наукова культура, відзначав Моска, стають важливою політ. силою тільки на високому ступені цивілізації, і тоді доступ у правлячий клас одержують лише ті, хто має ці знання (хто застосовує знання у військ. справі, управлінні, юриспруденції); – усі правлячі класи прагнуть стати спадкоємними, «якщо не за законом, то фактично». Вони занепадають, якщо перестають удосконалювати ті здібності, за допомогою яких вони прийшли до влади; – у люд. суспільствах переважає або тенденція формування закритих, стійких, кристалізованих правлячих класів, або тенденція до швидкого їх відновлення; – циркуляцію еліт в демократії пояснював не тільки психолог., але і соц. чинниками, через перегрупування соц. інтересів, виникнення нових соц. сил з новими соц. інтересами
<p>Теорії політ. еліт Парето і Моски протистояли маркс. концепціям вирішальної ролі народних мас в історії, економ. базису суспільства. Вони піддавали сумніву і демократ. оптимізм ліберальних концепцій, що доводили принципову можливість, і необхідність участі всіх громадян у публічній владі, її рівної доступності.</p> <p>Внесок в сучасну політ. теорію пов'язаний здебільшого з визначенням структури влади та зосередження уваги на груповому характері реалізації влади в будь-якій її формі</p>	

Роберт Міхельс (1876–1936)	
Основні праці	«До соціології партій у сучасній демократії. Дослідження олігархічних тенденцій групового життя» (1911), «Соціалізм і фашизм як політичні течії в Італії» (1925)
«Залізний закон олігархічних тенденцій»	– Олігархія – неминуча форма крупних соц. структур; – демократія, щоб зберегтися і досягти стабільності, змушена створювати організацію, а це пов'язано з виокремленням еліти – активної меншості, якій маса повинна довіритись, оскільки не може здійснювати свій прямиий контроль над цією меншістю; – демократія неминуче перетворюється на олігархію, бо не може існувати без організації, управлінського апарату, еліти, це призводить до закріплення посад і привілеїв, відриву від народу, незмінності лідерів, вождізму
Дж. Мізель, К. Мангейм, Ч. Мілз, Т. Ботгомор (друга пол. XX ст.)	
Індустріальне суспільство рухається від класової організації до елітарної системи. Елітою є тільки та група «політ. класу», яка реально здійснює політ. владу в окремому суспільстві й у визначений час. Гол. ознака <i>еліти</i> формула: <i>групова свідомість – згуртованість – спільні прагнення</i> . Більшістю сучасних зах. вчених вже не визнається поняття «політ. класу», а пишуть про політ. еліти, які прямо чи опосередковано впливають на справи в суспільстві («політики», «чиновники» і т. ін.)	

Схема 8.6

Соціологічна школа права

Євгеній Ерліх (1862–1922) <i>(засновник соціології права)</i>	
Основні праці	«Про прогалини в праві» (1888), «Мовчазне волевиявлення» (1893), «Основи соціології права» (1913), «Юридична логіка» (1918)

<p>Поняття права</p>	<p>– <i>Право</i> генерується самим суспільством, яке й потрібно вивчати, а не законодавством, юриспруденцією чи судовою практикою: <i>міститься не в законах, а в житті суспільства</i>;</p> <p>– концепція «<i>живого права</i>»: право корениться не в законах, а в самому суспільстві; джерело права слід шукати в поведінці людей, які реалізують це право. Фактичні відносини у госп., політ. та ін. сферах незалежно від суверена та його законів формуються у фактичні правила поведінки, правові норми;</p> <p>– кожна спільність людей – організація, профспілка, роб. колектив, а також виробнича структура – фабрика, підприємство, установа та ін. структури суспільства створюють свій порядок, своє право;</p> <p>– законодавець не створює, а лише винаходить, фіксує відповідну норму після того, як вона знайдена юристами-практиками в повсякденному житті</p>
<p>Поділ права</p>	<p>1. <i>Право першого порядку</i> – норми, що визначають внутр. устрій об'єднань («громадське право»), утворюють гол. Частину права. Все приватне право – право об'єднань.</p> <p>2. <i>Право другого порядку</i> – норми, що створюються державою і юристами:</p> <p>а) кримінальне, б) процесуальне, в) поліцейське право (регулюють не життя, а спірні відносини в союзах).</p> <p>Взаємодія права обох порядків утворює «живе право», не встановлене правовими положеннями, але пануюче в суспільстві</p>
<p>Концепція «вільного суддівського знаходження права»</p>	<p>– Опрацював у зв'язку з проблемою прогалин в праві;</p> <p>– доводив необхідність суддям <i>замінювати логічну дедукцію</i>, засновану на тексті норми (принцип «юриспруденції понять»), <i>індукцією</i>, заснованою на соц. даних й інтуїтивному почутті справедливості;</p> <p>– опрацювання методик звичаїв;</p> <p>– аналіз судової практики вищих інстанцій</p>

Роско Паунд (1870–1964)	
Основні праці	«Дух загального права» (1921), «Завдання права» (1944), «Нові шляхи права» (1950), «Юриспруденція» (1959)
Особливості соціології права	<ul style="list-style-type: none"> – У соціології права вбачав «інструментальний прагматичний підхід» до вивчення права; – соціальне управління потребує примирення протилежних інтересів, суперечностей, усунення соціальних конфліктів; – право – інструмент соціального контролю, один із способів контролю за поведінкою людей поряд з релігією, мораллю, звичаями; – ідея соціального контролю має на меті забезпечення стабільності та права; – необхідність відображення правом соціальних цінностей, виконання правом функцій вирівнювання та примирення інтересів, що суперечать один одному; – розглядав право не так у сфері сусп. наук, як технології соціального управління
Мета права	Юр. захист, компроміс і гармонія людських інтересів, залагодження соціальних конфліктів і досягнення цивілізованих відносин між людьми
Три аспекти права в дії (три поняття права)	<ol style="list-style-type: none"> 1. Правовий порядок чи режим регулювання соц. відносин держ. установами. 2. Офіційні джерела, керівництво у винесенні судових і адм. рішень. 3. Судовий і адм. процес (діяльність суду і адміністрації)
Роль суду та суддів	<p>Головну роль у досягненні соціальної рівноваги відводив судам.</p> <p>Соц. контроль може ефективно здійснюватись тільки висококваліфікованими суддями, здатними узгоджувати заг. і приватні інтереси</p>

Схема 8.7

Правовий реалізм

Карл Нікерсон Ллевеллін (1893–1962)	
Основні праці	«Куш ожини: наше право та його вичення» (1930), «Судові рішення та матеріали у справах купівлі-продажу» (1930), «Апеляції, що вирішують традиції загального права» (1960), «Юриспруденція: реалізм в теорії і на практиці» (1962)
Характерні особливості реалістичної теорії	<ul style="list-style-type: none"> – Право – це те, що фактично робиться судами та держ. чиновниками у сфері правозастосування; – «<i>Lawgovernment</i>» – вся сукупність регламентуючих компонентів громадської системи, охоплює механізм вирішення спорів, розподіл компетенції з розгляду конкретних типів питань, формулювання норм матеріального права законодавчою, виконавчою і судовою владами; – судову владу досліджував у вузькому плані: від фактичних обставин конкретної справи до її правової кваліфікації і потім – до рішення, прагнучи з'ясувати, чи відповідає ця практика вимогам науки; – норма права – узагальнене передбачення позиції, яку займає суд; – проголосив мету виявлення норм, які фактично застосовуються судами, встановлення взаємозв'язку між нормою і правовою ситуацією, що її охоплює, визначення того, якими повинні бути норми, що формулюються в законодавчому акті чи судовій постанові; – наполягав, щоб в цих нормах містилось ясне мотивування їхніх настанов і пояснення мети, на досягнення якої вони спрямовуються
Джером Френк Нью (1889–1957)	
Основні праці	«Закон і сучасне мислення» (1930), «Доля і свобода» (1945), «Суди по справі» (1949), «Не винуватий» (1957)

Правовий реалізм	<ul style="list-style-type: none"> – Доктрина, яка формувалася на поєднанні принципів соц. і психол. підходів до вивчення права; – заклик досліджувати не тільки правові норми, встановлені в законах і судових рішеннях, але і сам процес впливу права на поведінку людей; – юристи не повинні сперечатись стосовно змісту загальних принципів і норм права, а найперше повинні узагальнити наявну юр. практику, відмовитись від «механічної юриспруденції»; – чинне право створюється не законодавчим шляхом (закони дають лише загальні настанови і норми, які швидко відстають від життя), а судовими і адміністративними органами під час вирішення конкретних суперечок між людьми, безпосередньо судьями та чиновниками (тлумачення права отримало назву «живого права»); – своєрідність реалістичної доктрини права: практично-прикладна проблематика в ній підносила над теоретичним змістом
Право	<ul style="list-style-type: none"> – Сукупність емпіричних рішень, індивідуальних настанов, тобто правил поведінки, встановлених компетентними органами держави стосовно конкретних ситуацій; – це судові й адміністративні рішення, а юридичні норми – лише формальне відображення таких рішень

Схема 8.8

Юридичний позитивізм ХХ ст.

Ганс Кельзен (1881–1973) <i>(родоначальник «чистого вчення про право»)</i>	
Основні праці	«Проблема суверенітету і проблема міжнародного права» (1920), «Загальна теорія держави» (1925), «Чиста теорія права» (1934), «Загальна теорія права і держави» (1945), «Комуністична теорія права» (1955)

<p>Особливості теорії права Г. Кельзена</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Предмет вивчення справжньої наукової юриспруденції – позитивне право взагалі, право в точному значенні слова; – за автономію («чистоту») правознавства від ін. соц. наук (соціології, політології, психології, етики); – правознавство – нормативна соціальна наука; – завдання правознавства – опис і пізнання правових норм (правил повинного) і створених ними відносин між людьми; – протиставляв правознавство соціології права як казуальній науці; – правовий позитивізм зводив до виключення перспективи справедливості в наук. розгляді права (правовий емпіризм): дійсність позитивного права не залежить від його співвідношення з нормою справедливості, саме в цьому полягає відмінність правового позитивізму від природноправових теорій – позитивне право – ієрархія норм права, де підґрунтям дійсності (обов'язковості) норми, яка стоїть нижче, слугує дійсність норми права, яка стоїть вище (концепція «ієрархічного правопорядку»); – найвища і остання норма, що конститує систему єдність всіх норм права, – <i>гіпотетична основна норма</i> (ключове поняття позитивістської теорії права Г. Кельзена); – предмет вивчення теорії права – законодавчі норми, правопорядок відносин між різними правопорядками
<p>Норми права</p>	<p><i>Мають ступінчасту структуру, форму піраміди:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – на вершині – основна норма (конституція) – загальне джерело усіх норм; – нижче – загальні норми (закони, постанови органів всіх рівнів); – в основі піраміди – індивідуальні норми
<p>Значення нормативної теорії</p>	<p>Під її впливом почали більше зважати на суперечності, <i>лакуни</i> у праві, створення злагодженої системи законодавства, формалізацію права</p>

Герберт Ліонель Харт (1907–1992) <i>(автор лінгвістичної теорії права)</i>	
Основні праці	«Поняття права» (1961), «Причинність у праві» (1959), лекції «Мораль і кримінальне право» (1965), збірка статей «Покарання і відповідальність» (1967)
Правова концепція	Модифікація юр. позитивізму, побудованого на основі принципів лінгвістичної філософії
Особливості лінгвістичної теорії права	<p>– Одна з найвпливовіших концепцій сучасного юридичного позитивізму;</p> <p>– теоретична юриспруденція не може обмежитись аналізом категорійного апарату правової науки, повинна звернутись до вивчення мови права, що використовується у повсякденній юридичній практиці;</p> <p>– необхідність вивчення права як <i>системи</i> логічно пов'язаних <i>норм</i> – «первинних» і «вторинних правил»:</p> <p>1) <i>первинні правила</i> – законодавчі постанови, видані суверенним органом (парламентом), в результаті чого виникли відповідні обов'язки, зобов'язання та правоздатність;</p> <p>2) <i>вторинні правила</i> складаються з 3-х різновидів:</p> <p>а) правил зізнання, б) правил зміни, в) правил винесення судового рішення;</p> <p>– проблема справедливості чи несправедливості позитивного закону – поза межами закону</p>

Схема 8.9

Сучасні концепції природного права

Жак Марітен (1882–1973)	
Основні праці	«Інтегральний гуманізм» (1934), «Права людини і природний закон» (1942), «Людина і держава» (1951), «Моральна філософія» (1960)

<p>Основні погляди на природне право</p>	<p>– З ім'ям Ж. Марітена пов'язується відродження томізму у ХХ ст. (неотомістська теорія права);</p> <p>– природне право – неписаний закон;</p> <p>– право існує як результат самої людської природи, «вказівка на положення, яке людський розум може відкривати і відповідно до якого людська воля повинна діяти, щоб бути у згоді з необхідними цілями людського суспільства»;</p> <p>– природ. закон властивий кожній розумній істоті, повинен сприйматися як писаний кодекс, стати етелоном будь-якого справедливо-го закону;</p> <p>– природ. закон доповнюється низкою положень людського закону залежно від різноманітності конкретних обставин, взятих на себе людьми обов'язків і прав</p>
<p>Права різних рівнів</p>	<p>Розділяв на три рівні: 1) <i>фундаментальні права</i>; 2) <i>політичні права</i>; 3) <i>соціальні права</i></p>
<p>Фундаментальні права</p>	<p>Права, які відповідають абсолютній вимозі природ. закону (фундаментального права): право на життя і особисту свободу; право на шлюб; право приватної власності; право на прагнення до щастя. Ці права особистості – природні у точному розумінні слова, коріняться в самій природі людини як вільної і духовної істоти. Особистість належить світу вищих цінностей</p>
<p>Політичні права</p>	<p>Політ. права (права громадянина), визначаються законодавством держави, є продовженням природ. права: право народу встановлювати конституцію держави і визначати форму правління; право громадян на активну участь в політ. житті, зокрема у виборах; право об'єднання в політ. партії і громадські союзи; свобода висловлювань і дискусій; рівність усіх громадян перед законом і судом.</p> <p>Зазначав, що останні види свободи вірогідно ніколи не будуть зведені до абсолютного права в суспільстві, яке досягло «стану політичної справедливості».</p>

Соціальні права	Соц. права людини (права трудящих): право на працю; право на створення профспілок; право на справедливу заробітну платню; право на соц. забезпечення; ін. права, «обумовлені загальним благом»
Лон Льюїс Фуллер (1902–1978)	
Основні праці	«Мораль права» (1964, 1969), «Юридичні фікції» (1967), «Анатомія права» (1968)
Ідея природного права	Свою інтерпретацію природного права називав <i>процедурним природним правом</i> (розумів під ним те, що дає змогу сконструювати систему правил для підкорення людської поведінки і управляти нею). Ідея необхідного зв'язку між правом і мораллю (внутр. і зовн. мораль права). Аморальна правова система не може існувати довго, бо не матиме підтримки суспільства
Право	Стверджував, що право є діяльністю, яка полягає у «спробі підкорити поведінку людей правилам». Допускав і несправедливий характер правил
Внутрішня мораль права	<i>Під внутрішньою мораллю права розумів вісім принципів створення і застосування юридичних норм, які вимагають, щоб правила були такими: загальними; опублікованими; передбачуваними; зрозумілими; не суперечливими; здійсненними; постійними; дії посадовців мають відповідати проголошеним правилам.</i> Дотримання таких принципів уможливорює право як таке, а недотримання хоча б одного з них робить правову систему аморальною, свідчить про відсутність правової системи взагалі. Ці принципи становлять «внутр. мораль права», а їх дотримання призводить до загалом справедливого права – подалі від права поганого. «Внутр. мораль» права належить до «моралі прагнення» – вимог, дотримання яких не є і не може бути обов'язковим, але яке слугує

	досягненню ідеалу – на противагу «моралі обов’язку», сукупності мін. вимог до діяльності, порушення яких тягне за собою відповідальність
Зовнішня мораль права	<i>Під зовнішньою мораллю права розумів етичні принципи, які лежать в основі правових інститутів, забезпечуючи їх функціонування.</i>
Рональд Майлс Дворкін (1931–2013) <i>(творець концепції «права як цілісності/чесності»)</i>	
Основні праці	«Серйозний погляд на права» (1977), «Справа принципу» (1985), «Імперія права» (1986)
Характерні особливості концепції цілісності (<i>law as integrity</i>)	<ul style="list-style-type: none"> – Найвідоміший критик вчення Г. Харта; заперечує можливість заг. теорії існування і змісту права, відкидає інституційний погляд юр. позитивізму; – <i>право</i> – це все, що впливає з конструктивної інтерпретації інституційної історії правової системи; теорія права – це те, як мають вирішуватися юр. справи, і він починає не з оцінки політ. організації, а з абстрактного ідеалу, що регулює умови, за яких уряди можуть використовувати примусову силу щодо своїх підданих; – створив уявну фігуру «юр. Геркулеса» – непогрішимого судді з необмеженими знаннями принципів права і необмеженим часом прийняття рішень; – вважав, що право і моральність зв’язані (на відміну від позитивіської байдужості до моралі), але зв’язані епістемічним, а не «природним» чином, як в концепціях «природного права» XVIII ст.
«Правила» та «принципи» в концепції цілісності	Розрізняв поняття «правила» та «принципи»: <i>правила</i> – це конкретні норми, а <i>принципи</i> – всезагальні атрибути, які ще треба обґрунтувати (такі, як гідність людини, справедливість та рівність). І правила, і принципи, наголошував він, пов’язані з цілями, але по-різному. <i>Правила</i> завжди включають релятивізуючий компонент «якщо» і мають варіації відповідно умов їх застосування. Конфлікт між правилами означає

	виключення чи скасування одного з конкуруючих правил. У разі конфлікту принципів один з них висувається на перший план, однак й інші не втрачають свого значення. <i>Позитивне право утворює єдність правил і принципів.</i> Їх цілісне обґрунтування забезпечується завдяки дискурсивному обговоренню права: і громадянами держави, і особами, що безпосередньо виконують чи тлумачать закон
--	---

Схема 8.10

Інтегративна юриспруденція

Джером Холл (1901–1992)	
Основні праці	«Інтегративна юриспруденція» (1947), «Дослідження з юриспруденції і кримінальної теорії» (1958), «Закон, соціологія та кримінальне право» (1982)
Особливості теорії права	– Уперше ввів у науковий обіг терміни «інтегративна юриспруденція», «інтегративне праворозуміння»; – поєднання усіх напрямів – нормативістського, соціологічного, реалістичного і правової аксіології дає можливість використати усі їхні переваги і одночасно нейтралізувати усі недоліки; на основі такого поєднання досягається «синтез юр. поняття, цінності факту», створюється інтегративна юриспруденція; – правові теорії, що ґрунтуються на близьких теорет. і практ. цінностях, але розвиваються окремо одна від одної, не відповідають потребам часу
Гарольд Джон Берман (1918–2007) <i>(автор концепції «інтегративної юриспруденції»)</i>	
Основні праці	«Природа і функції права: вступ для студентів витончених мистецтв і наук» (1958), «Закон і революція: формування західної традиції права» (1998), «Віра і закон: примирення права і релігії» (1993)

Право	<p>Право – це безпосереднє життя людей, воно невід’ємне від їхнього буття, бажань, потреб, пристрастей та мрії.</p> <p>Право в дії включає правові установи й процедури, правові цінності й поняття та образ думок, рівно як і правові правила. Воно включає те, що іноді називають «правовим процесом», або нім. <i>Rechtsverwirklichung</i> («реалізація права»).</p> <p>Право – це не тільки правила і концепції; право – це також (і насамперед) тип відносин між людьми. Право – це певні види практичної діяльності, в якій беруть участь люди</p>
Суд	Усі суди повинні бути виховними, а не каральними
Інтегрована юриспруденція	<p><i>Інтегрована юриспруденція</i> – це філософія, об’єднуюча три класичні школи:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) <i>правовий позитивізм</i>, 2) <i>теорію природного права</i>, 3) <i>історичну школу</i>. <p>Інтегрована юриспруденція «заснована на переконанні, що кожна з цих трьох конкуруючих шкіл виділила одне з важливих вимірів права, виключивши інші, і що <i>поєднання декількох вимірів в одному фокусі</i>, по-перше, <i>можливо</i>, і по-друге, <i>важливо</i>»</p>
<p>Вернер Кравіц (1933–2019) <i>(автор першої концепції, яку відносять до комунікаційних теорій – аутопойстична (самовідновлювана) концепція права)</i></p>	
Основні праці	«Право як система правил» (1984), «Позитивне право та його функція. Категоріальні та методологічні роздуми про функціональну теорію права» (1967), «Правове рішення і наукові знання» (1978)
Суть концепції	<p>Полягає в тому, що право представляє замкнуту самореферентну систему, на основі якої виникають правові норми в процесі комунікації.</p> <p>Охоплює питання онтології норм, аксіології права, методології загальної теорії права та ін.</p>

	<p>актуальні питання сучасного теоретичного правознавства.</p> <p>Необхідна складова формування інтегральної теорії права – <i>системний підхід</i>, який об'єднує <i>філософські, юридико-соціологічні та теоретико-догматичні знання про право</i></p>
Завдання правознавства	<p>Повинно шукати фрагменти знання про право не тільки в ракурсі свого специфічного юр. світогляду, але і в перспективах інших наук, дивлячись на свій предмет з позицій логіки, соціології, економіки та ін. галузей знань</p>
Особливості правової системи	<p>– Правова система – це насамперед соц. реальність, що включає речі, дії, людей-прокурорів, суддів, чиновників;</p> <p>– сучасний правовий підхід передбачає різні <i>рівні осмислення правової дійсності</i>:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) правова практика; 2) практична правова наука; 3) догматичне вчення про метод; 4) загальне вчення про метод; 5) правова лінгвістика; 6) правова соціологія; 7) правова філософія; 8) правова логіка
Право за В. Кравіцем	<p>Право – постійний процес виробництва і відтворення правового порядку та вхідних до нього норм, включаючи процеси застосування таких норм.</p> <p>Неможливо визначити право, дати опис і пояснення права тільки за допомогою методолог. апарату теорії.</p> <p>Право санкціонує, відображає чи ін. способом передає зміст найбільш важливих сусп. відносин, але не через призму їх фактичності, а через той інтенціонально-інформ. зміст, який несе у собі поведінковий акт</p>

Жан-Луї Бержель (р. н. 1942)	
Основні праці	«Загальна теорія права» (1985, 1999, 2012), «Правова методологія: базова та прикладна» (2018)
Аргументація з погляду юридичної логіки	<p>Виділяє дві складові аргументу (елементи влади і елементи розсуду, які змішуються в юр. судженнях).</p> <p>Насамперед, потрібно назвати аргументи авторитету, які виводяться з обов'язкової сили закону, із прецедентів суд. практики, із думок, які розвивають традицію тлумачення чи з інтерпретації закону з боку органів публ. адміністрації. Зазначає, що слід прямувати в руслі кваліфікації та класифікації, де юрист повинен використовувати аргументи. Щодо аргументації він робить висновок про те, що юр. судження поєднують діалектику і формальну логіку. Причому формальна логіка є в цьому разі інструментом діалектики, який живиться з аргументації</p>
Особливості теорії права	<ul style="list-style-type: none"> – Природне право утверджує прагнення до справедливості (ідеального) і домінування її над наявними законами, а також декларує непорушність певних цінностей, які є первинними щодо державних цінностей; – джерела права – «творчі сили права», що складають його «змістовні (сутнісні) джерела», і називаються вони так «тому, що забезпечують норми матеріальною основою»; – загальні принципи права становлять основу будь-якої юридичної конструкції; – порівняння різних правових систем не може обмежитись кодексами і законами, повинні охоплюватися усі історичні права; – у Ж.-Л. Бержеля інтегральний підхід до права – це соц. реальність, вимога часу в умовах глобалізації і перспектив інтеграції правових систем

<p>Настанова юристам з передмови «Загальної теорії права»</p>	<p>«В ідеалі юрист – це диригент, здатний налаштувати на один лад всі інструменти оркестру під назвою «право». Обставиною, що визначає вирішення юридичного питання, не може бути положення закону, що стоїть особняком (приблизно така справа в музичному оркестрі з тембром звуку, що часто не збігаються у різних інструментів); у частині тлумачення, застосування та виконання таке рішення має визначатися основними принципами, інститутами, поняттями та технічними процедурами, що становлять загальний юридичний порядок. Правознавець не має права бути ні простим клерком, приреченим на рабське та скрупульозне дотримання всіх пунктів існуючого регламенту, ні чарівником-недоучкою, безглуздість якого (зокрема й небажання бачити залежність правового становища від певного контексту) стає причиною нелогічних і непередбачених подій»</p>
---	---

Схема 8.11

ДЕФІНІЦІЇ ТА ДЖЕРЕЛА ЗАХІДНИХ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ XX СТ.

AD-HOC (від лат. «для цього») – лат. вислів, що означає спрямованість на конкретний випадок, вирішення конкретної проблеми, а не на широке застосування чи впровадження. Використовується в різних галузях діяльності (зокрема, цей вираз може характеризувати тимчасові спец. місії, представників, організації, комітети чи робочі групи, створені для виконання спец. завдань).

Гіпотеза *Ad hoc*, ад-гок-гіпотеза (*ad hoc hypothesis*) – припущення, що приймається спеціально для опису або пояснення

окремого явища й системно не пов'язане з попереднім знанням про нього. У методології науково-дослідницьких програм Імре Лакатоша – гіпотеза із «захисного пояса», що стосується лише цього випадку, тобто охороняє «жорстке осердя» дослідницької програми від певного контрприкладу. За принципом *ad hoc* (для розгляду одного конкретного спору або спорів за одним договором) можуть створюватися третейські суди та міжнар. комерційний арбітраж.

ІНТЕГРАТИВНА ЮРИСПРУДЕНЦІЯ – самостійний напрям у праві, обумовлений потребами зближення правових шкіл, процесами глобалізації. Домінуюча тенденція – спеціалізація та диференціація юридичних знань.

ЛАКУНА (від лат. *lacuna* поглиблення, западина, провалля, порожнина, фр. *lacune* порожнеча, проріха) – у заг. значенні – відсутність, пусте місце, наприклад, «термінологічна лакуна» – відсутність певних термінів. Законодавча лакуна – прогалина у законодавстві, відсутність чіткої правової норми.

ЛІНГВІСТИЧНА ФІЛОСОФІЯ (філософія «буденної мови») – філософ. напрям, що ставить своїм осн. завданням аналіз природної мови строгими методами. Це один із напрямів аналітичної філософії, що отримав найбільше розповсюдження у Великій Британії, США і деяких ін. державах у 1930–60-ті роки ХХ ст. Лінгвістична філософія виникла в англ. ун-тах Кембриджу та Оксфорду (тому інколи її називають оксфордською школою) і бере початок у ідеях Джорджа Мура (його концепцію прийнято називати «філософією здорового глузду»). Як цілісний напрям, лінгвістична філософія оформилась у середині ХХ ст. Її засновником (разом із Джорджем Муром) вважають Людвіга Вітгенштайна.

РЕАЛІЗМ ПРАВОВИЙ – різновид сучасного юр. позитивізму або прагматичний позитивізм у праві. Склався в амер. юриспруденції в першій пол. ХХ ст. (Т. Е. Гарман, Е. Герлен, Дж. Грей, К. Ллевеллін, Е. Паттерсон, Е. Робінсон, О. Холмс, Дж. Н. Френк). Представники реалізму правового висунули концепцію гнучкого права. Право, з позицій реалізму, складається не з правил (законів і прецедентів), а з емпіричних рішень.

РЕАЛІСТИЧНА ШКОЛА ПРАВА – протиположна школі юр. позитивізму. Її представники, насамперед К. Ллевеллін та

Дж. Н. Френк, розуміли право як сукупність юр. норм. Реалістів цікавить поведінковий підхід до права, тому право для них це діяльність осіб щодо вирішення конфліктів, а також рішення суддів по конкретним справам.

Розрізняють два види правового реалізму:

- 1) поміркований реалізм (К. Ллевеллін) і
- 2) крайній реалізм (Дж. Н. Френк).

Реалісти обґрунтували, що судовий процес часто є суб'єктивним, а також вказали на обмеженість правових норм, як єдиних засобів, які визначають судові рішення. Так, К. Ллевеллін визнавав наявність правових норм, але вважав, що суд може приймати їх до уваги або не приймати. Його розуміння права засноване на правозастосовній діяльності щодо вирішення конкретних спорів: «Дії, які відносяться до сфери спорів, є сферою права. І люди, які здійснюють ці дії, наприклад судді... є офіційними виразниками права. Те, що ці офіційні особи вирішують відносно спорів, і є само право».

На думку Дж. Н. Френка, суддя під час вирішення справи спирається не на правові норми чи логічні висновки, а на власну інтуїцію, власну симпатію чи антипатію, тобто на чинники «глибинної психології», тому право варіюється залежно від особи судді і має відтінок невизначеності. Дж. Н. Френк розрізняв: *дійсне право* (те судові рішення, що відбулося) та *ймовірне право* (передбачуване судові рішення).

ТЕОРІЯ ПРИМИРЕННЯ (теорія примирення походження права, інтегрована теорія, комунікативна теорія) – напрям у теорії та філософії права, представники (Г. Берман, Дж. Холл, Е. Аннерс та ін.) якого вважають, що право «виникло не для врегулювання відносин всередині роду, а впорядкування відносин між родами».

З договорів про примирення, що укладаються спочатку за допомогою народних зборів, потім ради старійшин, виникло, як вважають прихильники цієї теорії, примирливе право. Згодом договір примирення внаслідок повторення ситуацій однорідного характеру поступово переріс в правила, правові норми, відповідно до яких щоразу збільшувалася сума штрафу за нанесення тілесних пошкоджень тощо. Поступово правила примирення почали дифе-

ренціюватися. На основі дозволу низки ситуацій найрізноманітнішого характеру виникла система правових норм. З покоління в покоління вона продовжувала удосконалитися в традиційній для тих часів усній формі, а потім почала оформлятися в формі законодавства, тобто в формі проголошення їх від імені держави з правом застосування санкцій зі сторони держ. органів.

Ця теорія в Європі та Пн. Америці є однією з найпопулярніших теорій походження права. Теорія примирення ґрунтується на низці іст. фактів, таких як конфлікти, війни, що продовжуються протягом усього існування людства, а також кровна помста як єдина та універсальна санкція за образу, яка була завдана всьому роду.

Теорія примирення виникла як поєднання (синтез) чотирьох класичних шкіл: юр. позитивізм, теорія природного права, соціологічна юриспруденція та іст. школа.

Спочатку теорія примирення називалася інтегрованою. Термін «інтегроване праворозуміння» було введено у науковий обіг та сформульовано Дж. Холлом (поснадав теорію природного права як ідею про моральну цінність права, соціологічну теорію права як ідею про соц. умови формування та функціонування права, а також позитивістську теорію права як ідею про юр. поняття та терміни).

За Г. Берманом, право – це «тип соціальної дії, процес, у якому норми, цінності та факти – і те, й інше, і третє – зростаються та актуалізуються». Але, на думку основоположників теорії примирення, право є соц. функцією, яка існує як примирювач конфліктних ситуацій, а також результат примирення. Джерелами права, згідно з теорією примирення, є договори примирення, які існували ще в первіснообщинному суспільстві спочатку в усній, символічній формі та укладалися за допомогою заг. зборів, ради старійшин. Згодом такі договори через повторення однорідних ситуацій поступово перетворилися на юр. норми (право примирення).

Примирливе право існувало спочатку в усній формі (міфи, звичаї, традиції), а потім і в письмовій (закони, нормативні договори тощо). Теорія примирення ділиться на договірний та компромісний характер. Осн. аргументом у критиків є звинувачення у тому, що теорія примирення не враховує регулятивних причин вияву права.

ПРЕДСТАВНИКИ ЗАХІДНИХ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ ХХ СТ.

БЕРЖЕЛЬ ЖАН-ЛУЇ (р. н. 1942) – фр. вчений-юрист, адвокат. Закінчив Ун-т права Екс-Марсель. Магістр (1964), доктор права (1970). Працював на різних посадах від асистента до професора, декана факультету права та економіки у закладах вищої освіти Франції; був муніципальним радником в Сен-Антонен С/Байон, Франція (1977–1983), директором низки науково-дослідних установ (зокрема Інституту судових досліджень Ун-ту Екс-Марсель у 1979–1989 рр.).

Спеціалізується на праві нерухомості, будівництві та містобудуванні, а також на теорії права та юр. методології. Автор десятка книг на цю тематику та численних статей у Франції та за кордоном.

Член Асоціації філософії права (віцепрезидент з 1992 р.), Асоціації Міжнар. судового права, Міжнар. асоціації методології права (президент). Наголошував, що «у наш час розвинених інформаційних технологій для юриста краще мати розум належно скроєний, ніж належно заповнений».

БЕРМАН ГАРОЛЬД ДЖОН (1918–2007) – відомий амер. вчений-юрист. Отримав ступені магістра права (1942) та доктора права (1947) в Єльському ун-ті (США). Автор понад 25 монографій (найвідоміші – «Право і революція: становлення західної системи права», «Західна традиція права: епоха формування», «Природа і функції права», «Віра і закон: примирення права і релігії») та більше 400 статей.

Учасник II-ї світової війни. З 1946 р. був членом юр. ф-ту Гарвардського ун-ту, де заслужив визнання кращого знавця права зах. світу, спеціалізувався по рад. праву. З 1985 р. читав лекції в ун-ті Еморі (США). Зробив значний внесок у розвиток ін-ту всесв. права. Викладацька діяльність Г. Бермана продовжувалась понад шість десятиліть.

Найбільш значущою є його фундаментальна праця «Західна традиція права: епоха формування», де Г. Берман детально аналізує сучасну епоху і доходить до висновку про те, що сучасне європей-

ське право перебуває в глибокій кризі з моменту свого зародження в X ст.

Створив концепцію «інтегративної юриспруденції» як філософії, що поєднує три класичні школи правознавства: юр. позитивізм, теорію природ. права та іст. школа права (переважно німецька).

ДАЛЬ РОБЕРТ АЛАН (1915–2014) – відомий амер. політолог, один з основоположників концепції плюралістичної демократії, професор Єльського ун-ту, перший лауреат премії Юхана Шютте в політ. науках (1995). Професійні студії відбув у Вашингтонському ун-ті (бакалавр, 1936) і Єльському ун-ті (доктор, 1940).

Працював у різних амер. урядових установах. Учасник II світової війни. В Єльському ун-ті викладав до 1986 р., в подальшому – Стерлінгський професор політ. наук Єльського ун-ту. У 1966–1967 рр. – президент Амер. асоціації політ. науки тощо.

Мав значний вплив на політ. науку своїми емпіричними дослідженнями про розподіл влади в місцевому співтоваристві й теорет. концепціями, особливо щодо демократії і плюралізму.

Запропонував мін. процедури («сім умов»), яким повинна задовольняти політ. система, яка претендує на демократичність (поліархія):

- 1) виборність політиків;
- 2) вільні та чесні вибори;
- 3) заг. виборче право;
- 4) право висування на вибори;
- 5) свобода слова;
- 6) альтернативні джерела інформації;
- 7) право на створення незалежних організацій, у т. ч. політ. партії.

ДВОРКІН РОНАЛЬД МАЙЛС (1931–2013) – амер. і брит. юрист, політолог, філософ і теоретик права, творець концепції «права як цілісності/чесності» (*law as integrity*). Вчився в Гарвардському ун-ті, потім із значними успіхами в Оксфордському. Автор багатьох наукових праць.

У США працював помічником суді в Апеляційному суді другого округу; адвокатом; викладав в Єльському ун-ті. З 1969 р. очолював кафедру юриспруденції Оксфордського ун-ту (змінив на цій

посаді Г. Харта). З кінця 1970-х викладав в Нью-Йоркському ун-ті і Нью-Йоркській правовій школі. Після виходу на пенсію в Оксфорді отримав посаду *Quain*-професора юриспруденції в Університетському коледжі Лондона (1998–2005). Королівський радник з права, член Британської академії.

Критик правового позитивізму Г. Харта, вважав, що право є «інтерпритуючим» і слідує із інституціональної історії правової системи. Суддя, ухвалюючи рішення, інтерпретує інституціональний попередній досвід, «оправдовуючи» і «обґрунтовуючи» його. «Конструктивістська інтерпретація права заснована на політ. легітимізації даної конкретної традиції, яка втілена в доступному матеріалі минулого». Це обґрунтування і є моральним принципом цієї правової системи («право як чесність» або «цілісність»). Звідси випливає, що існує найкраще з морального («найбільш принципової») боку рішення всіх справ, і причому тільки одне. Зробив значний внесок в теорію лібералізму, в поняття рівності та свободи.

ДЮВЕРЖЕ МОРИС (1917–2014) – фр. соціолог, політолог, юрист, державознавець. Закінчив ф-т права в ун-ті Бордо.

Викладав конституційне право та політ. науки в ун-тах Парижа, Женеви, Нью-Йорка, керував створеним ним Центром політ. досліджень, а згодом – Центром порівняльного аналізу політ. систем Сорбонни, працював політ. оглядачем газет «Монд» і «Нувель обсерватор», консультував уряди Франції, Мексики, Греції та ін. держав з питань конституційного права та виборчих кампаній, був депутатом Євро-пейського парламенту. член Амер. академії мистецтв і наук (США). Був доктором права та професором соціології Паризького ун-ту.

Здобув свою популярність завдяки працям в галузі політ. науки.

Роботи М. Дюверже характеризують відхід від юридичного методу дослідження політ. організації суспільства до політ. інститутів і процесів. Основна увага приділялася соціології політ. партій і політ. режимів, загальній теорії політики, методам політ. науки. Погляди на сутність політ. влади, держави, демократії, хоча й містять низку цікавих положень, все ж мають еkleктичний характер. Так, стосовно епохи промислового капіталізму він визначає правильність марксистської характеристики бурж. держави.

ДЮГІ ЛЕОН (1859–1928) – фр. вчений, теоретик права та держави. Закінчив ф-т права в ун-ті Бордо. В 1882 р. захистив докторську дисертацію по римському і фр. праву. З 1883 р. почав викладати на юр. ф-ті Канського ун-та.; через три роки повернувся в ун-т Бордо, де став професором та деканом юр. ф-ту. У 1908–1912 рр. – член муніципальної ради Бордо. З листопада 1925 р. по березень 1926 р., на запрошення єгипетського уряду, займався організацією там освіти. Разом з Ф. Вейром та Г. Кельзенем в 1926 р. заснував Міжнарод. журнал теорії права та брав участь в заснуванні Міжнарод. ін-ту публічного права в 1927 р. В 1927 р. – обраний членом Амер. академії мистецтв і наук.

Прибічник органічної школи, пізніше – один з гол. представників вчення солідаризму, за яким сутність, функції та цілі бурж. права та держави ґрунтуються на принципі солідарності всіх членів суспільства. Спираючись на ідеї фр. соціологів О. Конта, Е. Дюркгейма та Л. Буржуа, розвинув концепцію соціальної солідарності.

Висунув тезу про «соціалізацію» осн. інститутів права та насамперед власності. Приватна капіталістична власність виступає у нього як «соціальна функція», що слугує суспільству загалом. На осн. цієї концепції Дюгі виробив низку юридично-практичних рекомендацій, які сприяли розвитку монополістичного капіталу та держ.-монополістичних тенденцій.

Заперечував ідею невтручання держави в економ. життя, говорив, переформулюючись з кейнсіанством, про перетворення держави в «організацію публічних служб». Як важливий засіб реалізації принципу солідаризму висунув ідею синдикалізму, тобто професійно-корпоративного представництва в держ. владі всіх прошарків населення. Попри те, сам Дюгі був прибічником демократії.

Багато з його положень (корпоративізм, заперечення суб'єктивних та ін. прав) стали частиною ідеології італ. фашизму та нім. нацизму. Цим значною мірою пояснюється падіння авторитету дюгізму після II-ї світової війни, однак загалом Дюгі значно вплинув на розвиток політ. та правової ідеології.

ЕРЛІХ ЄВГЕНІЙ (1862–1922) – всесвітньо відомий науковець-юрист, педагог. Навчався у Львівському та Віденському ун-тах.

В 20 років закінчив Віденський ун-т, в 1886 р. отримав в ньому вчене звання доктора права. Займався також адвокатською

практикою. Осн. його роботою була наукова діяльність з вивчення проблем заг. теорії права і рим. права. За книгу «Мовчазне волевиявлення» (1893) в 1894 р. удостоєний звання приват-доцента. В 1896 р. за активну діяльність у сфері права йому присвоєно звання екстраординарного професора, а в 1900 р. на підставі опублікованої в 1899 р. монографії «Імперативне і диспозитивне право в цивільному кодексі Німецької імперії» отримав звання ординарного професора рим. права. З 1896 р. Є. Ерліх жив у Чернівцях і працював в ун-ті ім. Франца Йосифа позаштатним, пізніше штатним професором, займаючи з 1901 р. посаду декана юр. ф-ту, а в 1906–1907 навч. році – ректора, і, за посадою, депутата місцевого парламенту. У 1914 р. Гронінгенським ун-том (Голландія) Є. Ерліху поряд з відомими правознавцями часу (Л. Дюгі, Ф. Жені, О. Губер) присвоєно почесний докторський ступінь. В 1914 р. Ерліх читав лекції про «живе право» в Чиказькому ун-ті (США); у 1918 р. – виступав з доповідями перед спілками юристів у Берні і Цюриху (Швейцарія). За короткий час перебування у Бухаресті (1921) він посприяв виникненню там спілки з дослідження «живого права».

Значну роль у формуванні поглядів Є. Ерліха виконало вивчення реального права в сучасній йому Буковині, населеній тоді представниками різних національностей, що мали свої правові звичаї.

Світове визнання серед теоретиків права Є. Ерліх отримав як один із засновників так званої соціології права, особливо з того часу, коли він створив у Чернівецькому ун-ті свої семінари «живого права» для дослідження правової діяльності та почав викладати свої соціологічно-правові погляди в друкованих роботах. Саме на Є. Ерліха як на свого попередника вказують відомі амер. і японські соціологи: Роско Паунд, Отосіро Ісісака, Тетсу Ізомура та ін.

КЕЙНС ДЖОН МЕЙНАРД (1883–1946) – англ. економіст, держ. службовець. Його ідеї (кейнсіанство) мали великий вплив на сучасну економ. і політ. теорії. У 1902–1906 рр. навчався у Ітонському коледжі та математичному ф-ті Королівського коледжу при ун-ті в Кембриджі.

З 1908 р. на постійній основі читає лекції з економічної теорії та математики у Кембриджському ун-ті (з 1920 р. – професор); у 1929–1931 рр. – член англ. держ. комісії з розвитку фінансів

і промисловості; з 1941 р. – один з директорів Англ. банку. Як експерт брав участь в роботі Паризької мирної конференції 1919–1920 рр.; у 1945 р. – англ. представник на Вашингтонській конференції. Був редактором журналу «Економік Джорнал», секретарем Королівського економ. товариства, радником міністерства фінансів тощо.

Кейнс був одним із найвпливовіших економістів ХХ ст. Виступав за держ. регулювання ринкової економіки, пропагував експансивну грошову політику для збільшення інвестицій, наголошував, що єдиною причиною поганої кон'юнктури є відсутність попиту. Вважається засновником сучасної макроекономіки.

КЕЛЬЗЕН ГАНС (1881–1973) – австрійсько-нім. та амер. юрист і філософ, держ. діяч, один з осн. теоретиків юр. позитивізму, нормативістської школи права, основоположник концепції конституційного суду та конституційного контролю, засновник і суддя першого такого суду – Конституційного суду Австрії. Автор понад 400 наук. праць з різних проблем теорії держави і права, конституційного права, міжнар. права, філософії права, соціології, політ. теорії.

Вчився на факультеті право- та державознавства Віденського університету (1901–1906); у 1906 р. захистив докторську дисертацію. Стажувався у Гейдельберзькому та Берлінському ун-тах. Дослідження «Головні проблеми вчення про державне право» Кельзен захистив 1911 р. як габілітаційну дисертацію з фаху «державне право та філософія права» у Віденському ун-ті. З осені 1911 р. – доцент Віденської експортної академії, приват-доцент Віденського ун-ту, де згуртував навколо себе студентів і молодих учених («Віденська теоретико-правова школа»). 1914–1918 рр. – військова служба (юр. референт військового міністра Австро-Угорщини). 1918–1921 рр. – екстраординарний, ординарний професор держ. та адм. права, декан факультету право- та державознавства Віденського ун-ту. Водночас наук. співробітник Держ. федеральної канцелярії (1918–1921). Брав активну участь у створенні Федеральної Конституції Австрії (1920) (з незначними змінами діє й тепер). 1919–1930 рр. – суддя Конституційного суду Австрії.

Влітку 1930 став професором публічного права, міжнар. права і філософії права Кельнського ун-ту, де 1932–1933 був деканом

юр. ф-ту. У 1933 одним із перших професорів Німеччини був звільнений з посади націонал-соціаліст. урядом. Від жовтня 1933 р. до травня 1940 р. – професор міжнар. права Університетського ін-ту вищих міжнар. досліджень (м. Женева), професор міжнар. права Нім. ун-ту в Празі (внаслідок політ. подій змушений повернувся до м. Женеви). У травні 1940 р. емігрував до США, де працював в Гарвардській школі права, з червня 1942 р. до виходу на пенсію у жовтні 1951 р. – гостьовий професор, лектор політ. наук, професор міжнар. права і юриспруденції Каліфорнійського ун-ту.

Серед напрямів досліджень Кельзена – теорія права (відома як «чисте правочення» (*Reine Rechtslehre*)). У 1-му виданні праці «Чисте правочення» (1934) називав її теорією позитивного права. Гол. завдання вбачав у тому, щоб «розвинути чисту теорію права», позбавлену всякої політ. ідеології і всіх «науково-природничих елементів».

У дослідженні «Соціологічне та юридичне поняття держави» (1922) відмежував чисте правочення від соціології, вказав на розрізнення між основними поняттями – «буття» і «належне» та наголошував, що соціологія, природничі та інші науки вивчають «буття» (*Sein*), а право повинне займатися вивченням нормативного порядку відносин людей або сферою «того, що повинно бути» чи «належного» (*Sollen*). Тому право повинно бути «чистим», тобто незалежним від інших нормативних систем (мораль, політика, релігія); вчення про таке право є «чистим правоченням».

Наукові заслуги Кельзена високо оцінили 12 ун-тів світу (Утрехт, Саламанка, Гарвард, Чикаго, Мехіко, Берклі, Берлін, Відень, Нью-Йорк, Париж, Зальцбург, Страсбург), де він став «почесним доктором». Ще три ун-ти (Відень, Ріо-де-Жанейро, Мехіко) надали йому титул «почесного професора».

Його дослідження «Головні проблеми вчення про державне право» (1911; 1923) один із рецензентів назвав «критикою юридичного розуму», вказуючи на філософ. зв'язок з І. Кантом.

КРАВЦЬ ВЕРНЕР (1933–2019) – нім. вчений, досліджував позитивне право, розробляв комунікативну теорію права. Автор понад 400 наукових праць, де відображені філософсько-правові проблеми. Вивчав право, економіку, філософію і соціологію в унтах Фрайбурга, Мюнстера (Німеччина) та Граца (Австрія).

Після закінчення ун-ту в Граці (1960) у 1965 р. захистив докторську дисертацію по теорії права в Вестфальському ун-ті ім. Вільгельма (Мюнстер, Німеччина), з яким пов'язана академічна кар'єра (габілітація 1974 р. з дисертацією, присвяченої юр. рішенням і наук. знанню): професор, завідувач кафедри соціології права, філософії права і соц. філософії, декан юр. ф-ту.

Один із засновників та перший директор Міжнар. центру нім.-рос. правових досліджень на базі Вестфальського ун-ту, засновник (в 1974 р. разом з Г. Хартом, Г. Дж. Берманом, К. Поппером та рядом ін. право-знавців і філософів) і гол. редактор одного з провідних журналів теоретико-правової спрямованості «Теорія права: журнал логіки, методології, кібернетики та соціології права», почесний професор низки європейських ун-тів (Хельсінки, Будапешт, Тарту).

Вважаю, що правознавство повинно шукати фрагменти знання про право не тільки в ракурсі свого специфічного юр. світогляду, але і в перспективах ін. наук, дивлячись на свій предмет з позицій логіки, соціології, економіки та ін. галузей знання. Ці міждисциплінарні перспективи можуть помножуватись до безкінечності, але вони ніколи не призведуть до «кінцевої точки зору», ніколи не дадуть «кінцевої відповіді» стосовно сутності права. У цьому постійному розширенні перспектив, а не в пошуку «кінцевої відповіді», В. Кравіц бачив покликання філософії права та заг. теорії права.

ЛАСКІ ГАРОЛЬД ДЖОЗЕФ (1893–1950) – брит. вчений-політолог та політ. теоретик, економіст, викладач, наук. письменник, один з найбільш відомих брит. політиків-соціалістів міжвоєнного періоду та провідний діяч Лейбористської партії. Вчився в Ун-ті Макгілла (Канада). Автор багатьох праць політологічного та економічного характеру.

Здобув докторську ступінь з історії в Оксфордському ун-ті (1914). Протягом 1916–1920 рр. викладав сучасну історію в Ун-ті Макгілла, Гарвардському та Єльському ун-тах; з 1920 р. працює в Лондонській школі економіки (у 1926 р. отримав звання професора, зберігши його до 1950 р.).

У роки II-ї світової війни – помічник віцепрем'єра К. Еттли. У 1945–1946 рр. – голова Лейбористської партії, до 1946 р. залишався членом виконавчого комітету партії.

Свої перші великі роботи Ласкі написав під час перебування в США: «Основи суверенітету» (1921), «Влада в сучасній державі» (1919), «Дослідження проблеми суверенітету» (1917), в яких критикував ідею т. зв. «всепроникаючої держави».

Роботи «Грамматика політики» (1925) і «Свобода в сучасній державі» (1930) відображають його погляди як прихильника демократ. соціалізму, тоді як у 1930-ті роки в роботах «Демократія в кризі» (1933), «Держава в теорії і практиці» (1935), «The Rise of European Liberalism: An Essay in Interpretation» (1936) і «Parliamentary Government in England: A Commentary» (1938) робив активні натяки на необхідність збройного повстання робітників для зміни сусп. ладу і ввів поняття «криза демократії».

Під час війни у своїх роботах «Reflections on the Revolution of Our Time» (1943) і «Faith, Reason, and Civilization: An Essay in Historical Analysis» (1944) закликав до масштабних економ. реформ.

В останні роки життя займався дослідженням зростаючого протистояння між СРСР і США. У 1948 р. опублікував свою фундаментальну працю «Американська демократія».

ЛЛЕВЕЛЛІН КАРЛ НІКЕРСОН (1893–1962) – амер. теоретик права, представник реалістичної школи права. Освіту здобув в Єльському коледжу та юр. ф-ті Єльського ун-ту (служив там як гол. редактор Єльського юр. журналу) та в Сорбонні (Париж).

Брав участь в I-й світовій війні. Протягом 1925–1951 рр. працював на юр. ф-ті Колумбійського ун-ту, потім – в Правовій школі Чиказького ун-ту. На той час Ллевеллін був одним з осн. вчених-правознавців та ключовою фігурою в дискусії щодо правового реалізму. Він також є гол. укладачем Єдиного торгового кодексу США.

Ллевеллін та правові реалісти детально розглядали факти конкретних справ, ніж заг. правовим нормам. Юриспруденція, стверджували реалісти, не є дедуктивною наукою. Ллевеллін відомий своєю заявою, зробленим у курсі лекцій під назвою «Куц ожини», про те, що дії посадових осіб – суддів, шерифів, клерків, тюремників та адвокатів – і є, на його думку, самим правом. Однак цей можливий підхід до визначення сутності права був підданий критиці, як неповний, у книзі Г. Л. А. Харта «Поняття права» (*The Concept of Law*), яка мала значний вплив на юриспруденцію загалом.

МАРІТЕН ЖАК (1882–1973) – фр. філософ, теолог, засновник неотомізму. Вивчав біологію в Сорбонні. Своїм завданням він вбачав інтегрувати сучасну філософію з ідеями св. Томи Аквінського.

Викладав у Франції та США. У 1948–1960 рр. – професор в Принстонському ун-ті. Соц. ідеї Марітена спрямовані на розв’язання проблем сучасності в християнському ключі. Вихід із ситуації кризи сучасної йому доби бачив в утвердженні «теоцентричного гуманізму», «персоналістичної демократії», християнізації всіх галузей духовної культури та екуменічному зближенні релігій.

Духовні зміни й оновлення цивілізації Марітен пов’язував із висуненим ним проектом «інтегрального гуманізму», який долає відхід людини від Бога шляхом поновлення трансцендентних підвалин людського існування. У такій новій цивілізації християнська віра буде погоджуватися з секулярними ін-тами.

Джерелом суверенітету держави, за Марітеном, має бути Бог, а гол. цілями держави повинні стати соц. та християнські ідеали. У такій християнсько інспірованій демократії релігія буде регулювати на вищому щаблі відносини між індивідами, й особиста свобода, т. ч., буде розвиватись. Фашизм і комунізм викоринили таку свободу, а лібералізм, який схвалює егоїзм та індивідуалізм, суперечить нормам християнської моралі. Інтегральний гуманізм, навпаки, розглядає людину як єдність божественного та людського начал.

Марітен не вважав свою концепцію, на відміну від марксистського гуманізму, утопічною. Соціаліст. гуманізм абсолютує колективне начало, ліберальний – індивідуальне, а інтегральний гуманізм тримається *золотої середини*, поєднуючи оновлення зі збереженням традиційних цінностей. За умови дотримання трьох засадничих принципів інтегрального гуманізму (утвердження особистісних цінностей; співіснування людей у прагненні до заг. добра; християнсько-теїстична направленість гуманізму, що веде до екуменічного зближення вірян) – це, на думку Марітена, призведе до існування суспільства, в якому найбільш повно зможуть розкритися здібності й хист особистості, а також буде знаходити своє втілення людська свобода.

Значення інтегрального гуманізму Марітена для розвитку католицької думки й церкви загалом в ХХ ст. полягає в тому, що

в 1967 р. в енциклопедії «Про прогрес народів» («*Populorum progressio*») папа римський Павло VI писав про прагнення Католицької Церкви до реалізації саме ідеалу «інтегрального гуманізму».

МІХЕЛЬС РОБЕРТ (1876–1936) – нім.-італ. соціолог, педагог, один із засновників політології як академічної науки. Навчався в Сорбонні, ун-тах Мюнхена, Лейпцига, Галле, Турина (де пізніше викладав з 1907 р.). З 1914 р. – професор Базельського ун-ту, з 1928 р. – ун-ту Перуджи.

Наук. погляди Міхельса сформувались під впливом ідей В. Зомбарта, теорій еліт В. Парето, Г. Моска, соціології М. Вебера.

Справив рішучий вплив на розвиток політ. соціології та сучасної демократії в цілому.

Його власні політ. погляди еволюціонували від спочатку крайніх лівих до партії нім. соціал-демократів, потім до синдикалістів і нарешті до італ. корпоративістів. Діяльність партій, у т. ч. нім. соціал-демократів, італ. анархо-синдикалістів вивчав і аналізував критично, вважаючи, що вони призводять до певної олігархізації. Те ж стосується лідерів (вождів) партій, які спочатку є творенням мас, а потім стають над масами, над народом.

У 1920–1930 рр. один з ідеологів режиму Б. Муссоліні.

Відомий як автор так званого «залізного закону олігархії». Закон обумовлює неможливість демократії як влади народу в цілому.

Причини політ. стратифікації він пояснював тенденціями, закладеними в сутність людини, особливості політ. боротьби і специфіку розвитку організацій. Ці три тенденції сприяють тому, що демократія веде до олігархії і неминуче перетворюється в олігархію. Зазначав, що коли ми говоримо «демократія», то маємо на увазі «олігархія».

Причини елітарності Міхельс вбачав у орг. структурі суспільства.

У праці «До соціології партійності в сучасній демократії» (1911) він доводив, що суспільство не може функціонувати без великих організацій, а керівництво такими організаціями не можуть здійснювати всі їхні члени, більшість яких є некомпетентними, пасивними й байдужими як до повсякденної діяльності організацій, так і до політики загалом. Вказував, що ефективність функ-

ціонування великих організацій потребує виокремлення керівної меншості, яка, маючи спеціальну освітньо-професійну підготовку, формує програми, готує вибори і управляє фінансами тощо. Сам же принцип організації, який є необхідною умовою керівництва «масами», веде до виникнення ієрархії влади. Керівництво організацією передбачає наявність професійної підготовки людей, ці ж люди і формують апарат, який надає сталості організації, але водночас зумовлює переродження організованої «маси», коли вона стає заручницею апарату.

МОСКА ГАЕТАНО (1858–1941) – італ. правознавець, соціолог, журналіст і громадсько-політ. діяч, автор концепції «політичного класу», що є різновидом «теорії еліт». У 1881 р. закінчив юр. ф-т в ун-ті м. Палермо.

Був професором Туринського і Римського ун-тів.

У праці «Теорія урядів і парламентського правління. Історичне та соціальне дослідження» (1884) викладає свою теоретичну концепцію політ. еліт, концепцію політ. класу.

У своєму осн. творі – «Елементи політичної науки» (1896, 1923) наголошує, що: «В усіх суспільствах, починаючи із слаборозвинених, таких, що тільки досягли найнижчих щаблів цивілізації, і закінчуючи освіченими і могутніми, існують два класи: клас, що править, і клас, яким правлять. Перший клас, завжди менш численний, виконує всі політичні функції, монополізує владу й насолоджується перевагами, які ця влада приносить, у той час як другий, більш численний клас, керується й контролюється першим, тим або іншим, більш-менш законним, більш-менш довільним і насильницьким способом».

Правлячий клас відрізняє матеріальна і моральна перевага порівняно з керованою більшістю. Для різних суспільств характерне переважання або аристократ. тенденції, що полягає у прагненні його членів передати свої привілеї у спадок, або демократ., відповідно до якої відбувається оновлення складу правлячого класу. Небезпека для еліт – прагнення перетворитися у спадкову, закриту, відокремлену групу, що неминуче призводить до її виродження та заміни внаслідок конфлікту з контрелітою, до соціально-політ. змін.

На думку Г. Моска, представники еліти повинні мати відповідні якості: здатність до керування людьми; організаторська

здатність; перевага, що виділяє цей клас, щодо ін. класів – моральна, матеріальна та інтелектуальна перевага. Виділяє також три осн. якості, що дають можливість входження до правлячого класу: доблесть, багатство та церковний сан (з ними пов'язані три форми аристократії – військова, фінансова і церковна).

МЮРДАЛЬ КАРЛ ГУННАР (1898–1987) – шведський економіст, держ. діяч, автор теорії держави суспільного благоденства. Навчався в Стокгольмському ун-ті (закінчив 1923 р. дипломованим юристом). Займався адвокатською практикою. У 1925–1930 рр. вивчав економіку в цьому ж ун-ті, продовжуючи наукові дослідження в Англії, Німеччині, Франції та США.

У 1927 р. стає доктором економ. наук. У своїх працях Г. Мюрдаль одним з перших економістів запропонував розповсюджені і нині метод аналізу на основі відмінності очікуваних величин від фактичних, реально досягнутих показників. Від 1930 р. переїздить до Женеви, де працює професором Ін-ту міжнар. відносин, але через рік повертається до Стокгольма (в місцевому ун-ті займається викладацькою діяльністю, а з 1933 р. завідує кафедрою політ. економії й фінансів). У 1933–1938 рр. – консультант уряду Швеції з економ., соц. і податкових питань, тоді ж обирається депутатом нижньої палати від соціал-демократичної партії.

1938 р. Г. Мюрдаль запрошують до США, де він чотири роки очолював Центр з вивчення проблем амер. негрів при Ін-ті Карнегі та писав книгу «Американська дилема. Негритянське питання і сучасна демократія» (1944). Повернувшись до Швеції у період 1945–1947 рр. Г. Мюрдаль – Міністр торгівлі, а потім переходить до Економічної комісії ООН з проблем питань Європи (10 років був її генеральним секретарем).

Отримавши 1961 р. звання професора міжнар. економ. відносин, стає засновником та директором Ін-ту досліджень світової економіки. 1974 р. Г. Мюрдаль спільно із Ф. фон Хайском за новаторську роботу з теорії грошей і економ. коливань та глибокий аналіз взаємозв'язків економ., соц. й інституціональних феноменів було присуджено Нобелівську премію з економіки. Через три місяці він виступив зі своєю Нобелівською лекцією «Рівність впливає зі світового розвитку».

ОРЮ МОРІС ЖАН КЛОД ЄЖЕН (1856–1929) – один із класиків фр. юр. думки; представник «школи державної влади»,

основоположник інституціоналізму. В юр. школі Бордо він отримав ліцензію (1876) і докторську ступінь (1879) в галузі права. У 1883–1926 рр. – робота на юр. ф-ті ун-ту в Тулузі від асоційованого професора до декана ф-та (деканом був 20 років до виходу на пенсію). М. Оріу вважають спеціалістом у галузі адм. права. 40 років він коментував рішення Держ. ради – вищої судової інстанції з адм. справ у Франції.

Під впливом концепції «інтерпсихології» фр. соціолога Габрієля Тарда і критичного осмислення формально-юр. підходу до вивчення держави Оріу створив реалістичнішу теорію держави. У праці «Основи публічного права» (1910) він розглядав державу як об'єктивно існуючий соц. ін-т, що характеризується стабільністю і довготривалістю. Ця стабільність ґрунтується на динамічній рівновазі між «усталеним» правом і новим, яке формує діяльність публічної влади. У сучасних державах ця рівновага виражається у дотриманні «владних витоків права». У такий спосіб, на думку Оріу, здійснюється «правове самообмеження» держави. Держава як соц. ін-т – це цілісна одиниця, яка включає заг. ідею як силу, що спрямовує (індивідуальна свобода, справедливість) нац. колективну спільність (громадянське суспільство), яка формується історично, суверенну владу і правопорядок. Поняття «держави» «синтетичне», оскільки охоплює ідеальний, іст., соціологічний і юр. аспекти. Правознавець зазначав в «Основах публічного права», що в повному розумінні поняття «держави» можна застосовувати лише тоді, коли нація організувалась у громадянське суспільство, тобто коли політ. влада відокремилась від приватної власності та набула ознак публічної влади.

Критикував договірну теорію держави Ж.-Ж. Руссо. Концепції держави як наслідку сусп. договору він протиставив концепцію держави як соц. ін-ту. До ін-тів з провідною ідеєю, організацією влади Оріу зараховував не тільки державу, а й торгові спілки, профспілки тощо, заклавши відтак основи концепцій плюралістичної демократії.

Інституціоналізм Оріу вплинув на думку багатьох західних правознавців ХХ ст. (Ж.-С. Ренар, Р. Сменд, Ж. Бюрдо). Праці з публічного права, у яких він порушував засадничі питання логічних і правових основ держави, мала важливе значення у розвитку фр. політико-правової думки.

ПАРЕТО ВІЛЬФРЕДО (1848–1923) – італ. економіст і соціолог, зробив важливий внесок в економіку, соціологію і моральну філософію. Закінчив Політехнічну школу в Турині в 1869 р.

Захистив дисертацію «Фундаментальні принципи рівноваги в твердих тілах». Тема ця сприймається як ознака, враховуючи важливе місце поняття рівноваги в його наступних економ. і соціологічних працях. Працював в залізничному відомстві та в металургійній компанії. У 1890-ті роки робить невдалу спробу зайнятися політ. діяльністю. Активно займається публіцистикою, читанням і перекладами класичних текстів.

У першій пол. 90-х років публікує низку досліджень в галузі економ. теорії та математичної економіки. З 1893 р. і до кінця життя – професор політ. економії Лозанського ун-ту в Швейцарії, змінивши на цій посаді відомого економіста Леона Вальраса.

На думку Парето, суспільство має пірамідальну структуру, на вершині якої знаходиться еліта – керівний соц. прошарок, що спрямовує життя всього суспільства. Скептично ставився до демократ. режимів, називаючи їх «демагогічною плутократією», вважаючи, що в політ. житті є універсальний закон, при якому еліта завжди обманює маси. Успішний розвиток суспільства, проте, можливий лише при своєчасному оновленні еліт, що розумілося у Парето, в запропонованій ним концепції «циркуляції еліт», як абсорбування і включення найбільш мобільних представників нееліт або контреліт в еліту по директивному «обранню зверху» з боку самої ж правлячої еліти. В ін. разі суспільство чекає застій і заміна, в результаті революції, старої еліти – новою.

Увів поняття ефективності Парето і допоміг розвитку галузі мікроекономіки. Його теорії вплинули на Б. Муссоліні та розвиток італ. фашизму. Один з основоположників теорії еліт. Розробив теорії, названі згодом його ім'ям: статистичний розподіл Парето і оптимум Парето, широко викорис-товувані в економ. теорії та ін. наукових дисциплінах.

ПАУНД РОСКО (1870–1964) – амер. соціолог права. Навчався в Ун-ті шт. Небраска (1888–1889), Гарвардській школі права (1889–1890).

Займався юр. практикою у шт. Небраска (1890–1907). Викладав право в ун-ті шт. Небраска, Півн.-зах. ун-ті, ун-ті м. Чикаго

(1899–1910), Гарвардській школі права (1916–1947), де був деканом юр. ф-ту (1916–1936). Основне положення наукової спадщини Паунда викладені в капітальному творі «Юриспруденція» (т. 1–5, 1959), де розглянув усі найважливіші теорет. проблеми права: його походження, сутність («природу»), цілі, джерела та форми розвитку права, застосування й використання його системи. Паунду належать майже 250 наукових праць.

Зробив значний вплив на розвиток соціологічної юриспруденції. Світоглядною основою вчення Паунда послуговували ідеї прагматизму – провідного напрямку в філософії США поч. ХХ ст. Основою прагматизму є судження про те, що будь-які теорет. побудови треба оцінювати з погляду їх практичного значення чи користі. Дотримуючись цього принципу, Паунд закликав юристів не обмежуватися вивченням «права в книгах» і звернутися до аналізу «права в дії». Юридична наука, вважав він, покликана показати як право реально функціонує і впливає на поведінку людей. Протистояння «права в книгах» і «права в дії» з часом стало гаслом усієї прагматистської юриспруденції в США. Соціологічна спрямованість концепції Паунда найбільше виявилася в трактуванні права як форми соц. контролю, як одного із способів контролю за поведінкою людей поряд із релігією, мораллю, звичаями, домашнім вихованням та ін., що орієнтувало юр. науку на вивчення права в контексті соц. відносин, вимагало враховувати взаємодію правових норм з ін. регуляторами сусп. життя. Вважав, що юристу необхідно знати суміжні наукові дисципліни й уміти застосовувати їх методи під час дослідження права.

Причину виникнення та існування права Паунд вбачав у багатоманітності людських інтересів, серед яких є спільні для всіх (він називав їх загальнолюдськими цінностями) й різні індивідуальні та групові інтереси, що суперечать одні одним й інтересам загальним (зокрема й прагненню до держ. організації, особистих матеріальних благ тощо). Право, а також правотворчість має, за Паундом, метою забезпечити юр. захист, компроміс і гармонію людських інтересів. Таку діяльність вчений називав «соціальною імперією», а саме право – «знаряддям соціального контролю». Людські інтереси він визначив як надкласові, що зумовило і його плумачення права як надкласового явища.

ПОППЕР КАРЛ РАЙМОНД (1902–1994) – англ. соц. філософ австр. походження, один з провідних представників теорії «відкритого суспільства». У 16 р. записується вільним слухачем до Віденського ун-ту, де слухав лекції з математики, фізики, історії, філософії, психології, музики. Вивчав церковну музику у Віденській консерваторії.

До 1935 р. працював вчителем в школі. Викладав в Лондонській школі економіки. З 1949 р. – професор логіки та наукового методу в Лондонському ун-ті. У 1969 р. вийшов на пенсію, але продовжував бути активним як науковець та викладач.

У 1944 р. надруковано книгу Поппера «Злиденність історизму», у 1945 р. – «Відкрите суспільство та його вороги». На думку Поппера, «єдиної історії людства немає, а є лише нескінченна безліч історій, зв'язаних з різними аспектами людського життя, і серед них – історія політ. влади, ...яка є не що інше, як історія міжнар. злочинів і масових убивств (включаючи, щоправда, деякі спроби їхнього припинення)». Принципово відкидав «історизм» «лжепророків Гегеля, Маркса й інших оракулів». Історизм у Поппера – концепція, відповідно до якої «область наук про суспільство збігається з областю застосування історичного, або еволюціоністського, методу і, особливо, історичного пророцтва». Історія, за Поппером, не має смислу. Тільки люди в стані додати їй мети і смислу.

Сусп. ідеалом Поппера було «відкрите суспільство», влада розуму, справедливість, воля, рівність і запобігання міжнар. злочинів.

На думку Поппера, «закриті суспільства» (тоталітарні держави) характеризуються вірою в існування магічних табу на відміну від «відкритого суспільства», у межах якого «люди (значною мірою) навчилися критично ставитися до табу і засновувати свої рішення на спільному обговоренні та можливостях власного інтелекту».

У другій пол. 40-х рр. ХХ ст. з Ф. А. фон Хаєком утворили товариство «Мон-Перелін», члени якого послідовно захищали ідеї ліберального суспільства. Найбільшим послідовником ідеї «відкритого суспільства» є Дж. Сорос, який створив відділення свого Фонду Відкритого суспільства (*Open Society Foundations*) у багатьох державах світу.

ФРЕНК ДЖЕРОМ НЬЮ (1889–1957) – амер. юрист, філософ права та письменник, держ. діяч; представник правового реалізму. Закінчив юр. ф-т ун-ту м. Чикаго, де отримав ступінь доктора права (1912). Автор праць з проблем розуміння права, закону, судових справ тощо.

Займався приватною юр. практикою, спеціалізуючись на корпоративних реорганізаціях. У 30–40-х рр. ХХ ст. працював в адміністрації Ф. Д. Рузвельта. Був комісаром і головою Комісії з цінних паперів і бірж (1937–1941), окружним суддею США у суді Сполучених Штатів Апеляційного другого округу (1941–1957). З 1946 р. викладав в Єльському ун-ті.

Виступав проти «основного правового міфу» про те, що судді ніколи не приймають закони, а роблять юр. висновки з ясних, достовірних і по суті незмінних посилань. Спираючись на психологів, таких як З. Фрейд та Ж. Піаже, Франк припустив, що судові рішення були мотивовані насамперед впливом психологічних чинників на окремого суддю.

Д. Н. Френк закликав суддів та вчених-юристів відкрито визнавати прогалини та невизначеності в законі та прагматично сприймати закон як інструмент для покращення становища людини.

ФУЛЛЕР ЛОН ЛЬЮЇС (1902–1978) – видатний філософ права, критикував правовий позитивізм і захищав світську та процесуальну форму теорії природного права. Автор «Моралі права» (1964). Закінчив Стенфордську юр. школу та юр. ф-т Гарвардського ун-ту.

Почав викладати на юр. ф-ті ун-ту Орегона, а потім на юр. ф-ті ун-ту Дьюка, де одним з його учнів був Річард М. Ніксон – 37-й президент США (1969–1974), і вступив до Гарвардського ун-ту на юр. ф-т в 1940 р. З 1948 р. займав кафедру юриспруденції Картера в Гарварді до виходу на пенсію в 1972 р., а також займався юр. практикою у бостонській фірмі *Ropes, Gray, Best, Coolidge & Rugg*. В амер. праві відомий своїм доробком у сфері договірної права. Його дискусія з Г. Л. А. Хартом в Гарвардській школі права була надзвичайно важливою для оформлення сучасних суперечностей між правовим позитивізмом та правовим натуралізмом.

Фуллер мав вагомий вплив на Р. Дворкіна, який у той час був студентом юр. ф-ту Гарвардського ун-ту.

Фуллер стверджував, що право є діяльністю, яка полягає у «спробі підкорити поведінку людей правилам», а всі передбачувані правові норми повинні відповідати восьми мін. умовам, щоб вважатися справжніми законами. Правила повинні бути: 1) доволі загальними; 2) публічно оприлюдненими; 3) перспективними (тобто застосовними тільки до майбутньої поведінки, а не в минулому); 4) принаймні, мін. ясними та зрозумілими; 5) вільними від протиріч; 6) відносно постійними, так щоб вони не змінювались постійно день у день; 7) можливо підкоряться і 8) керуються способом, який не сильно відрізняється від їх очевидного чи очевидного значення. Це «принципи законності», за Фуллером, які разом, гарантують, що будь-який закон втілюватиме певні моральні стандарти поваги, справедливості та передбачуваності, які становлять важливі аспекти верховенства закону. Ці принципи становлять «внутрішню мораль права», а їх дотримання веде до загалом справедливого права – подалі від права поганого. «Внутрішня мораль» права належить до «моралі прагнення» – вимог, дотримання яких не є і не може бути обов'язковим, але яке слугує досягненню ідеалу – на противагу «моралі обов'язку», сукупності мінімальних вимог до діяльності, порушення яких тягне за собою відповідальність. «Зовнішню мораль права» становлять вимоги справедливості самих норм права по-суті, належності предмета регулювання і т. ін.

ХАЙЄК ФРІДРІХ (ФРІДРІХ-АВГУСТ фон ХАЙЄК) (1899–1992) – австрійсько-брит. економіст, політ. філософ, представник австрійської школи економіки, прихильник економ. лібералізму і вільного ринку, опонент Джона Мейнарда Кейнса, переконаний критик соціалізму, лауреат Нобелівської премії з економіки разом зі шведом Гуннаром Мюрдалем (1974). Закінчив юр. ф-т Віденського ун-ту (відвідував також лекції з політ. економії, філософії та психології). У 1921 р. отримує ступінь доктора права, у 1923 р. – доктора економ. наук. Наукову спадщину становлять 18 книг, написаних протягом 30–80-х рр. ХХ ст.

З 1927 р. – науково-дослідна робота в Австрійському ін-ті економ. досліджень У 1930-і та 1940-і рр. – праця в Лондонській школи економіки та політ. наук. Був професором економіки та статистики з 1930 по 1950 роки. Організатор у 1947 р. Товариства «Мон Пелерін», яке об'єднало економістів, філософів, журналістів

та підприємців, що підтримували класичний лібералізм (був обраний Президентом Товариства, обов'язки якого виконував у 1947–1961 рр.). З 1950 р. – професор соц. наук і моралі в ун-ті Чикаго, а 1962 р. – професор економ. політики ун-ту Фрайбурга, а потім – член ради директорів Ін-ту Вальтера Ойкена. У 1967 отримує статус емериту, проте продовжує викладати до 1969 р. З 1970 р. – професор-консультант Зальцбургського ун-ту (Австрія).

У роботі «Конституція свободи» (1960) Хайек наголошує, що вільне суспільство має дотримуватись порядку на основі чітких абстрактних правил та пропонує сильне обмеження та точне визначення повноважень держави через конституцію з метою захисту прав індивідів: проблема не полягає у особах (тобто хто є правлячим, а хто підлеглим), а які повноваження надаються правлячій еліті. Найважливішим способом обмежити держ. апарат примусу він вважав обов'язок діяти відповідно до заг. правил, та неможливість застосування сили за бажанням. Чиста, нічим не обмежена демократ. влада має тенденцію до перетворення на «тоталітарну демократію». Розроблену в «Конституції свободи» систему можна характеризувати, як *номократію*. Подібна система не виключає можливості втручання держави в економіку, лише вимагає, аби таке втручання відбувалось згідно з чітко визначеними заг. правилами. Наголошував, що навіть втручання держави, яке не ставлять під сумнів ринкову економіку, у віддаленій перспективі призводить до втрати свободи.

Осн. завданнями держави Хайек бачить захист майна та забезпечення виконання укладених угод між індивідами. Для економ. порядку потрібна визначена та логічна інституційна рамка, усе інше індивіди можуть організувати на ринках самостійно; економ. свобода є передумовою для будь-якої іншої свободи. Підтримував думку ліберальних класиків А. Сміта та Дж. Локка, що економ. порядок є результатом людської діяльності (принцип невидимої руки). Федералізм вважав найкращою моделлю, пропагував його організацію у невеликих держ. одиницях з метою уникнення тиранії наддержави.

ХАРТ ГЕРБЕРТ ЛІОНЕЛЬ (1907–1992) – англ. філософ і теоретик права. Вважався одним з найвідоміших представників аналітичної теорії права і юр. позитивізму. Вчився у коледжах

Челтенхема і Оксфорда, в яких вивчав філософію, давню історію і теорію права.

У 1932–1940 рр. працював адвокатом; в роки II-ї світової війни служив у брит. контррозвідці М І5. Після демобілізації до 1973 р. викладав філософію, юриспруденцію в Оксфорді, в Університетському коледжі (в 1952 р. отримав звання професора і тоді ж почав роботу над своєю гол. працею «Поняття права»). Потім, до своєї відставки в 1978 р. – у Брайсеноуському коледжі. На межі 1950-х – 1960-х – як запрошений професор викладав філософію в декількох ун-тах США. Очолював Арістотелівське товариство. За свій внесок у філософію права був відзначений почесними професорськими ступенями від 12 ун-тів світу.

Розвиваючи свою філософсько-правову теорію, Г. Харт вказував на низку серйозних недоліків теорії Дж. Остіна – права як наказів, підкріплених погрозами:

1) така модель має найбільше подібності з кримінальним законодавством (кримінальний кодекс висуває до нас певні вимоги, забороняє деяку поведінку під загрозою покарання);

2) є інші галузі права, де аналогія з наказами і погрозами абсолютно не працює (*напр.*, закони, що регулюють укладення шлюбів, складання заповітів, підписання контрактів; ці закони нікого ні до чого не примушують, навпаки, вони дають людям права і забезпечують засобами для реалізації їх бажань, створюючи для цього особливі процедури);

3) за своїм походженням деякі закони не були свідомо проголошені (як це відбувається у випадку з наказом, але виникли на основі звичаю);

4) командна теорія Остіна або спотворює, або не може пояснити дві фундаментальні особливості правових систем, а саме: «спадкоємність законодавчої влади та збереження законів протягом довгого часу після того, як законодавець і ті, хто зазвичай йому підпорядковувався, відійшли в інший світ». Харт вважав, що ми не побоюємося беззаконня і хаосу при кожній зміні правителя, тому що у всіх суспільствах, навіть в абсолютних монархіях, є правила, які забезпечують спадкоємність законодавчої влади (*напр.*, у Київській Русі існувало правило про те, що сувереном є старший з нині живих чоловіків-членів роду Рюриковичів. У сучасних демократ.

державих це складні правила, що регулюють обрання президента і членів парламенту).

Філософсько-правова теорія Харта одна з найбільш впливових концепцій сучасного позитивізму, яка наголошує, що теоретична юриспруденція не може обмежитися аналізом категоріального апарату правової науки, а повинна звертатися до вивчення мови права, використовуваної в повсякденній юр. практиці.

ХОЛЛ ДЖЕРОМ (1901–1992) – амер. вчений-правознавець, вважається піонером у міждисциплінарному аналізі юр. проблем. Навчався в Чиказькому ун-ті. Автор багатьох наукових праць з права.

У 1923–1929 рр. Холл – член адвокатської колегії штату Іллінойс, займався корпоративним правом у Чикаго, почав викладати уроки з публічних виступів та комерційного права в ун-ті штату Індіана (зараз МЕ північно-захід) в Гері. У 1929 –1939 рр. працює в ун-ті Північної Дакоти, Колумбійському ун-ті, Гарвардській школі права (стає в 1935 р. доктором права Школи права Колумбійського ун-ту та доктором юриспруденції Гарвардської школи права), ун-ті штату Луїзіана. Більшу частину своєї професійної кар'єри Холл провів як професор права в Блумінгтонському ун-ті Індіани (1939–1970). Після виходу на пенсію у 65 років – працював у Гастінгському коледжі права Каліфорнійського ун-ту до 1986 р.

Брав активну участь у популяризації юр. знань у провідних ун-тах світу, діяльності амер. та міжнар. юр. організацій; за дорученням Держдепартаменту США консультував держави (Корея, Японія, Тайвань, Філіппіни, Індія) з питань вдосконалення правових систем.

Холл був одним із перших науковців, які проаналізували юр. проблеми за допомогою міждисциплінарного підходу. На відміну від теорії права, що механічно розділяє цінності, факти, правові форми, Холл запропонував подолати однобічність у праворозумінні, адже будь-яке з понять права як норми і встановлення на її основі су'єктивних прав і обов'язків виявляє певну його константу – «юридичну структуру», однак щойно норми переносяться на сферу юриспруденції, право втрачає стабільність і набуває характеру процесу – динамічної структури, яка постійно змінюється. Уявлення про процес як «постійно змінну дійсність» може дати лише

суб'єктивний юр. досвід його учасників. Ставився до права як до синтезу позитивного права з природно-правовим правом.

В інтегративній філософії права, що розглядає його як багатовимірне соц. явище, Холл виокремив такі розділи: правову онтологію і формальну теорію права, що покликані дати логічний аналіз і критику понять, класифікацію і систематизацію позитивного права; соціологію права, яка теоретично осмислює «фактичне» життя права; аксіологію права, метою якої є зіставлення норм права, етичних принципів і прагнення стати суддею у питанні етичної основи застосування сили.

Отже, на думку Холла, можна подолати неповноту і партикуляризм сучасних шкіл і створити «інтегративну» юриспруденцію, покликану відкрити новий етап у розвитку правової думки.

Тема 9

ІСТОРІЯ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ В УКРАЇНІ

Політико-правова думка Київської Русі

«Літопис руський» («Повість минулих літ» Нестора-літописця (від Ноевого потопу до 1113 р.), Київський літопис (1118–1200 рр.), Галицько-Волинський літопис (1201–1292 рр.)) (XI–XIII ст.)	
Походження держави	«Повість минулих літ» подає легенду про те, що трьох варязьких князів – братів Рюрика, Синеуса і Трувора – в 862/867 р. закликав на княжіння союз слов'янських та фіно-угорських племен: ільменських словен, кривичів, мері та чуді. В ідеї покликання містилась необхідність показати єдність Руської держави, недопустимість опору з боку васалів-князів.
Походження влади	Законне, засноване на родоводі правлячої династії
Ставлення до народу	Ідея богообранності слов'янського народу, включення слов'янства в контекст християнської історії («Повість минулих літ»)
Ярослав Мудрий (Ярослав Володимирович) (978 або 1-ша пол. 980-х рр.–1054)	
Закон	Для скріплення влади в державі та впорядкування правових та соціальних відносин у суспільстві було укладено перший писаний збірник законів, т. зв. <i>Правду Ярослава</i> , що становить найдавнішу частину законів руського права –

	Руської Правди, де закріплено офіційну політико-правову ідеологію тих часів, викладено норми, що регулювали ранньофеодальні відносини, зміцнювали князівську владу, вирішували питання власності, встановлювали відповідальність за злочини
Держава	Виступав за централізовану державу та встановив для збереження її цілісності систему наслідування (сеньйорат)
Головні досягнення	Київська Русь за Ярослава Мудрого стала великою і могутньою державою Європи, досягнувши на ті часи найвищого розвитку. За численні реформи та досягнення, що мали позитивний вплив на розвиток Русі, отримав прізвисько <i>Мудрий</i> . Узгодив церковний устав, яким визначалися права церкви і духовництва, про компетенцію представників вищої церковної влади в суді. У православній церкві прославлений як <i>благочинний</i> , тобто православний святий з монархів. Започаткував укладання першого літописного зводу 1037–1039 рр. Київської Русі.
Митрополит Київський Іларіон (990–між 1054/1055 та 1088)	
Основна праця	«Слово про Закон і Благодать» (1037–1050) – перший руський політичний трактат, утверджуючий самостійність Руської держави і церкви
Істина	– Універсальна, всеохоплююча і внаслідок цього тотожна благодаті, яка знімає обнобокність закону і, подібно сонцю, рівно світить всім людям, всім «язикам»; благодать дарована всьому світу; вище сьогохвилинної користі, вище самого людства; – виражається у високому моральному стані людини, яка вже не потребує, через свою досконалість, регулятивної діяльності закону; – надає свободу вибору і відповідальність за свої дії; – сукупність теологічних та юридичних правил

Закон	<ul style="list-style-type: none"> – Закон не робить людей вільними, вільним людину робить пізнання істини; – наголошує на протилежності «закону» (давньої юдейської релігії) і «благодаті» (нової – християнської): «закон» – це холод, морок і рабство, а «благодать» – тепло, осяяність і свобода; – закону чужа уява про вище благо, свободу, він повністю занурений у побут, в метушню земних пристрастей; – закон – це перша ланка у розвитку і вдосконаленні людини; – не дає класифікації законодавства і не розподіляє закони на божественні і людські
Сутність держави (влади)	<p>Божественна, оскільки у своєму призначенні вона реалізує божественну лінію.</p> <p>Носій державної влади – «причасник» і «спадкоємець» небесного Царства</p>
Форма держави	<p>Монархія.</p> <p>Захищав великокняжий централізм та єдинокоролівство, у чому вбачав головну заставу єдності та сили держави, її територіальної цілісності</p>
Пріоритети розвитку держави	<ol style="list-style-type: none"> 1. Могутня верховна влада. 2. Високий моральний рівень правителя. 3. Законність походження та діяльності влади. 4. Мирний курс зовнішньої політики. 5. Чітко підкреслюється значущість Руської землі
Походження влади	<p>Спадкоємне.</p> <p>Родовід сучасних князів обчислює, починаючи від «старого Ігоря» (батька Олега)</p>
Влада князя	<ul style="list-style-type: none"> – Влада повинна застосовуватися законно («праведно») – князь – єдинокороль і глава Руської землі; – князь зобов'язаний нести відповідальність перед богом за характер управління підданими
Завдання у сфері зовнішньої політики	Забезпечення миру

Правосуддя	Необхідність вершити за законом і водночас милостиво
Оцінка політичного керівництва та турбота про державу	Дає позитивну оцінку руським князям-язичникам – Ігорю і Святославу. Присвячує розгорнутий панегірик князю Володимиру – Хрестителю Русі, а також вихваляння його синові – князю Ярославу. Закликав до єдності Русі, щоб її оминули «війни і полон, голод і усяка скорбота», щоб чужинці її не перемогли
Досягнення	– Створено образ правителя християнського типу та опрацьовано його політичні й моральні критерії; – порушено питання про відповідальність князя перед підданими
Володимир Мономах (1053–1125)	
Основна праця	«Поучення Володимира Мономаха» (1117)
Питання, які розглядає	– Обсяги влади великого князя; – взаємостосунки церкви і держави; – формулює моральні критерії правління (з владою зростає відповідальність і що обов’язок князя – завжди залишатись справедливим; мірило справедливості – знання); – обґрунтовує порядок відправлення правосуддя в державі
Закон	Не допускати в державі беззаконня і неправди
Правосуддя	– Судити потрібно за законом; – судові функції здійснює князь самостійно, не допускаючи порушення законів і виявляючи милосердя до найбільш незахищених прошарків населення; – неприйняття смертної кари
Місце церкви в державі	Церкві відводиться почесне, але явно підпорядковане місце
Головні досягнення	Встановив внутр. мир в державі, зміцнив міжнар. позиції Київської Русі. Розширив руське законодавство, додавши до нього свій «Статут» (бл. 1113)

	Ідеї Володимира Мономаха сприяли становленню ранньогуманістичної традиції в Київській Русі, яка отримала розвиток в «Слові о полку Ігоревім» та «Молінні» Даниїла Заточника
«Слово о полку Ігоревім» (кінець XII ст.)	
Основні політичні ідеї	<ul style="list-style-type: none"> – Попередні князі – взірець для нащадків; – Мономах – ідеальний правитель; – обов'язок правителів піклуватися про підданих; – центральна ідея – необхідність концентрації влади в руках сильного князя і збереження цілісної об'єднаної Руської держави; – війна – засіб, необхідний тільки для захисту від нападників
Даниїл Заточник (друга пол. XII – поч. XIII ст.)	
Основна праця	«Моління» (перша чверть XIII ст.)
Центральна політична ідея	Образ Князя
Політична влада	Прихильник просвітницького («умного») єдинодержавія
Форма влади	Централізована монархія (у Даниїла Заточника вона близька до ідеалу Володимира Мономаха і автора «Слова о полку Ігоревім»)
Головні тези	<ul style="list-style-type: none"> – Єдиновладдя: князь – верховний глава усім своїм людям; – необхідність добре організованого управління; – необхідність князю мати при собі думців, від них вимагається лише порада (честь же і слава завжди на боці князя); – думці повинні бути розумними і справедливими; – необхідність мати добре військо; – мирна політика краща; – князь повинен піклуватися про процвітання народу; – обмеження повноважень місцевих феодалів

Кирило Туровський (бл. 1130 – бл. 1182)	
Основні праці	«Слово про князів» (після 1175), «Слово о премудрости», «Притчі про душу і тіло»
Погляди на владу	Розглядаючи взаємозв'язок церковної і світської влад на поч. XII ст., відстоював ідею про єдність цих гілок влади за «одного володаря» Русі. Вболіваючи за свою рідну землю, за Київську державу, особливо наголошував на першості Києва між усіма руськими містами, закликає князів до збереження миру і злагоди, наводить як приклади діяння святих князів Бориса і Гліба й чернігівського князя Давида Святославича («Слово про князів»)

Схема 9.1

Українська політико-правова думка в епоху Відродження

Станіслав Оріховський-Роксолан (1513–1566)	
Основні праці	«Напучення польському королеві Сигізмунду Августу» (1543 і 1548), «Для Церкви Христової» (1546), «Літопис» (1554)
Погляди на державу і владу	<ul style="list-style-type: none"> – Держава – це рівні між собою король, рада і народ; – мета держави – гарантування життя особі, щодо якої держава має низку обов'язків; – владу королю надає народ, тому його основний обов'язок – захист підданих, піклування про них; – найкраща форма правління – польська політія; – ідеал – обмежена законом освічена монархія; – монарх – верхівка піраміди влади, спрямовує діяльність її законодавчої та судової гілок; – відстоював інтереси прихильників «монархічної шляхетської республіки»; – виступав проти теологічної теорії про божественну основу держави і влади;

	<ul style="list-style-type: none"> – надавав перевагу договірній теорії походження держави, яку вважав спілкою громадян, пов'язаних правом і спільною користю; – вважав неприпустимою підлеглість світської влади духовній; – необхідною умовою існування і розвитку держави вважав виховання в громадян почуття патріотизму і освіти народу; – в основі підкорення королю повинні бути не страх, а повага і любов
Погляди на право	<ul style="list-style-type: none"> – Прибічник теорії природного права; – лише за дотримання права держава буде стабільною і вільною; – людські закони мають відповідати природним законам і змінюватися у разі їх невідповідності; – закон – вищий за короля
Головні досягнення	<p>Перший український мислитель, який у своїх філософських трактатах обґрунтував окремі елементи правової держави:</p> <ul style="list-style-type: none"> – верховенство права; – верховенство закону; – принцип поділу влади на гілки та їх розмежування; – визнання держави гарантом прав і свобод людини та безумовним носієм обов'язків перед нею
<p>Іван Вишенський (1550–1621)</p>	
Основні праці	«Книжка» (1600), «Порада», «Послання князю Василю Острозькому» (1599–1600), «Послання львівському братству» (1610)
Погляди на державу і владу	<ul style="list-style-type: none"> – Створив суспільний ідеал, осн. складовими якого були рівність, свобода людини і народу; – прагнув усунути превалювання світської влади; – пропонував повернення до демократичних основ раннього християнства; – побудувати нову державу можна при успішному вирішенні трьох взаємопов'язаних проблем: 1) очищення релігії від католицизму, повернення до ранньохристиянських демократичних істин православного християнства;

	<p>2) відновлення освіти і науки, відмова від схоластичної католицької науки як духовного засобу зміцнення абсолютної влади Папи Римського;</p> <p>3) відродження української мови, відмова від накинutoї католицькою церквою латини</p>
Погляди на право	<p>– Вважав, що Папа Римський ігнорує природні права, що виразились у Святому Письмі;</p> <p>– захищав положення про природну рівність людей</p>
<p>Петро Могила (1596–1647)</p>	
Основні праці	<p>«Служебник» (1629), «Євангеліє учительное» (1637), «Православне сповідання віри» («Катехісис», 1640), «Ехологіон, альбо Молитвослов, или Трєбник» (1646)</p>
Погляди на державу і владу	<p>– Ідея верховенства в суспільстві духовної влади своєї православної церкви;</p> <p>– концепція «ідеального володаря», який сильний, рішучий, добродієсний, вірний православної вірі, сприяє благополуччю підлеглих;</p> <p>– походження влади вів від Бога, вважав, що йому вона і підзвітна;</p> <p>– верховна влада діє у трьох напрямках: політичному, мирському та духовному;</p> <p>– політичні та мирські справи – пріоритетні, до них належать управління суд, законодавство;</p> <p>– вважав за неодмінне разом із внутр. політ. проблемами вирішувати питання зовн. політики, захисту суверенітету держави;</p> <p>– Церкві відвів роль радника, а не носія верховної влади в державі;</p> <p>– захищав ідею відродження вітчизняної державності у союзі з іншими православниминардами</p>
Погляди на закон	<p>– Закон – дар божий;</p> <p>– усі відомі людству закони поділяв на три групи, пріоритетним вважав «закон натури»;</p> <p>– законам повинні підкорятися усі без винятку, зокрема король, який їх створює</p>
Головні досягнення	<p>Легалізував і розвинув православну церкву в Речі Посполитій, заснував Києво-Могилянський колеґіум (з часом – Києво-Могилянська академія),</p>

	<p>видав перший православний катехізис та увів українську мову в широкий вжиток. У 1996 р. прилучений до сонму святих УПЦ Київського Патріархату, Румунської та Молдовської Православних Церков</p>
--	---

Схема 9.2

Українська політико-правова думка Нового часу

Богдан Хмельницький (1595–1657)	
Основні документи і праці	Документи Богдана Хмельницького (переговорні документи, універсали, накази, листи та ін.) (1648–1657)
Держава	Етапи еволюції поглядів на українську державу: 1. Автономія у складі Московського царства (1654). 2. З 1656 р. – створення незалежної Руської держави (Велике князівство Руське) в межах цілої етнографічної території України та Білорусі під владою гетьмана й Війська Запорозького
Форма правління	У намірах спостерігався перехід від козацької республіки до спадкової монархії
Влада	Поділялася на: – <i>військово-цивільну</i> (зосереджувалась в руках гетьмана, який обирався на демократичних засадах; на місцевому рівні владні функції здійснювали земські та місцеві уряди, які також обиралися) та – <i>духовну</i> (влада православної церкви залишалася незалежною і недоторканою у своїх правах; все майно і усі права, якими вона володіла під час підписання договору, зберігалися)
Права (вольності) козаків	– Зберігалися усі права, виборені козаками за часів Запорозької Січі, включно із матеріальним забезпеченням; – кількість війська (за Березневими статтями 1654 р., які не були ратифіковані Козацькою радою) – 60 тисяч реєстрових козаків;

	– пропонувалось гарантувати допомогу жінкам та дітям загиблих козаків, за якими зберігалися усі вольності
Правосуддя	– Здійснювалось незалежними військовими судами, які очолював виборний старшина; – серед цивільного населення пропонувалося земські та громадські суди відправляти через урядників, яких вони оберуть з-поміж себе
Безпека України	Після Переяславської угоди сподівався на те, що Московське царство буде гарантом безпеки України: своїми військами воно повинно оберігати її кордони з Річчю Посполитою; у випадку татарських нападів на Україну передбачалося організувати спільні походи і з боку України, і з Московської держави
Міжнародні відносини	– Україна залишалася вільною; – за московськими угодами 1654 р. гетьман міг самостійно приймати й відправляти іноземних послів, про що потрібно було інформувати царя
Головні досягнення та проблеми	– Творець Української козацької держави та її перший керівник, у статусі якого створив посаду Гетьман Війська Запорозького; – забезпечив міжнародні зв'язки України; – надмірна увага до козаків на шкоду решті населення, непослідовність політ. поглядів призвели до тяжких помилок
Іван Виговський (1608–1664)	
Основні документи	Корсунський договір зі Швецією (1657), «Гадяцькі статті» (1658)
Держава	Створення за Гадяцьким договором із Річчю Посполитою союзної держави з трьох складових – Речі Посполитої, Великого князівства Литовського і Великого князівства Руського (Київське, Брацлавське і Чернігівське воеводства), які мали право карбувати власні монети
Влада	– Верховна влада у союзній державі належить <i>королю</i> , який <i>обирається</i> для трьох держав; – вища законодавча влада належала національним зборам депутатів (сейму), які обиралися від усіх земель князівства;

	<ul style="list-style-type: none"> – виконавчу владу здійснював <i>гетьман</i>, який обирався довічно й <i>затверджувався королем</i>. Вибір кандидатів на гетьмана мали здійснювати спільно всі стани українського суспільства – козацтво, шляхта і духовенство; – гетьман очолював збройні сили свого князівства
Права	<ul style="list-style-type: none"> – Гарантувалися права та привілеї козацтва; – все діловодство мало вестися українською мовою; – православні віряни зрівнювались у правах з католиками; – закріплення за Києво-Могилянським колегіумом академічного статусу і зрівняння його у правах з Краківським ун-том
Іван Мазепа (1639–1709)	
Основні документи та праці	Маніфест до українського війська і народу (1708), більш ніж 500 універсалів, поетичний твір «Дума» (1698)
Держава	<i>Мета</i> – об'єднання козацьких земель Лівобережжя, Правобережжя, Запоріжжя і, якщо можливо, Слобожанщини й Ханської України в складі єдиної Української держави під гетьманським регіментом
Влада	<ul style="list-style-type: none"> – Встановлення міцної автократичної гетьманської влади у становій державі європейського типу зі збереженням традиційної системи козацького устрою; – ставив особу гетьмана на рівень державного володаря, монарха
Державний устрій України у програмі І. Мазепи	<ul style="list-style-type: none"> – Заміна демократичного порядку на укр. землях монархією в особі гетьмана, яка б спиралась на укр. шляхту; – гарантував Україні збереження її державного ладу, єдність і недоторканість території; – відновив правовий статус України як самостійної держави під шведським протекторатом
Право	У руках козацтва були права і вольності, здобуті «шаблею козацькою» за Богдана Хмельницького

Головні досягнення	<p>В умовах перебування Війська Запорозького під царською зверхністю докладав зусиль до об'єднання укр. земель у єдиній державі, утвердження міцної гетьманської влади, розбудови станової держави європейського зразка на основі традиційного укр. козацького устрою, прагнув надати гетьманській владі спадкового характеру. Великий меценат, зробив неоціненний вклад у духовне життя України-Гетьманщини. Мазепинська доба створила власний стиль – укр. бароко. За власні кошти Іван Мазепа побудував 26 соборів, церков, зокрема і за межами України (загалом за роки його правління зведено понад 200 церков, з них 45 під безпосереднім патронатом володаря булави).</p> <p>Заходами гетьмана Києво-Могилянський колегіум набув статусу академії (тоді відомої як «Могило-Мазепинська»).</p> <p>Найвідоміший в Європі та Америці гетьман України</p>
<p>Пилип Орлик (1672–1742)</p>	
Основні документи та праці	<p>«Пакти і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького» (сучасні назви «Конституція Пилипа Орлика» та «Бендерська конституція»; 1710), «Вивід прав України» (маніфест до європейських монархів, 1712) «Діаріуш подорожній» («Щоденник», 1720–1733)</p>
Мета конституції П. Орлика	<p>Зобов'язався обмежити гетьманські прерогативи, зменшити соціальну експлуатацію, зберегти особливий статус запорожців і боротися за політичне й церковне відокремлення України від Московії у разі, якщо він здобуде владу в Україні</p>
Держава	<p>Назви: <i>Військо Запорозьке, Мала Русь, Україна</i></p>
Форма правління	<p>Республіка з розподілом гілок влади</p>
Влада	<p>Три гілки влади: 1. <i>Законодавча влада</i> (надається Генеральній Раді, що виконує роль парламенту, до якої входять</p>

	<p>генеральні старшини, цивільні полковники від міст, генеральні радники (делегати від полків з людей розважливих і заслужених), полкові старшини, сотники та представники від Запорозької Січі. Генеральній Раді належало працювати сесійно, тричі на рік – в січні (на Різдво Христове), квітні (на Великдень) і жовтні (на Покрову). На своїх зборах Генеральна Рада розглядає питання про безпеку держави, спільне благо, інші громадські справи, заслуховує звіти гетьмана, питання про недовіру йому, за поданням гетьмана обирає генеральну старшину).</p> <p>2. <i>Виконавча влада</i> (найвища посада – гетьман, влада якого була довічною, та Генеральна Старшина. У період між сесійними зборами Генеральної Ради гетьман виконував її повноваження. Можливості гетьмана і його владні повноваження були значно обмежені: гетьман не мав права розпоряджатися державним скарбом та землями, проводити власну кадрову політику, вести самостійну зовнішню політику. Йому також було заборонено створювати якусь власну адміністрацію, він не міг застосовувати покарання до винних).</p> <p>3. <i>Судова влада</i> (Генеральний суд, стежив за виконанням законів)</p>
Правові принципи	<ul style="list-style-type: none"> – Верховенство закону в державі; – законодавче врегулювання соціальних відносин; – відповідність покарання характерові злочину; – розподілялися навмисний злочин і злочин з необережності
Ставлення до віросповідання	Важливим завданням визнавалось збереження православної віри, відновлення влади Вселенського патріарха над Київською митрополією та викорінення іновірства «юдейського» та «костюлу польського»

Схема 9.3

**Політико-правові ідеї просвітництва
в Україні**

Яків Козельський (1729–після 1795)	
Основні праці	Примітки до книги Шофіня «Історія славних государів і великих генералів з роздумами про їхні поступки і справи» (1765), Передмова до книги Гольберга «Історія датська» (1766), «Філософічні пропозиції» (1768)
Походження держави	Договірна теорія
Концепція суспільного договору	– Поділяє; – підкреслює двосторонній характер договору; – право народу на насильницький розрив суспільного договору; – право пригноблених на війну проти своїх гнобителів
Форма правління	Схвалював республіку, вважав її прийнятною для малих держав. Для великих держав найкращою є освічена монархія
Право	Розподіляв на чотири види: 1) божественне; 2) природне; 3) міжнародне; 4) громадянське
Джерела видів права	<i>Природне:</i> розумна природа і потреби людини. <i>Міжнародне:</i> взаємний добробут у міжнародних стосунках. <i>Громадянське:</i> взаємна користь громадян
Юриспруденція	«Знання всіх можливих прав або правностей»
Політика	«Наука запроваджувати праведні наміри найдосконалішими і притому праведними засобами у дійство»

Закон	<ul style="list-style-type: none"> – Це правило чи повеління, відповідно до яких діяти людина зобов’язується страхом покарання чи сподіванням на нагороду; – правило без зобов’язання – тільки порада; – громадяни повинні знати закони; – що менше законів, то легше їх виконувати; – закони повинні здійснювати і виховну функцію (в них повинні міститись описання користи чи шкоди від якоїсь справи); – усі державні закони повинні відповідати видам права; – необхідність запровадження «забороняючих законів» (за допомогою яких можна: <ul style="list-style-type: none"> а) «вигнати розкіш», встановити помірність у володіннях; б) скасувати кріпосне право; в) всім громадянам надати політичні та громадянські права)
Питання кримінального права	<p>Причини злочинів вбачав не так у вадах особи злочинця, як в недоліках суспільного устрою. Мета покарання – запобігання злочинам. Покарання повинно бути незворотним і адекватним злочину</p>
Питання цивільного права	<p>Досліджував право власності, розподіляючи речі на загальнодержавні та приватні</p>
Питання міжнародного права і зовн. політики	<ul style="list-style-type: none"> – Рішучий противник загарбницьких війн; – засоби зовнішньої безпеки, застави миру для держави – у доброму і справедливому поведженні з іншими народами, наявності доброго війська; – усі народи рівноправні
Головні досягнення	<p>Теоретичне обґрунтування низки прав і свобод людини було здійснене за 20 і більше років до появи конституцій США та Франції, до оприлюднення французької Декларації прав людини і громадянина 1789 р. і американського Білля про права 1791 р.</p>

Григорій Сковорода (1722–1794)	
Основні праці	«De Libertate» («Про свободу»), «Всякому місту – звичай і права...», «Вхідні двері до християнської доброчинності» (1766), «Наркіс. Розмова про те: взнай себе» і «Симфонія, назвага книга Асхань про пізнання самого себе» (1767), «Сад божественних пісень» (1785), «Вдячний Еродій» і «Убогий Жайворонок» (1787), «Діалог. Ім'я йому — Потоп зміний» (1791)
Ідеальна держава	<ul style="list-style-type: none"> – «Духовна республіка» («горня республіка»); – «Христичнська держава»; – відсутність майнової нерівності, гніту; – торжество свободи, рівності і любові; – закони «противні тиранським», забезпечують права усіх громадян; – колективізм життя і праці поступово призведуть до відмирання законів; – усі посади – виборні; – всі органи в державному механізмі успішно функціонують; – особисті та суспільні інтереси в гармонії
Громадсько-політичний устрій	<ul style="list-style-type: none"> – Повинен створюватись на основі принципів, виведених з природи людини, серед них «нерівна рівність»: нерівність здібностей доповнюється юридичною рівністю в державі («формальна рівність»); – засуджував сучасне йому суспільство за переважання в ньому зла, жадібності, користі; – соціальна нерівність – шлях до загибелі держави; – засудження кріпосного права; – станові привілеї, свавілля і беззаконня суперечать людській природі, природному праву і законам
Право і правосуддя	<ul style="list-style-type: none"> – Виступав проти нерівності в суді; – проти формалізму судочинства; – чинне право – право сильного; – свобода – найвище благо людства

Схема 9.4

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ІДЕЇ ЛІБЕРАЛІЗМУ Й ДЕМОКРАТИЗМУ В УКРАЇНІ ХІХ СТ.

Політико-правова доктрина Кирило-Мефодіївського братства

Утворення	Перша українська таємна політична організація, що виникла в м. Києві наприкінці 1845 – поч. 1846 рр. та спиралася на традиції українського визвольного й автономістського руху
Револьюційно-радикальне крило братства	Г. Андрузький, М. Гулак, О. Навроцький, І. Посяда, Т. Шевченко. Керувалися «теорією насилля»
Помірковане крило братства	О. Маркович, Д. Пильчиков, М. Савич, О. Тулуб, М. Костомаров, В. Білозерський, П. Куліш. Вважали, що тривала просвітницька діяльність і реформи здатні забезпечити успіх політ. і соціальних перетворень
Програма братства	<p>«Закон Божий» (програма охоплювала «Книгу буття українського народу» і «Статут Слов'янського братства св. Кирила і Мефодія», осн. автором яких був Микола Костомаров, та «Записку», написану Василем Білозерським. Основою документів стали ідеї укр. національного відродження і укр. панславізму, романтика загальнослов'янської єдності, автономізму та народовладдя).</p> <p><i>Головні завдання:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – формування майбутнього суспільства на засадах християнської моралі, шляхом здійснення низки реформ; – створення демократ. конфедерації слов'янських народів, очолюваної Україною, на принципах рівності та суверенності; – знищення царизму і скасування кріпосного права і станів;

	<ul style="list-style-type: none"> – встановлення демократ. прав і свобод для громадян; – зрівняння у правах усіх слов'янських народів щодо їхньої національної мови, культури та освіти
<p>Георгій Андрузький (1827–?)</p>	
<p>Автор «Начерків Конституції Республіки», де пропонувалося створити федерацію слов'янських народів – Слов'янські Сполучені Штати (ССШ) без Росії.</p> <p>Слов'янська республіка рівноправних штатів з центром у Києві мала включати 7 автономій зі своїми президентами:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) Україна з Галичиною, Чорномор'ям та Кримом; 2) Польща з Познанню, Литвою і Жмуддю; 3) Бессарабія з Молдавією і Валахією; 4) Остзея; 5) Сербія; 6) Болгарія; 7) Дон. <p>Це була оригінальна і смілива думка: відновлення Гетьманщини, якщо можна – окремо, якщо ні – в Слов'янщині (серед записів був такий: <i>«Щоб створити Україну, необхідно зруйнувати Росію»</i>).</p> <p>Основні положення «Начерків...»:</p> <ul style="list-style-type: none"> – основа державно-політичного ладу – громада; – держава – об'єднання семи автономних штатів на чолі зі своїми обраними президентами; – законодавча влада в штатах – Сенат; – виконавчу владу у кожному штаті здійснював президент, при якому працював цензурний комітет, а також інші комітети: внутрішніх справ, тюремний, промисловий, фінансовий і наглядовий; – судова влада виборна на всіх рівнях; – усі штати об'єднувала державна надбудова, що складалася з Законодавчих зборів, Державної ради, до якої належали: президент республіки, міністри, прокурор, а також президенти штатів. На цьому рівні діяли міністерства фінансів і промисловості, військово-морське та міністерство юстиції, яких не було на рівні штатів. Міжнародні відносини здійснювалися тільки на рівні держави, і за них відповідало міністерство закордонних справ; на рівні держави здійснювалось і управління обороною, фінансами, промисловістю, освітою; – формою державного правління ССШ мала стати президентська республіка 	

Тарас Шевченко (1814–1861)	
<ul style="list-style-type: none"> – Найрішучіша і безкомпромісна позиція у братстві; – ідея народного повстання, остаточною метою якого – встановлення демократ. республіки; – глибока і нищівна критика російського законодавства, організації суду і судочинства; – перший в історії політико-правових вчень в Україні показав злочинну сутність тогочасних законодавчих актів; – рішучий протест проти царських законів та їх юридичного трактування як способу пригнічення трудової людини; – гарант від сваволі – «праведний закон» (синонім правди і справедливості), який не може існувати в державі, в якій існує нерівність; – за рівність громадян в правах; – скасування кріпацтва; – поширення освіти серед народу; – противник абсолютної монархії, за буржуазну демократичну республіку з представницьким органом; – після насильницької зміни форми державного устрою необхідно проведення правової реформи; – самостійність України 	
Значення діяльності Кирило-Мафодіївського братства	<p>Один з виявів піднесення національного руху на українських землях та активізації загальнослов'янського руху під впливом визвольних ідей періоду назрівання загальноєвропейської революційної кризи – «Весни народів».</p> <p>Перша спроба української інтелігенції вдатися до політичної боротьби.</p> <p>Братство вперше розробило широкую політичну програму національно-визвольного руху, яка стала дороговказом для його наступників.</p> <p>Принципово важливим було і те, що Кирило-Мафодіївське братство стало самостійним і самобутнім політичним формуванням, яке організаційно не підпорядковувалося, а ідеологічно не повторювало політичних настанов жодної з загальноросійських суспільних течій. Це позитивно вплинуло на національну свідомість</p>

Схема 9.5

**Політико-правова ідеологія
ліберального та демократичного рухів
в Україні другої половини XIX ст.**

Михайло Драгоманов (1841–1895)	
Основні праці	«Передне слово до «Громади»» (1878), «Чудацькі думки про українську національну справу» (1885), «Лібералізм і земство в Росії» (1889), «Турки внутрішні і зовнішні», «До чого довоювались», «Внутрішнє рабство і війна за визволення», «Малоросійський інтернаціоналізм», «Листи на Наддніпрянську Україну» (1893)
Держава	<p>Наголошував, що унітарна, централізована держава – це втілення деспотизму, диктатури небагатьох.</p> <p><i>Найкращою формою є організована федерація</i> (на зразок США чи Швейцарії), осн. якої є громадське самоврядування, місцеве самоврядування, гарантія природних прав і свобод людини.</p> <p>Уявляв майбутню федерацію на принципово нових засадах:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) відстоював пріоритет прав і свобод особи в державі. Терор і диктатура не можуть бути засобами побудови прогресивного суспільно-політ. ладу. Новий устрій держави передбачався на засадах політ. свободи, яка гарантуватиме права людини і громадянина, скасування тілесних покарань і смертної кари, недоторканість житла без судової постанови, таємність приватного листування, свободу совісті, друку, слова і віросповідання. Церква відділялася від держави; 2) будівництво федерації розглядав не як дарування прав і свобод суб'єктам федерації «зверху», а як делегування повноважень вищим органам держави «знизу»; 3) на сторожі прав і свобод стояв суд. До нього громадянин міг звернутися з позовом не лише проти співгромадян, а й проти будь-якого чиновника, що для тодішньої Росії було надзвичайно актуальним

Влада	<p>Передбачалися три гілки влади: <i>законодавча, судова і виконавча.</i></p> <p>У перебудованій Росії законодавча належала б двом думам – державній і союзній. Главою держави міг бути імператор з успадкованою владою чи обраний. До третьої гілки влади – судової, крім Верховного суду (сенату), входили судові палати обласних, повітових і міських дум. Статус суддів визначав закон. Членів Верховного суду призначав глава держави довічно</p>
Ідеал суспільства	<p>Створив ідеал суспільства, яке ґрунтується на ідеї асоціації розвинених особистостей. Реалізація цього ідеалу можлива за федералізму з макс. децентралізацією влади та самоврядування громад і областей, де людина – основа основ соц. устрою, найвища цінність, гарант права якої може бути лише вільна самоврядна асоціація (громада), а не держава</p>
Заслуги у розвитку політико-правової думки	<p>Державно-правова концепція пропонувала парламентську державу із засадами самоврядування, яка б впливала на соціальну й економ. сфери суспільства, надавала б великого значення просвітництву і законодавству, відкривала перспективи для реформ.</p> <p>Впритул підійшов до окреслення найважливішої ознаки правової держави – відповідальності держави перед громадянином у разі порушення його прав. Первинним у політ. ідеях був гуманізм, віра у духовне вдосконалення людини, у прогрес суспільства, який він розумів крізь призму задоволення прагнень і потреб людини.</p> <p>Відстоював цінності демократ. суспільства, заснованого на засадах розуму, солідарності та спрямованого до «інтегрального» розвитку особистості.</p> <p>Створив перший в історії Росії проєкт федеративної перебудови держави, окремі аспекти якого було реалізовано пізніше на практиці (прикладом цього є російський двопалатний парламент).</p> <p>Намагався ввести Україну в європейську спільноту народів шляхом наближення її до європейських політичних і правових стандартів</p>

Іван Франко (1856–1916)	
Основні праці	«Мислі о еволюції в історії людськості» (1881), «Ukraina ingredenta» (1895), «З кінцем року» (1896), «Леся Українка» (1898), «Із секретів поетичної творчості» (1898–1899), «Радикали і релігія» (1897), «Похорон» (1899), «На склоні віку» (1900), «Поза межами можливого» (1900), «Принципи і безпринципність» (1903), «Що таке поступ?» (1903), «Мойсей» (1905), «Одвертий лист до галицької української молодезі» (1905), «Суспільно-політичні погляди Михайла Драгоманова» (1906)
Виникнення держави і права	Держава з її апаратом є продуктом виникнення приватної власності. Право також виникає з економічних відносин
Засіб переходу до нового устрою держави	За допомогою народної революції
Суспільний ідеал	Соціалістична держава. Необхідність утворення соціалістичної партії та завоювання нею більшості місць у парламенті. Поняття соціалізму у І. Франка не збігається з поняттям соціалізму К. Маркса та Ф. Енгельса в «основі їх доктрини лежить ідея деспотизму і поневолення (і тіл, і душ та думок людських)»
Устрій соціалістичної держави	– Повинен ґрунтуватись на засадах самоврядування; – держава має будуватись на засадах федералізму; – головними повинні стати не політичні, а господарсько-економічні та культурно-виховні напрями діяльності; – сутність і зміст влади повинні бути докорінно змінені; – політичний аспект замінюється суто виконавчими, адміністративними функціями; – у державі повинні бути створені реальні умови для забезпечення свободи кожного громадянина шляхом узгодження індивідуальних та загальних інтересів

Право і закон	Вважав, що поняття генетично пов'язані
Держава і церква	Виступав проти державної релігії. Вирішення проблеми, що його запропонував І. Франко у статті «Мислі о еволюції в історії людськості», полягало у секуляризації: – релігійні організації не повинні фінансуватися з державної казни, а тільки з добровільних пожертв самих вірних; – релігійна наука не має викладатися в школі, а в крайньому разі може бути факультативним предметом
Права нації	Кожна нація має природне право на політичну самостійність. «Ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими, а українцями без соціальних кордонів...»

Схема 9.6

ПОЛІТИКО-ПРАВОВА ДУМКА В УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

**Синтетична теорія права
Богдана Кістяківського
(1868–1920)**

Основні праці	«Право як соціальне явище» (1911), «Держава правова і соціалістична» (1906), «На захист права» (1909), «Сутність державної влади» (1913), «Криза юриспруденції та дилетантизм в філософії» (1914), «Соціальні науки і право» (1916), «Безперервність правового порядку» (1917), «Методологія та її значення для соціальних наук і юриспруденції» (1917)
Методологія	Використання всіх наявних методів і підходів у дослідженні права, особливо їх достоїнств і переваг

Держава	Це правова організація народу, яка цілком володіє власною, самостійною і ні від чого не залежною владою
Концепція правової держави	<ul style="list-style-type: none"> – Невід’ємна частина теорії права; – дві основні риси: влада в ній обмежена і підзаконна, за допомогою народу організуються як деякі органи влади, так і сам правовий порядок; – основа і передумова – права людини і громадянина; – окрема особистість і сукупність особистостей (народ) повинні бути не лише об’єктом влади, але і її суб’єктом; – ототожнював поняття «конституційна держава» і «правова держава»; – у конституційній державі влада солідарна з народом; – найважливіша установа правової держави – народне представництво; – народному представництву підпорядковане законодавство, яке регулює відносини між державою і громадянами, діяльність всіх держ. установ; – найважливіша умова успішного функціонування правової держави – самодіяльність суспільства і народних мас. <p>Всі культурні людства жили й живуть у державних одиницях, де людина й держава – це два поняття, що взаємодоповнюють один одного, через що культурна людина не мислиться без держави.</p> <p>Негативно ставився до уявлень про державу як безжалісного деспота, як організацію економічно сильних і багатих для подавлення економічно слабких і бідних. Справжнє завдання держави він вбачав у здійсненні солідарних інтересів людей.</p>

<p>Невід'ємні права особи в правовій державі</p>	<p>1. <i>Обмежують держ. владу</i> (визнання за особою невід'ємних, непорушних і недоторканих прав). 2. <i>Є основою і доповненням підзаконності влади</i> (законність передбачає суворий контроль і повну свободу критики всіх дій влади, для чого необхідне визнання за особою і суспільством їх невід'ємних прав). 3. <i>Вимагають організації влади, яка не пригнічує особистість</i></p>
<p>Право</p>	<p><i>Поняття права зводиться до 4-х осн. визначень:</i></p> <p>1) державно-організаційного; 2) соціологічного; 3) психологічного; 4) нормативному. Всі ці розуміння права рівноцінні, а, отже, підлягають самостійному вивченню і розробці.</p> <p>– <i>Державно-організаційне</i> або державно-наказове поняття права. Право – це те, що держава наказує вважати правом. Закони держави – сукупність норм, виконання яких змушується, захищається і гарантується державою.</p> <p>– <i>Соціологічне поняття права</i>. Право – цей термін не має чіткого визначення («соціальна солідарність», «замирення середовище» тощо). Закони держави складаються на основі правових відносин; враховуються і внутрішньо-державні та міжнародні прецеденти.</p> <p>– <i>Психологічне поняття права</i>. Право – відчуття законності. Закони держави – закріплена сукупність тих психічних переживань боргу або обов'язків, які мають імперативно-атрибутивний характер.</p> <p>– <i>Нормативне поняття права</i>. Право – те, що зобов'язаний робити. Закони держави – сукупність норм, що містять ідеї про належне, які визначають зовнішні взаємовідносини людей.</p> <p><i>Визначав два технічних поняття права:</i></p> <p>а) <i>юридико-догматичне</i> і б) <i>юридико-політичне</i>. У межах цих інтерпретацій поняття права розуміється, як систематизація правових явищ для вирішення суто</p>

	<p>практичних завдань догматичної юриспруденції.</p> <p>Право – сукупність правил, що вказують на те, як знаходити в чинних правових нормах рішення для всіх випадків зіткнення інтересів або зіткнення уявлень про право і неправу.</p> <p>За допомогою різних прийомів юридичної догматики норми чинного права переробляються в юридичні поняття, категорії і наводяться, відтак, в логічну правову систему.</p>
--	--

Схема 9.7

**Консервативна модель державності
В'ячеслава Липинського
(1882–1931)**

Основні праці	«Шляхта на Україні» (1909), «Листи до братів-хліборобів» (1919–1926), «Україна на переломі: 1657–1699» (1920), Релігія і церква в історії України» (1925)
Універсальні передумови, з яких виходив В. Липинський	<ul style="list-style-type: none"> – Право кожної нації на самозбереження і власну державність; – державність – чинник самозбереження нації; – демократичний шлях відродження української державності та її республіканський настрій
Основні програмні положення	<ul style="list-style-type: none"> – За проголошення Української Демократичної Республіки (УДР); – відродити українську державність можна лише за наявності в суспільстві сили, класу, кровно зацікавленого в цьому; – форма територіального устрою – унітарна держава; – форма правління – президентсько-парламентська республіка (з Радою міністрів, відповідальних перед Сеймом); – рішення про державний устрій ухвалюють всеукраїнські Установчі збори; – особлива увага – забезпеченню прав людини і громадянина, рівності прав і обов'язків, пра-

	<p>ва волевиявлення через демократичні інститути (референдум, законодавча ініціатива);</p> <p>– в основу державних перетворень закладалась модель «трудової демократії» – хліборобства</p>
Основні програмні положення	<p>Зміна програми у 1917 р. з «трудової демократії» на «трудова монархія»: носієм державної влади, як і раніш, виступає «хліборобський клас» як консолідує чинник державності.</p> <p>Цей клас створює новий тип хлібороба – з мечем і оралом – «воїна-процудента», землевласника, який збагачує державу</p>
Осн. методи організації державного будівництва в Україні	<ol style="list-style-type: none"> 1. Демократія з республікою. 2. Охлократія з диктатурою. 3. Класократія з правовою, обмеженою законом монархією
Основна умова та основна орієнтація створення української державності	<p>Це єдність: релігійна, регіональна, політична, організаційна, національна. Справу укр. державності завжди губила відсутність єдності між українцями.</p> <p>Здобуття державності багато в чому залежить від організації провідної верстви, від її згуртованості.</p> <p>Історик стверджував, що тільки власна держава, збудована українською нацією на своїй етнографічній території, врятує її від економічного розпаду і кривавої анархії.</p> <p>Основна орієнтація В. Липинського – ніхто не збудує Української держави, якщо ми самі собі її не збудуємо, і ніхто за нас не зробить нації, якщо ми самі нацією не схочемо бути.</p> <p>Відповідно, власне призначення вбачав у тому, щоб прищепити народові України свої висновки як світогляд, здатний перетворити пасивний народ у політично активний організм.</p> <p>Ідеологія розглядалася як рушій нац. відродження. Коли відродження націй відбувається без нац. ідеалізму, без любові до цілої нації в усіх її класах і групах, без того ідейного нац. пафосу, того романтичного захоплення обра-</p>

	зом нової волі й незалежності націй, що йде в парі з відродженням усіх європейських народів, то внаслідок того з самого поняття нації викидається весь його живий творчий зміст
Держава і нація	Держава повинна об'єднати мешканців території в органічну цілість. Цей організм як наслідок спільного життя та спільних інтересів породжує колективну свідомість і раціональне бажання суспільного самовираження у формі власної нації. Передумовою цього самовираження є існування держави, оскільки, на думку науковця, ідея бажання, остаточною метою якого є створення нації, може реалізуватися тільки в матеріальних формах держави
Класократія	<ul style="list-style-type: none"> – В. Липинський – творець державницької ідеї – еліта («активна меншість»); – вибудував власну типологію національних аристократій: <i>демократія, охлократія, класократія</i>; – класократія – найбільш прийнятна форма і метод організації національної аристократії, що реалізує свою політичну доктрину; – поняття класу (на відміну від марксизму) визначав на підставі спільності історичної традиції, способу життя, почуття солідаризму, фізичного юродства; – ідеальний приклад класократії – в англійській конституційній монархії; – <i>класократія</i> – термін запропоновано В. Липинським в його теорії українського консерватизму (також теорія українського монархізму, чи як він сам її називав теорія українського гетьманського націоналізму). Це <i>політичний режим</i>, що відзначається рівновагою між владою і свободою, між силами консерватизму і прогресу. Гарантом і арбітром такого устрою представляється «законом обмежена і законом обмежуюча» конституційна монархія. На чолі держави має бути монарх (гетьман), влада якого передається в спадок і є легітимною

Гетьманат	<p>– Модель державності, заснованої на принципах конституціоналізму;</p> <p>– організація політ. влади передбачала такі рівні:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) гетьман – гарант суверенітету нації, глава виконавчої влади і оборони; 2) верхня (виборна аристократія) і нижня (представляє окремі землі) палати; 3) місцеве самоврядування: <p>– влада гетьмана обмежується законом нарівні з усіма громадянами;</p> <p>– стабільності державі надають юридичні гарантії недоторканості особи і приватної власності, авторитет лідера нації</p>
-----------	---

Схема 9.8

Націократична модель державності

Миколи Міхновського

(1873–1924)

Основні праці	«Самостійна Україна» (1900), «Десять заповідей УНП» (1903), «Основний Закон Самостійної України – Співки народу українського» (1905)
Правове обґрунтування самостійності України	<p>– Колоніальний статус України за царату – грубе порушення природного історичного права її народу;</p> <p>– Переяславський договір 1654 р. – своерідна Конституція про унію двох держав (Московії і України), незалежних щодо свого внутр. устрою;</p> <p>– державна незалежність – головна умова існування нації та ідеал міжнародних відносин</p>
«Основний Закон Самостійної України – Співки народу українського» – проект Конституції України як	<p>Україна визначалась як <i>«Всеукраїнська Співка вільних і самоправних земель»</i>, утворених на підставі своїх природних особливостей та відмінностей і заселених українцями.</p> <p>Усі українські етнічні землі, <i>від Сяну по Кубань, від Карпат до Кавказу</i>, – на правах</p>

вільної соборної федеративної держави	<p>федерації мали увійти до складу Всеукраїнської Спілки.</p> <ul style="list-style-type: none"> – визначалась територія нової України, її устрій як вільних земель; – принципи самоврядування; – суверенітет народу; – права громадян; – чіткий розподіл гілок влади; – форма правління: президентсько-парламентська республіка; – парламент: двопалатний – Рада представників і Сенат; – президент у разі порушення Конституції підлягав «Народному суду» (сформованому обома палатами); – рушій визвольного процесу – українська інтелігенція
---------------------------------------	---

Схема 9.9

Національно-демократична модель української державності

Станіслав Дністрянський (1870–1935)	
Основні праці та документи	<p>«Про природу звичаєвого права» (1904), «Природні засади права» (1911), «Генеза та основи права» (1923), «Загальна наука права і політики» (у 4-х ч., 1923–1926), «Погляди на теорії права та держави» (1925), «Культура, цивілізація і право», «Потреба нової системи приватного права» (1926), «Соціальні форми права» (1927);</p> <p>автор Меморандуму у справах Сх. Галичини, надісланого учасникам Берестейської мирної конференції 1918 р. та конституційних проєктів «Устрій Галицької держави» (1918) і «Конституції ЗУНР» (1920)</p>
Головна ідея концепції	Право кожної нації на самовизначення, автономію і державну незалежність

<p>Основні положення проекту Конституції ЗУНР</p>	<p>Бачив ЗУНР правовою, суверенною і демократ. державою, де передбачався поділ влади на три гілки:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. <i>Законодавча</i> – повинна належати Народній Палаті – парламентові, який обирався на основі виборчого права строком на 4 роки. 2. <i>Виконавча</i> – Президент Республіки, Держ. Рада – Уряд, місцеві органи держ. влади. Глава держави мав би досягти 35-річного віку, бути громадянином укр. національності й обиратися строком на 4 роки. Держ. Рада мала б складатися з 6-х членів та міністерств, яких призначав би президент, що й одночасно очолював Уряд. 3. <i>Судова</i> – звичайні суди, Державний Судовий Трибунал та Голова Державної Юстиції. <p>Проектом допускалося створення, поруч із звичайними судами, адмін., господарських, управлінських та інших спеціалізованих судів. На думку вченого, юстиція повинна бути відокремленою від адміністрації (однак, державну юстицію мав очолювати голова, якого обирав президент, а не народ)</p>
<p>Держава</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Органічний зв'язок людей, які століттями розвивались у суспільстві від сім'ї до нації; – держава – явище політичне, нація – природно-етнічне: їх об'єднує територія; – Україна має всі іст. і правові підстави для нац. самовизначення, утворення власної державності на своїй етнічній території
<p>Володимир-Степан Старосольський (1878–1942)</p>	
<p>Основні праці</p>	<p>«Національний і соціальний момент в українській історії» (1915), «Das Majorittsprinzip» («Принцип більшості», 1916), «Теорія нації» (1921), «Держава і політичне право» (у 2 т., 1923–1925), «Методологічна проблема в науці про державу» (1925), «Політичне право» (1950)</p>

<p>Концепція української державності</p>	<p>Заснована на поєднанні національного і соціально-класових чинників у процесі державотворення. Держава – форма політ. самовизначення нації. У співвідношенні «нація – держава» головною є нація, а держава – похідною. Нація головна, бо органічна, себто функціонує як організм, а держава – механічна (функціонує як механізм).</p> <p>Нація формує свої зусилля на опанування державою; вона – центр інтересів, а держава – засіб їх реалізації; нація поглинає людину цілковито, а держава – частково. Звідси випливає, що нація – наріжний камінь у побудові держави та центр усіх можливих людських інтересів. Проте тільки маючи державу, можна збудувати нац. незалежність, самовизнання, сформувати нац. самосвідомість тощо.</p> <p>Джерело існування нації – у її прагненні до політичної незалежності.</p> <p>Три шляхи побудови держави на основі інтересів:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) <i>економічних</i> (шляхом економічного відокремлення від метрополії – як США); 2) <i>політичних</i> (захоплення політичної влади партією одного класу – як в СРСР); 3) <i>національної єдності</i> (як в Чехії)
--	---

Схема 9.10

**Соціал-демократична
модель державності**

<p>Михайло Туган-Барановський (1865–1919)</p>	
<p>Основні праці та документи</p>	<p>«Теоретичні основи марксизму» (1905), «Соціальна теорія суспільного розподілу» (1910; нім. мовою 1913), «Соціально-економічні ідеали нашого часу» (1913), «Соціалізм як позитивне вчення» (1917 р.) «Кооперативний ідеал» (1918); автор Декларації УНР «Економічна політика» (1917)</p>

<p>Особливості поглядів</p>	<p>– На поч. ХХ ст. виробив власну концепція соціалізму – вчення, яке поєднає ідеї утопічного, науково-критичного й етичного соціалізму, не зводячись до жодного з них. Намагався замінити класові засади соціалізму загальнолюдськими. Виходив з того, що капіталізм здатен до безперервного розвитку і зійде в могилу не через економ. неспроможність, а через невідповідність моральному і соціальному ідеалу. Вищими формами соціалізму (і комунізму) в класифікації вченого були «анархічний соціалізм» (і «анархічний комунізм») – суспільство вільних у своїх бажаннях і діях людей; – аналіз принципів соціалістичної системи: в основі соціалістичного суспільства – визначена правова ідея, капіталізм – несвідомий комплекс суспільної взаємодії; – соціалізм майбутнього заснований на демократ. Засадах; – 1917–1919 рр. – еволюція політ. поглядів від вимоги автономії і федерації до незалежності України; – заперечував ідею тоталітарної держави з беззаперечним авторитетом; – визнавав нескінченну цінність конкретної особи у всій її багатоаспектності</p>
<p>Міжнародне значення ідей М. Туган-Барановського</p>	<p>Концепції М. Туган-Барановського стали підґрунтям теорії прогнозування ринкової кон'юнктури, проведенні ефективної економ. політики, розробленої Дж. М. Кейнсом – англ. економістом, чії ідеї фундаментально змінили теорію і практику макроекономіки та економ. політику урядів багатьох сучасних держав, зокрема США й Великої Британії</p>
<p>Михайло Грушевський (1866–1934)</p>	
<p>Основні праці та документи</p>	<p>«Українське питання» (1907), «Рух політичної та суспільної української думки в ХІХ столітті» (1907), «З польсько-українських відносин Галичини: декілька ілюстрацій до питання:</p>

	автономія обласна чи національно-територіальна» (1907), «Наша політика» (1911), «Хто такі українці і чого вони хочуть» (1917), «Якої автономії і федерації хоче Україна» (1917); «На порозі нової України: гадки і мрії» (1918), «Початки громадянства: (генетична соціологія)» (1921); співавтор низки конституційних і політ. документів Центральної Ради, УНР
Право	<ul style="list-style-type: none"> – Правові норми виникли раніше, ніж держава; – право існувало у формі звичаїв вже у первісному суспільстві, іншим був лише механізм його застосування: примусовою силою виступала вся община, а не спеціальні органи; – право має відмінну від розвитку держави історію; – це <i>єдність норм</i>, які виражають соціальну солідарність об'єднаних у націю людей; – права громадян повинні відповідати їх обов'язкам, а обов'язки – правам; – принцип «дозволено все, що не заборонено законом» – ознака демократичної держави
Критика норманської теорії походження держави	Витоки Київської Русі коріняться в географічних, соціальних і економічних умовах
Держава	Суверенний союз народу, який дорогою планової діяльності, зверхніми засобами задовольняє індивідуальні і загальнолюдські солідарні інтереси в напрямі поступового розвитку громадянства (тобто громадянського суспільства)
Форми «громадського пожиття»	<ol style="list-style-type: none"> 1. Повний централізм. 2. Адміністративна (бюрократична) централізація. 3. Вужча або ширша самоуправа (самоврядування). 4. Вужча (обмежена) або широка автономія. 5. Неповна (несуверенна) державність. 6. Самостійна незалежна держава

<p>Погляди на майбутню Україну</p>	<p>– Допускав <i>два варіанти федерації</i>: – <i>знизу</i>: кілька держав створюють союз, якому делегують частину своїх повноважень; – <i>зверху</i>: унітарна держава ділиться своїми повноваженнями з суб'єктами федерації; – прихильник автономії, за якої Україна – соціально-демократична республіка; – на початку 1918 р. відійшов з позиції автономії до самостійності України як держави (Четвертим Універсалом Українська Центральна Рада сповістила: «однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною Вільною Суверенною Державою Українського Народу»)</p>
<p>Володимир Винниченко (1880–1951)</p>	
<p>Основні праці та документи</p>	<p>«Про мораль пануючих і гноблених» (1911), «Відродження нації (Історія української революції: марець 1917 р. – грудень 1919 р.)» (у 3-х т., 1920), «Поворот на Україну» (1926), «За яку Україну?» (1934), «Перед новим етапом: (наші позиції)» (1938), «Була, є й буде» (1948), «Заповіт борцям за визволення» (1949), «Два спростовання» (1950), «Слово за тобою, Сталіне!» (1949–1950); у 1917 р. підготував першу декларацію Генерального секретаріату, автор 3-х з 4-х універсалів та ін. конституційних і політ. документів Центральної Ради, законодавчих проєктів УНР</p>
<p>Політика</p>	<p>Виступав за моральну політику, в основі якої – теза «чесність з собою»</p>

<p>«Революційна демократія»</p>	<ul style="list-style-type: none"> – «Революційна демократія» не терпить насильства; – найрадикальніший шлях в національному відродженні; – відкриває перспективи соціального розкріпачення; – наділення селян землею; – розвиток виробничих сил; – самоврядування на місцях; – відродження державності потрібно починати з широкої національно-територіальної автономії України в складі демократичної федеративної Росії; – з часом, відійшовши від ідеї федерації, стверджував, що «нація без державності – покалічений організм»; – курс більшовиків на соціалістичну революцію – передчасний; – ідея диктатури пролетаріату – неприйятна для селянської України; – пізніше відійшов від ідеї «революційної демократії», почав розробляти концепцію «колектократії»
<p>Конкордизм – світоглядна позиція</p>	<p><i>Конкордизм</i> (від лат. <i>concorciia</i> – погодження, згода, фр. <i>concorde</i> – згода). Згідно з цією позицією, мислитель вважав, що людина має жити у «згоді» сама із собою, із природою, з ін. людьми, з нацією:</p> <p>«Конкордизмом ми називаємо систему лікування та реорганізації сил сучасного людського організму (чи то індивідуального, чи то колективного), сил як фізичних, так і психічних, систему, базовану на рівновазі та погодженні тих сил».</p> <p>Один із принципів конкордизму – ідея соціальної солідарності людей</p>
<p>Зв'язок із західною політико-правовою думкою ХХ ст.</p>	<p>Суспільно-політична концепція колектократії В. Винниченка є своєрідною авторською інтерпретацією основних принципів і положень юридичного солідаризму, в т. ч. й у викладі його основоположника Л. Дюгі</p>

<p>Основні положення концепції колектократії («Заповіт борцям за визволення»)</p>	<p>– З огляду на ідею соціальної солідарності як основоположного принципу існування й розвитку суспільства та будучи переконаним, що людство може врятуватися лише усвідомленням потреби суспільно обов'язкової й організованої праці, В. Винниченко формує та викладає суспільно-політичну концепцію <i>колектократії</i> – <i>колективної власності на землю, фабрики та інші об'єкти й місця праці</i>;</p> <p>– якісний перехід до такої форми сусп. і держ. розвитку вбачав через прийняття низки законів, які надали би змогу колектократії «витримати іспит, який їй поставить нація, витримати боротьбу з приватними підприємствами, з їхніми вільними конкуренціями, ініціативами». І тоді, за його глибоким переконанням, шлях до змін «...ми колупали б не цвяхом, а таким могутнім кайлом, як синдикати, як велетенська армія працюючих»;</p> <p>– під час запровадження колектократії <i>державність</i> – «комплекс тих інститутів економіки, політики, культури, які діють на території, населеній національним колективом, які зв'язують його в компактну цілість, які забезпечують його розвиток у сучасному і майбутньому», стане реальністю;</p> <p>– держава з органу володарювання перетвориться на державу-організатора, державу-функціонера, яка, з одного боку, має право інтервенції в життя суспільства, а з іншого – добровільно накладає на себе обов'язки, яких до цього не мала: «Ні, уряд не мав би тих прав, що тепер має. Він мав би тоді тільки функцію координації планів колектократичних підприємств, функцію контролю, догляду, оберігання й таке інше. Але не розпорядження й володіння»</p>
---	---

Схема 9.11

**Політико-правові погляди
Дмитра Донцова
(1883–1973)**

<p>Основні праці</p>	<p>«Енгельс, Маркс і Ляссаль про неісторичні нації» (1914), «Підстави нашої політики» (1921), «Націоналізм» (1926, 1958, 1966), «Де шукати наших історичних традицій» (1938), «Дух нашої давнини» (1944)</p>
<p>Нація</p>	<p>Керуючись ідеями Ніцше, Д. Донцов дійшов до генерального висновку: а) нація – не лише «мовна чи національна збірнота»; б) нація – це «воля щось спільне творити». Намагався прищепити українській суспільності волю до влади і волю до життя, фанатизм на шляху боротьби за власну ідею, тверду віру у власні сили, і тільки такий вихід він вбачав у творенні повновартісної нації; – націю може порятувати лише народження нової психології переможців, а не рабів, «не вічний стогін покараних рабів і сльози». Націю веде за собою суспільна еліта, яка усвідомлює під цим не якісь матеріальні чи політ. переваги. Еліта, вибрані – це ті, хто вимагає від себе більше ніж інші, навіть якщо ці вимоги їм не під силу</p>
<p>Основні засади теорії інтегрального націоналізму за Д. Донцовим</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Нація – абсолютна цінність; – політичні партії, класи повинні поєднатися заради Вищої мети; – вища мета – незалежність держави; – мета виправдовує всі засоби; – майбутню державу повинен очолити вождь, керманіч з необмеженою владою; – соціально-економічні питання – другорядні; найвірогідніше держава буде аграрною, з розвинутою кооперацією та капіталістичною промисловістю; – необхідно діяти, відкинувши будь-які політичні дискусії

<p>Три етапи ідейної біографії Д. Донцова</p>	<p>1. <i>Соціал-демократичний</i> (до 1913 р.) (студіює й популяризує Маркса та Енгельса і навіть... викриває «українських буржуазних націоналістів», під якими розумів представників ліберального, поміркованого українства).</p> <p>2. <i>Націоналістичний</i> (1913–1939) (у 1913 р. виголошує промову (надруковану брошурою) за здобуття Україною незалежності. У творах цього часу вирішальним рушієм іст. процесу є не боротьба класів, але націоналізм, незломна воля нації до буття та самореалізації).</p> <p>3. <i>Містичний</i> (1939–1973) (не заперечуючи відверто виголошених попередніх засад, щораз більше почав займатись проблемами духовного розвитку, вбачаючи у поступі духу джерело суспільних і політ. змін).</p> <p>Протягом всього життя провідною зорею була незалежна українська держава і боротьба проти Росії (СРСР) як головного ворога незалежності України.</p> <p>Послідовно відстоював ідею незалежності України та застерігав від орієнтації на Москву, попри те, чи вона царська, республіканська, буржуазна чи пролетарсько-соціалістична. Ототожнював царизм і комунізм які є різновидами однієї ідеології та відрізняються лише суттю</p>
---	--

Схема 9.12

«Дисиденти» або «шістдесятники»

<p>Представники</p>	<p>О. Бердник, І. Дзюба, В. Дончик, І. Драч, В. Дрозд, М. Вінграновський, С. Глузман, М. Горинь, А. Горська, П. Григоренко, Є. Гуцало, В. Зарецький, Ю. Ілленко, Ірина та Ігор Калинці, І. Кандиба, С. Караванський, Р. Корогодський, Л. Костенко, Г. Кочур, Ю. Литвин, М. Лукаш, Л. Лук'яненко, О. Мешко, В. Мороз, Б. Олійник, С. Параджанов, М. Руденко, І. Світличний, Є. Сверс-</p>
---------------------	--

	<p>тук, В. Симоненко, Ю. Смирний, В. Стус, Л. Танюк, Гр. Тютюнник, М. Холодний, Б. Чичибабін, В. Чорновіл, В. Шевчук, Ю. Шелест та ін.</p>
<p>Головні досягнення</p>	<ul style="list-style-type: none"> – Визнання важливості особистих прав завжди поєднували з визнанням права націй на самовизначення як важливого елементу міжнар. правового порядку, а також визнанням прав нац. меншин; – загальний розвиток української політико-правової та суспільної думки; – сприяння розпаду СРСР і краху комуністичного тоталітаризму; – розвиток особливого новітнього періоду національно-визвольного та демократичного руху в Україні; – значна роль у відродженні, становленні та розвитку сучасної незалежної Української Держави; – активна участь у різноаспектних процесах укр. державотворення та правотворення; – формування української нації та громадянського суспільства; – прийняття Конституції (Основного Закону) України 1996 р.

Схема 9.13

ДЕФІНІЦІЇ ТА ДЖЕРЕЛА ІСТОРІЇ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ В УКРАЇНІ

ДИСИДЕНТСЬКИЙ РУХ (від лат. *dissidens* – незгідний) – Словом «дисидент», яке в своєму істор. значенні застосовувалося як назва для еретиків, стали називати осіб, які у 1960 – на поч. 80-х рр. у СРСР та ін. державах «соцтабору» піддавали сумніву й критикували офіц. комуніст. ідеологію та політику. Збільшення кількості осіб, які у 60–80-х рр. відкрито висловлювали незгоду

з офіц. ідеологією та політикою, і тих, які так чи інакше солідаризувалися з ними, дало підставу говорити про дисидентський рух в СРСР. Самі учасники руху не використовували слово «дисидент» як самоназву (вживання цього слова зх. походження). Більшість учасників укр. дисидентського руху, що пізніше набув характеру правозахисного, пройшли крізь різні переслідування (позбавлення праці, звільнення студентів з навч. закладів та аспірантур тощо), найактивніші – крізь табори, тюрми та заслання. Деякі з них загинули у таборах; окремі – кинуті в психлікарні, стали жертвами злочинної психіатрії.

Учасників руху можна поділити на дві групи:

- 1) тих, хто відкрито критикував офіц. ідеологію та політику (письмово або усно);
- 2) тих, хто виготовляв, переховував та поширював позацензурну літ-ру (т.зв. Самвидав).

Ці групи діяли в оточенні «пасивних» учасників – тих, які знали про діяльність цих осіб, спілкувалися з ними, симпатизували їхнім ідеям (а нерідко дотримувалися навіть радикальніших поглядів) та були читачами позацензурної літ-ри. Найбільшого поширення Д. р. набув в Україні, РФ, Естонії, Латвії, Литві, меншою мірою у Вірменії та Грузії. Дисидентство, хоча й містило політ. складник, але його підґрунтям був інтелектуально-культурний рух. Скориставшись процесом десталінізації, який започаткував відомий виступ М. Хрущова 1956 р. на XX-му з'їзді КПРС, укр. інтелігенція розпочала нову спробу нац.-культурного відродження, названого рухом «шістдесятників» (назва умовна, бо переважно мають на увазі інтелектуально-культурний рух 50–80-х рр.). За умов деякої лібералізації почали з'являтися літературні та мистецькі твори, позначені більшою розкутістю думки, вільнішими естетичними пошуками, нац. тривогами. «Друге дихання» прийшло також до багатьох визнаних майстрів.

Словом «шістдесятники» почали позначати тих представників творчої інтелігенції, які прагнули модернізувати укр. культуру, власною творчістю мужньо чинили опір владі, що кваліфікувала їхню творчість як ідеологічно ворожу. Це призвело до поєднання інтелектуально-культурного руху з громадянсько-політ. та право-

захисною діяльністю, що дає підставу назвати це рухом опору рос. шовінізму та комуніст. тоталітаризму.

До дисидентського руху приєдналися деякі особи з реліг. конфесій, що зазнавали переслідувань (греко-католики, баптисти та ін.). Після підписання СРСР 1975 р. Прикінцевого акта Наради безпеки та співробітництва в Європі в Україні у листопаді 1976 р. створено Укр. громадську групу сприяння виконанню Гельсинських угод. Ініціатори її створення: П. Григоренко (Москва), М. Руденко, О. Бердник, О. Мешко, Л. Лук'яненко. Поступово багато учасників дисидентського руху стали членами Укр. гельсинської групи (УГГ).

Особистість і нац.-культурна самобутність залишалися двома важливими цінностями навіть тоді, коли дисидентський рух набув правозахисного характеру. Ця настанова була збережена й посилена, коли на основі УГГ було створено Українську гельсинську спілку, яка спричинила утворення першої в Україні демократ. партії – УРП. Ідеологія укр. дисидентського руху стала основою т. зв. нац.-демократ. ідеології.

«ДОГОВОРИ І ПОСТАНОВЛЕННЯ ПРАВ І ВОЛЬНОСТЕЙ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО» (лат. *Pacta et Constitutiones legum libertatumque exercitus zaporoviensis*) – договір, що був укладений 5 квітня 1710 р. на зборах козацтва біля містечка Тягина на правому березі р. Дністер (османська назва – Бендери, нині – територія Молдови). Тому її інколи називають ще Бендерською конституцією; договір між новообраним гетьманом П. Орликом, козацькою старшиною і козаками Війська Запорозького, відомий також під сучасною назвою «Конституція Пилипа Орлика».

Договір складався із вступу-преамбули та 16 статей. Визначав взаємовідносини між гетьманом і козацькою старшиною, осн. держ. устрою України і права та обов'язки її станів у випадку відвоювання її територій від Московського царства та Речі Посполитої, а також проголошував причини переходу Війська Запорозького під протекторат Шведського королівства. Договір був скріплений присягою П. Орлика, його підписом та держ. печаткою Війська Запорозького і пізніше затверджений королем Швеції Карлом XII як «протектором України».

У тексті документа її автори називають територію держави Військом Запорозьким, Малою Руссю, Україною.

Законодавча влада надається Генеральній Раді, що виконує роль парламенту, до якої входять генеральні старшини, цивільні полковники від міст, генеральні радники (делегати від полків з людей розважливих і заслужених), полкові старшини, сотники та представники від Запорозької Січі (ст. 6). Генеральній Раді належало працювати сесійно, тричі на рік – в січні (на Різдво Христове), квітні (на Великдень) і жовтні (на Покрову). На своїх зборах Генеральна Рада розглядає питання про безпеку держави, спільне благо, ін. громадські справи, заслуховує звіти гетьмана, питання про недовіру йому, за поданням гетьмана обирає генеральну старшину.

Важливим завданням визнавалось збереження православної віри, відновлення влади Вселенського патріарха над Київською митрополією та викорінення іновірства «юдейського» та «костьолу польського».

Найвищу виконавчу владу мав гетьман, влада якого була довічною, та Генеральна Старшина. У період між сесійними зборами Генеральної Ради гетьман виконував її повноваження. Можливості гетьмана і його владні повноваження були значно обмежені ст.ст. 6, 7 і 8. Відповідно до цих положень гетьман не мав права розпоряджатися держ. скарбом та землями, проводити власну кадрову політику, вести самостійну зовн. політику. Йому також було заборонено створювати якусь власну адміністрацію, він не міг застосовувати покарання до винних. Для задоволення матеріальних потреб гетьманові виділялись певні рангові маєтності з чітко визначеними прибутками, проте лише на час його перебування на посаді.

В документі зазначена хозарська гіпотеза походження козацтва та союзницькі наміри щодо співпраці з Кримським ханством.

Хоча договір не вступив у повну силу через несприятливу міжнар. ситуацію, протягом кількох років його положення частково діяли на теренах Правобережної України завдяки походам 1711 і 1713 військ П. Орлика та визнанню його влади місцевим населенням. А також частково виконувався Військом Запорозьким Низовим до 1733 р. в час перебування його в Олешках. За твердженням

Д. Яворницького в Олешківській Січі «запорозькі козаки залишились вірними своїй релігії і своїм законам».

Договір зберігся у декількох редакціях: осн. та скорочений тексти лат. мовою, а також два тексти староукраїнською мовою. Зокрема рукописи скороченого варіанту і преамбули осн. варіанту латиною зберігаються у Нац. архіві Швеції, а оригінальний рукопис договору староукраїнською мовою (із власноручним підписом П. Орлика та печаткою Війська Запорозького) і його пізніша скорописна діловодна копія – у Російському держ. архіві давніх актів.

ПРЕДСТАВНИКИ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ ВЧЕНЬ В УКРАЇНІ

АНДРУЗЬКИЙ ГЕОРГІЙ (1827–?) – укр. громадський діяч, поет, учений. Навчався на юр. ф-ті Київського ун-ту св. Володимира.

Наймолодший учасник Кирило-Мефодіївського товариства. Написав два проекти Конституції: «Проект досягнення можливого ступеня рівності і свободи (переважно в слов'янських землях)» та «Ідеал держави». 30 березня 1847 р. заарештований. Висланий до Казані з правом вступу до Казанського ун-ту. У грудні 1847 р. виключений за власним проханням з огляду на поганий зір. Переведений (1848) до Олонецької губернії, до Петрозаводська, де служив канцеляристом.

Під час несподіваного обшуку жандарми знайшли 14 зошитів з записами. Серед них був останній варіант Конституції – «Начерки Конституції Республіки», де пропонувалося створити федерацію слов'янських народів Слов'янські Сполучені Штати без Росії. Слов'янська республіка рівноправних штатів з центром у Києві мала включати 7 автономій зі своїми президентами. Це була оригінальна і смілива думка: відновлення Гетьманщини, якщо можна – окремо, якщо ні – в Слов'янщині. За порушення режиму заслання заарештований і ув'язнений у Соловецькому монастирі

(1850–1854). У липні 1854 р., під час нападу на монастир англо-фр. ескадри (під час Кримської війни), Г. Андрузький відзначився хоробрістю і в нагороду був переведений до Архангельська, де служив у канцелярії Архангельської палати кримінального і цивільного суду (1854–1857). 1856 р. було дозволено повернутися до Полтавської губернії. 1857–1864 рр. – в Україні під наглядом поліції. Служив у Полтавському окружному суді.

ВИГОВСЬКИЙ ІВАН (1608–1664) – укр. військ., політ. і держ. діяч. Здобув освіту, ймовірно, у Київській братській школі, чи Києво-Могилянському колегіумі. Гетьман Війська Запорозького, очільник козацької держави у Наддніпрянській Україні (1657–1659), Великий гетьман Руський (1658–1659).

Працював у київському і луцькому судах, був намісником луцького старости. Згодом вступив до кварцяного війська Речі Посполитої, де став ротмістром. На поч. Хмельниччини брав участь у битві під Жовтими водами (1648) на боці польськ. військ. Під час битви потрапив до татарського полону, але був викуплений гетьманом Б. Хмельницьким. Після переходу на бік козаків-повстанців працював особистим писарем гетьмана, а в 1650 отримав посаду військового генерального писаря. Сформував і очолив козацький уряд при гетьмані – Генеральну військову канцелярію.

Брав участь у воєнних операціях. Займався розробкою та був присутнім при укладанні Зборівського, Білоцерківського та Переяславського договорів. У квітні 1657 р. – при тяжкохворому гетьманові та після смерті Б. Хмельницького – регент його малолітнього сина – гетьмана Юрія. 26 серпня того ж року обраний на Чигиринській раді новим гетьманом до часу повноліття Юрія, а 26 жовтня знову переобраний гетьманом на загальновійськовій раді в Корсуні. Конфліктував із Запорозькою Січчю та Полтавським полком, що розпочало т. зв. Руїну.

В умовах загрози війни з Московією, яка виступила на боці антигетьманських сил, у 1658 уклав Гадяцький договір із Річчю Посполитою, за яким козацька Україна перетворювалася на Велике князівство Руське – третю складову Речі Посполитої. За договором проголошувався Гетьманом військ Руських і чигиринським старостою. Під час козацько-московської війни 1658–1659 рр. вщент

розбив московитів у битві під Конотопом за допомоги кримського хана Мехмеда IV. Проте поступово втратив підтримку оточення через невдоволення козаків Гадяцьким договором. У вересні 1659 р. передав булаву Ю. Хмельницькому, після чого виїхав до Речі Посполитої. Решту життя провів на Волині та Галичині, займав посаду київського воєводи (1659–1664). У 1660 р. брав участь у Чуднівській кампанії у складі війська Речі Посполитої. 1662 р. вступив до Львівського братства. У 1663 р., після зречення Ю. Хмельницького, намагався повернути собі гетьманство, але програв П. Тетері. Був одним із таємних співорганізаторів антипольського повстання 1664 р. на Правобережній Україні під проводом Д. Сулими.

Арештований поляками і козаками гетьмана П. Мошковського – «Тетері». Страчений у ніч з 16(26) на 17(27) березня 1664 р. поблизу села Вільховець.

ВИННИЧЕНКО ВОЛОДИМИР (1880–1951) – укр. політ., громадський та держ. діяч, прозаїк, драматург і художник. Вчився на юр. ф-ті Київського ун-ту св. Володимира. Автор тексту 3 із 4 Універсалів Центральної Ради, майже усіх декларацій і законодавчих актів УНР. Написав 15 романів, 23 п'єси, понад 100 новел.

Був членом Революційної укр. партії (РУП) (1902). У 1903 р. заарештований, виключений із ун-ту та ув'язнений у Лук'янівській в'язниці в Києві, звідки йому вдалося втекти. Щоб уникнути ув'язнення виїхав за кордон. Жив у Франції, Австрії, Швейцарії, Італії. На певний час приїздив в Україну, але нелегально. У цей період він написав багато творів на соц. та етичні теми: «Дисгармонія», «Щаблі життя», «Контрасти». Разом із М. Грушевським видавав часопис «Промінь». Протягом 1914–1917 рр. нелегально жив в Москві, займаючись літературною діяльністю.

У 1917 р. переїхав в Україну, один з організаторів і керівників Центральної Ради, згодом – голова укр. уряду – Генерального Секретаріату та генеральним секретарем внутр. справ. У своїх політ. статтях негативно висловлювався з приводу тих небагатьох укр. державників-самостійників, що стійко стояли на позиціях незалежності України, насамперед творця укр. армії та ідеолога

укр. державності М. Міхновського. У 1918 р. був арештований за Гетьманату (звільнений завдяки протесту укр. громадськості). Один з керівників Директорії – нового уряду УНР; через суперечності з С. Петлюрою пішов у відставку та виїхав за кордон.

Наприкінці травня 1920 р. В. Винниченко прибув до Москви, де отримав пропозицію зайняти пост заступника голови Раднаркому УСРР із портфелем наркома закордонних справ, з кооптацією в члени ЦК КП(б)У. Ознайомившись з економ. і політ. становищем держави, держ. відносинами між Росією та Україною, зрозумів, що його запрошують до співпраці з тактичних міркувань і – відмовився від пропозиції (23 вересня 1920 р. виїхав знову за кордон). Політ. діяльність продовжував в Австрії, Чехословаччині, Німеччині та Франції.

У вересні 1921 р. очолив новостворений комітет допомоги укр. студентству в Берліні; підтримував тісні зв'язки з укр. нац. еміграцією (йому належить проєкт програми антибільшовицького «Єдиного революційно-демократичного національно фронту»). Критикував нац. й соц. політику РКП(б) та Радянський уряд. Зокрема, у вересні 1933 р. написав відкритого листа до Політбюро КП(б)У, у якому звинуватив політ. керівництво в геноциді укр. народу, за що почали знищувати книги В. Винниченка, його ім'я замовчувати як ворога радянської влади.

У 1925 р. через складну політ. та економ. ситуацію в Німеччині переселяється до Франції (Париж). У 1934 р. оселився у м. Мужен біля Канн. Під час нім. окупації Франції за відмову співробітництва з нацистами В. Винниченка було кинуте до концтабору.

Закликав до заг. роззброєння та мирного співіснування народів світу; влада для нього була інструментом для реалізації своїх політ. планів та проєктів, часто помилкових і нездійснених, але він ніколи не тримався за неї, заповідаючи:

«Стійте всіма силами за Україну...»

ВИШЕНСЬКИЙ ІВАН (1550–1621) – укр. реліг. і літературний діяч раннього нового часу, преподобний, православний монах, письменник-полеміст консервативного, ортодоксального напрямку. Автор бл. 16 полемічно-дидактичних творів.

У 1570-х рр. став ченцем Афонського монастиря (Греція), де прожив 40 років. У 1604–1606 рр. відвідав Україну, був гостем Львівського братства. Захищав православ'я, але критикував православне духовенство, був противником римо- та греко-католицької церков, Берестейської церковної унії 1596 р., зах. освіти і філософії, і радив вірянам обмежуватися лише богослужбовими книгами й Святим Писанням. Разом із Іовом Княгиницьким – засновник Манявського монастиря.

Система поглядів І. Вишенського бл. до переконань Т. Мора, Е. Ротердамського, Т. Мюнцера та ін. Незважаючи на заперечення полемістом «лат. вченості», він не виходить за межі пошуків католицьких і протестантських мислителів XVI ст. Проголошував ідеї соц. рівності.

У своїх посланнях з Афону викривав православних єпископів-перебіжчиків, римо-католицьке та греко-католицьке духовенство, польськ. та укр. феодалів-кріпосників, виступав проти окатоличення та ополячення найбільш вільних верств міщанства й селянства України. Хотів в Україні бачити таке суспільство, де б людина почувала себе вільною, де б панувало братерство між людьми, і всі жили згідно з настановами й принципами «істинного» раннього християнства. Вважав, що праця кріпаків є джерелом усього багатства панів, виступав проти визиску селян феодалами та духовенством, за знищення нерівності, несправедливості, гноблення, експлуатації і будь-якого «мирського» зла. Найвлучніше про це написав І. Франко: «І ось він перший у нашій країні різко та сміло підніс голос в обороні того бідного робочого люду, показуючи панам і владикам, що той мужик – їх брат, а не просто робоча худоба, що він радується і терпить, як чоловік і хоче жити, як чоловік».

ВОЛОДИМИР МОНОМАХ (1053–1125) – видатний держ., політ. діяч Київської Русі з династії Рюриковичів. Син київського князя Всеволода Ярославича і візантійської княжни Марії (за ін. даними – Анни чи Анастасії) з роду Мономахів. Засновник князівської гілки Мономаховичів. Ростовський (1067), чернігівський (1078), переяславльський (1094), великий князь київський (1113–1125).

Бл. 1070 р. одружився з Гітою, дочкою англ. короля Гарольда II, який загинув у битві з норманнами при Гастінгсі (14 жовтня 1066 р.) (померла 1098 або 1107 р.; похована у Кельні (Німеччина)).

Учасник та ініціатор з'їздів удільних князів Київської Русі:

Любецького 1097 р. (формально зафіксував перетворення одної суцільної держави на своєрідну конфедерацію напівнезалежних держав, які для полагодження спільних справ скликали княжі з'їзди; вирішив також відбутися спільний похід проти половців та була проведена радикальна реформа порядку спадкоємства – прийнято засаду прямого родового успадкування замість складної системи сеньйорату та зміни уділів);

Витичівського 1100 р. (обговорювалося питання про припинення князівських міжусобиць, щоб згуртувати сили для боротьби проти половців);

Долбського 1103 р. (було схилено князів до об'єднання, що принесло перемогу над половцями).

В. Мономах організатор успішних походів проти половців.

У 1107 р. одружився з дочкою половецького хана Аєпи.

За період свого правління у Києві В. Мономах утвердив централізовану монархічну форму правління по всій території своєї держави та на певний період зупинив процес роздроблення Київської держави, яка почала занепад після Я. Мудрого. Стабільність у державі трималася на авторитеті князя, за присутності заг. ворога (тобто половців) та концент-рації всієї повноти влади в руках В. Мономаха. За час свого правління київському князеві не вдалось тільки підкорити Галицьку, Чернігово-Сіверську землі та Полоцьк. Своїх посадників мав князь і в містах по Дунаю. Розширив руське законодавство, додавши до нього свій «Статут» (бл. 1113). Автор дидактичної праці «Повчання дітям» (бл. 1117).

Період правління В. Мономаха – час розквіту культури Київської Русі, зокрема, було збудовано Михайлівський Золотоверхий та Видубицький монастирі у Києві.

ГРУШЕВСЬКИЙ МИХАЙЛО (1866–1934) – видатний укр. вчений, історик, письменник, громадський, політ. та держ. діяч. У 1890 р. закінчив іст. відділення іст.-філологічного ф-ту Київського ун-ту св. Володимира. Брав участь у підготовці низки норма-

тивно-правових актів УНР; під його керівництвом розроблено Конституцію незалежної УНР (прийнята 29 квітня 1918 р.). Автор майже 2-х тис. наук. праць.

1890–1894 рр. – професорський стипендіат Київського ун-ту. У травні 1894 р. захистив дисертацію на ступінь магістра, переїхав до Львова, де за рекомендацією В. Антоновича був призначений на посаду ординарного професора кафедри всесв. історії з окремим узагальненням історії Сх. Європи в ун-ті Франца І. Брав активну участь у роботі Наукового товариства імені Шевченка (голова 1897–1913), наук., видавничій, організаційній та меценатській діяльності, спрямованій на піднесення українства в Австро-Угорщині та Росії.

Сусп.-політ. і громад. діяльність розпочав у Галичині. Був одним із засн. Укр. нац.-демократ. партії (1899, згодом її полишив). Підтримував ідею автономії укр. земель у складі Австро-Угорщини. Політ. погляди вченого мали вплив на висновки його істор. студій і розроблювані ним концепції історії України. Розглядав істор. дослідження як теор. основу практичної укр. політики. У березні 1905 р. написав статтю «Українство і питання дня в Росії», в якій сформулював завдання укр. руху в революції, закликав українців до активної політ. діяльності. У травні 1905 р. у статті «Конституційне питання і українство в Росії» запропонував проєкт майбутнього конституційного ладу в Росії, де Україні надавалися широкі права нац.-територіального самоврядування. У С.-Петербурзі 1906 р. був одним із засновників часопису «Український вісник» – органу укр. парламентської громади 1-ї Держ. думи. Надрукував збірник «Освобождение России и украинский вопрос». За участі М. Грушевського у вересні 1907 р. створено нелегальне позапартійне укр. громадське об'єднання – Товариство українських поступовців (ТУП)(увійшов до його керівництва), яке гуртувало сили українства і до 1917 р. було єдиною діючою укр. організацією ліберального напрямку. Свою політ. платформу ґрунтував у той час на принципах конституційного парламентаризму й автономії України. Активно критикував діяльність укр. галицьких політиків, звинувачуючи їх в опортунізмі та угодовстві з пропольськими органами влади краю.

11 грудня 1914 р. заарештований жандармерією у Києві й звинувачений в австрофільстві та причетності до створення Легіону Українських січових стрільців. Був на засланні в Сибірську, Казані з дозволом займатися наук. роботою із заборонаю викладацької діяльності. 31 березня 1916 р. вчена рада Львів. ун-ту позбавила його посади професора. У вересні 1916 р. переїхав до Москви, де розгорнув активну громадсько-політ. діяльність, прагнучи об'єднати опозиційні укр. сили.

Період Української Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918) – найбільший розквіт політ., громадської і держ. діяльності вченого. Він став гол. ідеологом укр. революції, творцем її концепції й разом з УЦР пройшов шлях від вимог обмеженої нац.-територіальної автономії до становлення самостійної України. 20(07) березня 1917 УЦР у Києві заочно обрала М. Грушевського головою (одноставно обраний 19(06) квітня 1917 р. на Всеукр. нац. конгресі).

Приєднався до Укр. партії соціалістів-революціонерів. 26(13) березня вернувся з Москви до Києва, де намагався надати стихійному укр. рухові організованості, ставив питання про культурне відродження укр. суспільства (заснування нац. шкіл, політ. товариств), а вже 27(14) березня виступив на Київському кооперативному з'їзді з вимогою нац.-територіальної автономії України у федеративній Рос. республіці, вважаючи це найближчим шляхом до самостійності України.

Після держ. перевороту П. Скоропадського 29 квітня 1918 р. – на нелегальному становищі. Ліквідація УЦР поклала край держ. діяльності М. Грушевського. У підпіллі займався наук. працею, брав участь в обговоренні питання про заснування УАН. У березні 1919 р. емігрував до Чехословаччини. Жив у Празі, потім у Відні як представник закордонної делегації УПСР. Розгорнув широку публіцистичну й наук. роботу.

7 березня 1924 р. приїхав до Києва та повністю присвятив себе наук. справі у ВУАН, однак з боку компартійної влади наук. спадщина, громадсько-політ. та наук. погляди вченого піддавалися постійній огульній критиці; звинувачувався з 1930 р. в націоналістичній, контрреволюційній діяльності та був усунутий від можли-

вості активної участі у розвитку укр. науки та громадсько-політ. життя.

У статтях 1917–1918 рр. («Якої ми хочемо автономії і федерації», «Хто такі українці і чого вони хочуть», «На переломі», «Українська самостійність і її історична необхідність») обґрунтував стратегію досягнення держ. незалежності України. Під його керівництвом розроблялася Конституція незалежної УНР (прийнята 29 квітня 1918 р.), згідно з якою верховним органом влади УНР проголошувалися Всенар. збори, які безпосередньо здійснювали вищу законодавчу владу в УНР і формували вищі органи виконавчої та суд. влади. Скликати Всенар. збори і проводити їх мав голова, обраний Всенар. зборами.

У наук. творчості М. Грушевського із ідеєю примату народу проходить ідея укр. державності, що пов'язане з наук. студіями над історією укр. козацтва та добою Б. Хмельницького, а також із державотворчою діяльністю самого вченого під час укр. революції 1917–1921 рр., яка привела до ідеї самостійної та незалежної УНР, а ідея єдності укр. земель стала провідною. Оцінюючи політ. реалії, М. Грушевський переглянув свої погляди з питань держ. будівництва та запропонував концепцію укр. нац. держави-республіки з безкласовим соц. ладом («Початки громадянства. Генетична соціологія», 1921).

ДНІСТРЯНСЬКИЙ СТАНІСЛАВ (1870–1935) – укр. вчений-юрист, політ. діяч. Навчався на юр. ф-ті Віденського ун-ту, ун-тах Берліна і Лейпцига. Автор понад 50 монограф. досліджень і численних наук. статей укр., польськ., чеською і фр. мовами з теорії держави і права, філософії права, конституційного, сімейного (за визначенням вченого – родинного) та цивільного права. 1920 р. написав проект конституції для ЗУНР.

У 1901–1918 рр. – професор австрійського цивільного права у Львівському ун-ті, де розгортає широку наук. діяльність: очолює юр.-статистичну комісію Наукового товариства імені Т. Шевченка, з 1901 р. редагує «Часопис правничий і економічний», публікує статті на юр. теми і рецензії в укр., польськ. і нім. пресі. Опублікував трьома мовами понад 12 новаторських правових праць, зокрема: «Чоловік і його потреби в правовій системі», «Реформа

виборчого права в Австрії», «Звичаєве право і соціальні зв'язки» та ін.

У 1907 і 1911 роках його було обрано від округу № 62 (Рава Руська – Угнів – Немирів – Яворів – Краківець – Жовква – Куликів – Белз – Янів) депутатом до Райхсрату Цислейтанії. В 1918–1919 рр. – член УН Ради. З 1919 р. – в еміграції. Один із засновників Укр. вільного ун-ту в Празі (перший декан ф-ту права і політ. наук (1921), ректор (1921–1922) і проректор (1923, 1933–1935)). Працював у Нім. ун-ті у Празі (1929–1933) та празькій Вільній школі політ. наук (1928–1930), співробітничав з Укр. господарчою академією в Подєбрадах і Укр. наук. ін-том у Берліні; 1927 р. заочно обраний дійсним членом ВУАН. У 1932 р. дістав чехословацьке громадянство та наступного року поселився в Ужгороді.

С. Дністрянський розробив основи правової держави, зокрема правління республіки, заклав основи укр. політології.

ДОНЦОВ ДМИТРО (1883–1973) – укр. літературний критик, публіцист, філософ, політ. діяч, один із перших керівників Союзу визволення України (СВУ), гол. ідеолог укр. інтегрального націоналізму. Навчався на юр. ф-ті Петербурзького, Віденського та Львівського ун-тів.

З 1905 р. розпочав активну революц. діяльність. Був членом Укр. соціал-демократ. робітничої партії, неодноразово арештовувався, відбував ув'язнення. У 1909 р. виїхав в Галичину (Австро-Угорщина). З 1914 р. – у Відні й Берліні, з 1916 – у Швейцарії, де працював в СВУ, гол. метою якої було проголошення самостійності та соборності України. Навесні 1917 р. у Львові захистив дисертацію на здобуття ступеня доктора юр. наук.

На поч. 1918 р. повернувся до Києва. 24 травня наказом гетьмана став директором Укр. телеграфічної агенції (УТА) (Бюро преси при міністерстві внутр. справ) при уряді гетьмана П. Скоропадського. Входив до керівного складу Партії хліборобів-демократів. У 1919–1921 рр. – шеф Укр. пресового бюро при посольстві УНР у Берні (Швейцарія). З 1922 р. – у Львові, редагував журнали «Літературно-науковий вістник», «Заграва», «Вістник», друкувався у нім., швейцарській та польськ. періодиці. 1926 р. написав свою провідну роботу «Націоналізм», в якій стверджує, що

ніякої моралі в політиці немає, що йдеться лише про боротьбу за виживання, що Україні треба визволятися від «монгольських орд», як він називає рос. більшовиків, і нове «російське месіанство» є вкрай небезпечне. У жовтні 1929 р. у Львові виступив із критичною доповіддю про сутність здійснюваної в УСРР політики українізації. «Духовний батько» ОУН, заснованої 1929 р. З 1939 р. на еміграції (Румунія, Чехо-Словаччина, Німеччина, Франція, США, Канада); з 1947 р. – у Монреалі (Канада), де у 1948–1953 рр. викладав укр. літературу у місцевому ун-ті.

Усі праці Д. Донцова послідовно пронизані ідеєю самостійної, незалежної укр. держави. У філософ. плані сповідував позицію волюнтаризму, схилившись до думки, що в самій нації вирішальна роль належить еліті, завдання якої полягає в тому, аби своїми фанатизмом і силою волі змусити народ стати рішучим та незламним. Політ. філософія ґрунтується на двох основоположних принципах – це є «інтегральний націоналізм» (демократ.-визвольний рух бездержавної нації) та принцип нац. еліти. Для Д. Донцова бути українцем означало бути насамперед європейцем, частиною європейської цивілізації, де панує раціональність і порядок, і бути далеким від «монгольської орди», як він називав різні режими в Росії, яку він вважав від природи деспотичною, анархічною системою. Водночас, для того, щоб бути українцем, достатньо було прийняти ідею України (не обов'язково було бути етнічним українцем, можна бути ким завгодно, хоч варягом, хоч римлянином – важливо, що людина буде віддана ідеї створення укр. держави на етнічних територіях).

ДРАГОМАНОВ МИХАЙЛО (1841–1895) – укр. публіцист, історик, філософ, економіст, літературознавець, фольклорист, громадський діяч, ідеолог українців-автономістів, засновник укр. соціалізму. Навчався на іст.-філологічному ф-ті Київського ун-ту св. Володимира.

Один із організаторів «Старої громади» у Києві. Працював учителем географії у 2-й Київській гімназії. Приват-доцент, доцент кафедри заг. історії Київського ун-ту (1865–1875). Після звільнення за політ. неблагонадійність емігрував до Женеви, де очолював осередок укр. політ. еміграції (1876–1889). Професор кафедри

заг. історії іст.-філологічного ф-ту Софійського ун-ту (Болгарія) (1889–1895).

Зробив помітний внесок у розвиток політ. і правової ідеології ліберального і демократ. руху в Україні:

1) створив концепцію суспільства, яке ґрунтується на ідеї асоціації розвинених особистостей;

2) аналізуючи форми держави, наголошував, що унітарна, централізована держава – це втілення деспотизму, диктатури небагатьох. Найкращою формою, на його думку, є організована федерація (на зразок США чи Швейцарії), осн. якої є громадське самоврядування, місцеве самоврядування, гарантія природ. прав і свобод людини;

3) обмежувався федеративною перебудовою Росії (уявляв майбутню федерацію на принципово нових засадах: а) відстоював пріоритет прав і свобод особи в державі; б) будівництво федерації розглядав не як дарування прав і свобод суб'єктам федерації «зверху», а як делегування повноважень вищим органам держави «знизу»; в) на сторожі прав і свобод стояв суд);

4) не уявляв політ. свободи громадян без соц. реформ;

5) у держ.-правовій концепції – три гілки влади: законодавча, судова і виконавча.

Пропонував парламентську державу із засадами самоврядування, яка б впливала на соц. й економ. сфери суспільства, надавала б великого значення просвітництву та законодавству, відкривала перспективи для реформ. Впритул підійшов до окреслення найважливішої ознаки правової держави – відповідальності держави перед громадянином у разі порушення його прав. Відстоював цінності демократ. суспільства, заснованого на засадах розуму, солідарності та спрямованого до «інтегрального» розвитку особистості. Йому притаманна відданість ідеї верховенства права як гарантії поступовості соц. розвитку.

ЗАТОЧНИК ДАНИЇЛ (друга пол. XII–поч. XIII ст.) – автор послання «Моління Даниїїла Заточника» до князя (в одних списках адресат – князь новгородський Ярослав Володимирович, в ін. – князь переяславо-суздальський Ярослав Всеволодович) опального, засланого дружинника, члена старшої дружини (думця, посланни-

ка, поета-співака), у якому він описував своє тяжке положення та просив адресата позбавити його від убогості, повернувши до колишнього стану.

Літописець XIV ст. вважав Д. Заточника реальною особою, насправді заточеним (звідси «Заточник»), тобто засланим на озеро Лаче. Проте деякі дослідники припускають, що Даниїл Заточник – вигадана особа, від імені якої анонімним автором написано суто літературне послання. Існує версія, що під цим псевдонімом переходив Кирило Туровський, переслідуваний великим князем Андрієм Боголюбським.

ІЛАРІОН МИТРОПОЛИТ КИЇВСЬКИЙ (990–між 1054/1055 та 1088) – митрополит Київський та всієї Русі, перший митрополит слов'янського походження, оратор і письменник, церковно-політ. діяч давньої Русі-України. Причислений до лику Святих.

Увійшов в історію Руської Церкви як перший митрополит-русич, поставлений у 1051 р. на Київську кафедру собором руських єпископів. Пізніше – затверджений Константинопольським Патріархом.

Діяльність митрополита Іларіона припала на період утвердження й зміцнення християнства на Русі. Надавав великого значення розвитку писемності. В його працях прославлялось християнство, відстоювалась ідея єдності, законності Руської держави, її влади. Гол. твір Іларіона – «Слово про закон і благодать», який складається з трьох частин: 1) «про закон і благодать», 2) про значення християнства для Русі, 3) похвала князям Володимирі і Ярославі.

Виявився вірним помічником і однодумцем Я. Мудрого, співавтором Ярослава в складанні церковного статуту – Судебника («Ярослав съгадал есмь с митрополитом с Ларионом, сложил есмь греческий номоканун»). 1054 р. відійшов від керування митрополією.

КІСТЯКІВСЬКИЙ БОГДАН (1868–1920) – укр. правознавець, громадський, політ. та держ. діяч, філософ права і соціолог нео-кантіанської орієнтації. Навчався на іст.-філологічному ф-ті Київського ун-ту св. Володимира, Харківського ун-ту, юр. ф-ті

Дерптського (Тартуського) ун-ту, філософ. ф-ті Берлінського ун-ту, Паризькому, Страсбурзькому та Гайдельберзькому ун-тах.

За активну політ. діяльність неодноразово виключався з рос. ун-тів, вивчав марксистську, соціал-демократ. літературу; неодноразово заарештовувався. Як учений і громадський діяч перебував під впливом Б. Антоновича та ідей М. Драгоманова, І. Франка, М. Павлика. Б. Кістяківського вважають помітною постаттю в соціал-демократ. та ліволіберальному русі, родоначальником марксизму в Україні. Він вважав, що марксизм цінний не як система матеріалістичної метафізики, не як теорія історії, а як набір методологічних принципів для сусп. наук.

Був в партії кадетів. Один із засновників соціально-правового напрямку в рос. і укр. філософії поч. ХХ ст. Під його керівництвом було здійснено видання політ. творів М. Драгоманова, окремих праць О. Кістяківського, перекладів праць Г. Еллінека та деяких ін. нім. правників.

У 1898 р. в Страсбурзі захистив докторську дисертацію «Суспільство та індивідуальність». Продовжував революц. діяльність в Росії та Німеччині; співробітничав в сусп.-політ. та юр. журналах. Викладав юр. навч. дисципліни в Московському комерційному ін-ті, Московському ун-ті, Ярославському демидівському ліцеї. Численні наук. праці принесли йому визнання, і серед правознавців, і серед філософів. У лютому 1917 р., оминаючи ступінь магістра, захистив у Харківському ун-ті дисертацію на ступінь доктора держ. права. З травня 1917 р. – ординарний професор Московського комерційного ін-ту та Київського ун-ту. Викладав в приватному Київському юр. ін-ті, а також у новоствореному Укр. народному ун-ті в Києві (з березня 1918 р. – професор, з березня 1919 р. – декан юр. ф-ту). Співпрацював з М. Василенком і В. Вернадським у здійсненні реформи вищої освіти і наук. установ в Україні. В січні 1919 р. обраний позаштатним академіком ВУАН по кафедрі держ. адм. і міжнар. права, а в березні 1919 р. – штатним академіком по кафедрі соціології.

Входив до складу Комісії ВУАН для вивчення звичаєвого права, Комісії ВУАН для виучування історії західно-руського та укр. права, правничо-термінологічної комісії та ін. установ. У черв-

ні 1918 р. гетьманом П. Скоропадським призначений Генеральним суддею Адміністративного департаменту Генерального суду Української Держави за сумісництвом. Після реорганізації цієї установи в липні 1918 р. став сенатором Держ. сенату Української Держави.

Відстоював синтетичний підхід до розуміння права, який поєднував методи догматичної юриспруденції з методами соціологічної і психологічної шкіл права, допускав одночасне існування чотирьох різноаспектних визначень права (соціологічного, психологічного, державно-організаційного і нормативного). В останні роки свого життя готував до друку працю «Право та науки про право. Методологічний вступ до філософії права», яку назвав своєю гол. книгою і яка мала підбити підсумки наук. дискусій поч. ХХ ст.

Право для вченого – це сукупність правил, що вказують на те, як знаходити в чинних правових нормах рішення для всіх випадків зіткнення інтересів або зіткнення уявлень про право і неправу. За допомогою різних прийомів юр. догматики норми чинного права переробляються в юр. поняття, категорії і наводяться, таким чином, в логічну правову систему.

Невід’ємною частиною теорії права вченого є його концепція правової держави. Держава – є правовою організацією народу, яка цілком володіє власною, самостійною і ні від чого не залежною владою. Всі культурні людства жили й живуть у держ. одиницях, де людина й держава – це два поняття, що взаємодоповнюють один одного, через що культурна людина не мислиться без держави. Негативно ставився до уявлень про державу як безжалісного деспота, як організацію економ. сильних і багатих для подавлення економ. слабких і бідних. Справжнє завдання держави він вбачав у здійсненні солідарних інтересів людей.

Вимагав чітко розрізняти поняття «суверенітету», або верховенства народу та «самодержавності народу», попереджував, що ототожнення їх може повернутися автократією, або самовладністю народу, деспотизм якого страшніший деспотизму однієї особи. Ідеї необмежного народовладдя протиставляв принцип народного суверенітету: зв’язку держ. влади в правовому суспільстві з народом, участі його в організації держ. влади шляхом виборів на основі

всезагального рівного виборчого права, створення держ. закладів через народне представництво.

Тільки за підтримки народу й в опорі на нього держ. влада в правовій державі залишається владою, зберігає своє власне й самостійне значення, створюючи відому єдність з народом. Єдність влади з народом завжди залишається осн. метою і осн. прагненням усякої правової держави.

Закликав до підвищення рівня правосвідомості серед народу, переконання в його більшій повазі до закону, своїх та чужих прав, посилення почуття відповідальності, визнання важливості заг.-державних і загальнонародних інтересів, посилення громадської і соц. свідомості, а найголовніше – нац. солідарності.

КОЗЕЛЬСЬКИЙ ЯКІВ (1729– після 1795) – письменник, філософ-просвітник Навчався в Києво-Могилянській Академії та Петербурзькому академічному ун-ті.

У 1757–1766 рр. – на військ. службі: викладав математику і механіку в Артилерійському й інженерному кадетському корпусі. Від 1766 р. служив у Сенаті, в 1770–1778 рр. – член Мало-російської колегії в Глухові. Після відставки живе у власному маєтку в с. Крутому Березі на Полтавщині. У 1788 р. повертається до С.-Петербурга, де працює в комісії зі створення проекту нового Уложення; в 1791–1793 рр. – інспектор Гімназії для чужоземних одновітців.

Спадщина Я. Козельського – цілісна система філос. дисциплін у дусі Просвітництва, зокрема, соц. філософії та етики витлумачуються в руслі ідей фр. просвітників – Руссо, Монтеск'є, Гельвеція. Провідний представник українців у таборі загальнонос. просвітників доби «філософа на троні» й радше прихильник співробітництва, ніж антагонізму, філософ. інтелігенції з урядом. Усвідомлював себе речником не окремого сусп. стану чи нації, а людства, точніше – його «вченої республіки».

Світобудову не мислив без Бога, але «Бога філософів», відстоював дійстичні позиції. Союзницею філософії вважав науку, а не релігію.

У сусп.-реформаційних прагненнях покладався на ідеологію «вроджених прав» людини, на концепцію природного права і пози-

цію «юридичного світогляду». Панацею від сусп. хвороб вбачав у розумному обмеженні кожним власного егоїзму, в добродетності, яку обожнював. Дбаючи про народ, доходив радикального висновку: не просвіта є умовою звільнення народу, а «полегшення його труднощів», пов'язаних з кріпацтвом, умова просвіти.

Спираючись на прогресивні ідеї для XVIII ст. теорії природного права та сусп. договору, критикував кріпосницький лад і виправдовував стихійні виступи проти феодалізму. На його думку, найрозумнішою формою правління є республіканська, з такими порядками, за яких усі працюють, немає ні бідних, ні багатих, а основою всіх людських чеснот і законодавства є спільна користь. Засобом перебудови суспільства вважав поширення освіти та встановлення належного законодавства.

ЛИПИНСЬКИЙ В'ЯЧЕСЛАВ (1882–1931) – укр. політ. та держ. діяч, історик, історіософ, соціолог, публіцист, теоретик укр. консерватизму. Навчався в Ягеллонському (Краків), Женевському ун-тах.

Організовував за межами Росії укр. політ. центр, трансформованого в Союз визволення України (1914). Учасник I-ї світ. війни. Лютневу революцію 1917 р. зустрів у Полтаві. Звинувачував укр. соціал-демократів у браку державницької волі. Брав участь в українізації військ. частин на Полтавщині й «політично організовував хліборобські консервативні елементи». Тоді ж став одним із засновників Укр. демократ.-хліборобської партії і автором її політ. програми.

Навесні 1918 р., зближується з П. Скоропадським, а після повалення Центральної Ради, з червня 1918 р. – посол Української Держави в Австро-Угорщині.

У 1919–1926 рр. проживав у Нижній Австрії. На ці роки припала його найінтенсивніша наукова і громадська діяльність: була опрацьована монографія «Україна на переломі. 1656–1659». Керував створенням 1920 р. Укр. союзом хліборобів-державників. Видавав збірники «Хліборобська Україна» (1920–1925 рр.), історіософський трактат «Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму» (1926). У листопаді 1926 р. за дорученням П. Скоропадського переїхав до Берліна в Укр. науковий

ін-т (очолював кафедру історії укр. державності; розробляв питання нації та держави, а також теорії еліт).

За порадою лікарів покинув працю та повернувся до Австрії, оселився поблизу Граца 1928 р. Суперечності між ним та П. Скоропадським призвели до розриву стосунків. Зближується з В. Вишиваним (австр. ерцгерцог Вільгельм фон Габсбург), що зарекомендував себе укр. патріотом і докладав значних зусиль до справедливого вирішення укр. питання за кордоном. Укр. союз хліборобів-державників розколовся: прихильники гетьмана об'єдналися у Союз гетьманців-державників, прихильники В. Липинського 1930 р. створили Братство укр. класократів-монархістів, гетьманців.

З початку політ. діяльності послідовно відстоював ідею суверенної незалежної укр. держави, висунув ідею встановлення конституційної спадкової монархії (спадкового гетьмана). Вважав, що принципи етики та людської солідарності є універсальними для всіх людей у світі, незалежно від їхньої національності, мови чи релігії. Був великим прихильником творчого націоналізму як патріотизму, в амер. стилі, і противником агресивного націоналізму, зокрема шовінізму.

У працях В. Липинського немає поняття «еліта» – натомість є «національна аристократія», «провідна верства», «правляча верства». Однак його доцільно вважати представником елітистської течії. Згідно з його теорією, еліта – активна меншість, яка створює держави й нації, здатна організувати суспільство, перебороти внутр. деструктивні сусп. тенденції, створити й захистити нац. державу. Правляча еліта повинна мати й моральний авторитет, який залежить від законності влади, визнання масами форм сусп. організації влади, використання владою сили, відповідної законності й сусп. моралі, також моралі самої еліти.

МАЗЕПА ІВАН (1639–1709) – укр. військ., політ. і держ. діяч. Навчався в Києво-Могилянській колегії.

Закінчивши навчання, служив при дворі короля Речі Посполитої, великого князя литовського і руського Яна II Казимира; для покращення освіти був направлений стажуватися до Німеччини, Франції та Італії. Познайомився зі справами укр. населення (1660-ті роки), з лобістами укр. питання в сеймі Речі Посполитої. У 1662–

1669 рр. король Ян-Казимир доручав Мазепі кілька різних дипломатичних місій в Україні, Османській імперії, Московії. 1669–1674 рр. – служба у П. Дорошенка 1674–1687 рр. – служба у І. Самойловича. З 1687–1709 рр. – гетьман Війська Запорозького, голова козацької держави на Лівобережній (1687–1704) і всієї Наддніпрянської України (1704–1709).

Після обрання гетьманом намагався відновити авторитет гетьманства в Україні. Перебуваючи під патронатом московського царя Петра I, проводив курс на відновлення козацької держави з кордонами часів Хмельниччини. 1700 р. почалася Велика Північна війна, в ході якої Петро I вирішив модернізувати армію, управління, суспільство взагалі. Значно зміцнювалася централізована влада, пильніше контролювалися всі ділянки життя, скасовувалися також «застарілі звичаї». В межах цієї політики під загрозу потрапляла гарантована 1654 р. традиційна автономія Гетьманщини. І. Мазепа, сподіваючись на підтримку Швеції, іде на союз з Карлом XII 30 жовтня 1708 р. Військове протистояння з Московщиною призвело до її перемоги в Полтавській битві 27 червня 1709 р. І. Мазепа і Карл XII знайшли притулок у Молдовському князівстві, що належало Османській імперії.

Гол. причинами виходу з-під московського протекторату І. Мазепа називав неспроможність Московщини забезпечити військ. захист укр. територій, порушення укр. адм. автономії та владної вертикалі в Гетьманщині, плани щодо реорганізації її соц. та політ.-адм. устрою і примусового переселення українців на ін. землі.

Метою Мазепа як гетьмана Війська Запорозького було об'єднання козацьких земель Лівобережжя, Правобережжя, Запоріжжя і, якщо можливо, Слобожанщини й Ханської України в складі єдиної Укр. держави під гетьманським регіментом, встановлення міцної автократичної гетьманської влади у становій державі європейського типу зі збереженням традиційної системи козацького устрою. Ревний заступник православ'я, І. Мазепа надав кошти на будівництво в усій Гетьманщині низки соборів, споруджених у стилі укр. бароко. Загалом за роки його правління зведено понад 200 церков, з них 45 під безпосереднім патронатом володаря

булави (цей великий комплекс робіт забезпечувався здебільшого з гетьманської скарбниці: зібрані від податків кошти гетьман вкладав у розбудову Києво-Печерської лаври, будівництво великого муру довкола неї та ін. церковні проекти). Заходами Івана Мазепи Києво-Могиллянський колегіум набув статусу академії (тоді відомої як «Могило-Мазепинська»). Зробив великий внесок до економ.-культ. розвитку Лівобережжя.

Як Б. Хмельницький та І. Самойлович, І. Мазепа поставив особу гетьмана на рівень держ. володаря, монарха (свою владу ототожнював з могутністю держави). Прагнув знайти опору серед козацької старшини Лівобережної України, дбав про забезпечення її представників маєтностями. Спирався гол. чином на старшинські роди, що свого часу емігрували з Правобережжя, та найманців. Політика укр. уряду щодо козацтва за часів гетьманування І. Мазепи була цілком ясна і послідовна. Козацтво на Гетьманщині вважалося тоді дуже поважною силою (і як заможна сільська верхівка, і як гол. військ. резерв держави). Захищав інтереси простих козаків, посполитих (зафіксовано універсалами від 1691, 1692, 1693, 1701 років тощо), в яких регулювалися питання оподаткування, відробіток («панщина»). Вихований у принципах меркантилізму, різними способами сприяв розвиткові економіки держави, насамперед промислового виробництва, торгівлі.

Усупереч забороні міжнар. дипломатичних зносин, зафіксованої в «Коломацьких статях» – угоді між Україною та Московською державою, підписаною під час обрання І. Мазепи гетьманом, мав численні зв'язки з монархічними дворами Європи, зокрема, Веттінів у Речі Посполитій, Гіраїв у Криму, ін. Старався мати добросусідські відносини з Річчю Посполитою, Кримським ханством, Османською імперією.

МІХНОВСЬКИЙ МИКОЛА (1873–1924) – ідеолог укр. саможитництва, перший представник укр. націоналізму, адвокат, політ. і держ. діяч. Навчався на юр. ф-ті Київського ун-ту св. Володимира.

Був членом «Молодої громади». З 1892 р. – член таємної студентської організації «Братство тарасівців». Можливо був одним із авторів єдиного програмового документу, що зберігся від

«Братства тарасівців» – «Profession de foi молодих українців». З 1895 р. – адвокат в Києві. 1897 р. їздив до Львова, де встановив тісні взаємини з галицькими діячами і закупив значну кількість заборонених видань, зокрема твори М. Драгоманова та І. Франка. З 1898 р. – у Харкові, де здобув авторитет серед укр. громадськості своїми радикальними поглядами. У січні 1900 р. взяв участь у становленні Революц. укр. партії (РУП) – першої самостійницької партії в Наддніпрянській Україні та узагальнив свої ідеї в брошурі «Самостійна Україна» (видана у Львові у 1-й тис. примірників).

У 1902 р. заснував Укр. народну партію (УНП), що проголосила своєю метою боротьбу за незалежність України, стає її провідником і гол. ідеологом, автором програми УНП та ін. партійних видань, що на тривалий час стали наріжними для багатьох поколінь укр. націоналістів. Найбільшого поширення набув своєрідний маніфест самостійників «Десять заповідей УНП» (1903). Учасник I-ї світової війни.

З поч. укр. революції навесні 1917 р. – активний організатор укр. війська, входив до складу Укр. генерального військ. комітету. Внаслідок конфлікту з Центральною Радою відправлений на Румунський фронт. Після Жовтневого перевороту 1917 р. – в Укр. демократ.-хліборобській партії (заснована друзями Міхновського – братами Володимиром та Сергієм Шеметами та відомим істориком і політ. діячем В. Липинським), де почав схилитися до монархічного принципу організації держ. влади в Україні і, відкинувши соціаліст. ілюзії, пов'язував майбутнє України з реалізацією демократ.-хліборобської програми.

У 1918 р. прагнув трансформувати гетьманський політ. режим у дійсно укр. владу; до Директорії ставився відверто негативно. Останні політ. надії покладав на два найбоєздатніших з'єднання укр. армії під орудою П. Болбочана та Є. Коновальця – встановити в Україні військ. диктатуру.

Після поразки укр. визвольних змагань, повністю виключений з політ. життя М. Міхновський опиняється на Полтавщині, 1920 р. – в Новоросійську, пізніше – на Кубані, де вчителював, служив у кооперації.

У 1924 р. повертається до Києва, де і закінчує свій життєвий шлях, залишаючись вірним укр. ідеї – самостійній, вільній, демократ. Україні.

МОГИЛА ПЕТРО (1596–1647) – укр. політ., церк. і освітній діяч молдавського походження. Навчався в Замоїській академії, згодом вчився у різних навч. закладах Нідерландів, Парижа.

П. Могила – митрополит Київський, Галицький і всієї Русі (1633–1647), екзарх Константинопольського патріарха, архімандрит Києво-Печерського монастиря (з 1627) – представник молдавського боярського роду Могили.

Свою кар'єру розпочав при дворі С. Жолкевського, впливового польськ. можновладця. Брав участь у Цецорській битві 1620 р. Після смерті С. Жолкевського деякий час перебував при дворі гетьмана великого литовського Я.-К.Ходкевича, взяв участь у Хотинській війні 1621 р. Проте надав перевагу не військ., а духовній діяльності. 1627 р. після смерті Захарії (Копистенського) став архімандритом Києво-Печерської лаври. Його кандидатуру підтримали митрополит Київський Іов (Борецький) та королівська влада. Свою діяльність спрямував на захист володінь Києво-Печерської лаври та відновлення її святинь, організацію чернечого життя. Особливого значення надавав освіті, заснував 1631 р. при Лаврському Свято-Троїцькому монастирі школу. На основі злиття цієї школи з Київською братською 1632 р. розпочав свою діяльність колегіум, названий в його честь Могилянським. 10 листопада 1632 р. король Владислав IV Ваза затвердив на митрополиту кафедру кандидатуру П. Могили, який одержав благословення від константинопольського патріарха Кирила Лукаріса.

Ставши митрополитом, П. Могила розпочав реорганізацію та консолідацію церк. життя. Зібрав і організував учених богословів, перекладачів, редакторів, письменників, з якими розробляв і впроваджував реформи. Реорганізував діяльність Києво-Печерської друкарні, яка видавала як книги, необхідні для літургійної служби, проповідей, так і вірші, полемічні твори. Запровадив книгодрукування польськ. і лат. мовами, першими виданнями були панегірики, присвячені митрополиту тощо. З його оточення вийшов ґрунтовний полемічний твір «Літос або камінь» (виданий польськ. мовою

1644 р.), спрямований проти «Перспективи» Касіяна (Саковича), де спростовуються його твердження про православ'я як повне хиб у догматах віри, таїнствах і обрядах та визнання істинним лише католицизму.

Разом зі своїми соратниками укладає системний виклад осн. засад православного вчення «Православне сповідання віри», яке обговорювалося на помісному соборі, скликаному у вересні 1640 р. Затверджене на соборі в Яссах 1643 р. в присутності всіх чотирьох православних патріархів та грец. єпископів як таке, що відповідає «догматам православної церкви й святим канонам, є правдивим і православним», «Сповідання» було прийняте всіма православними церквами. Ця праця викликала інтерес серед європейської теології, уперше повністю була видана грец. мовою в Голландії 1667 р. На основі його укладено короткий катехісис – «Собраніє короткої науки о артикулах віри», видане 1645 р. польськ., а потім – церковнослов'янською мовами. Уніфіковані чини та обряди православної церкви, викладені в Трєбнику Петра Могили 1646 р., утрималися в церк. практиці протягом століть.

В умовах розколу суспільства на противників і прихильників унії церк., протистояння православної та унійної церков, підтримував ідею примирення, накреслив можливий шлях єднання православних та унійців на основі утворення незалежного Київського патріархату, що бачився частиною єдиної християнської Церкви.

В умовах Речі Посполитої, коли значна частина укр. еліти відійшла від православ'я і окатоличилась, вбачав ідеального покровителя руського (укр.) народу в «стані священницькїм, вищим за цесарський і королівський». Проповідував ідеал правителя, який поєднує авторитарну владу з християнськими чеснотами, відповідальністю за своїх підданих, відзначається високими моральними якостями. Тому не випадково вченим гуртком Києво-Печерської лаври за участі П. Могили було здійснено переклад із грец. й видано візант. твір VI ст. «Настанови диякона Агапіта цезарю Юстиніану» (1628), де змальовано образ ідеального володаря – «філософа на троні, або короля, що філософствує», водночас підкреслюється моральне право архієреїв наставляти володарів.

Реформи П. Могили вивели укр. правосл. церкву з кризи, піднесли її авторитет у суспільстві та православному світі; започаткували школу вищого типу, яка з часом здобула статус академії; вплинули на формування самосвідомості укр. народу. За його ініціативи відновлювалися православні святині – Софійський собор, Свято-Михайлівський собор Видубицького Свято-Михайлівського монастиря та ін.

ОРІХОВСЬКИЙ-РОКСОЛАН СТАНІСЛАВ (1513–1566) – укр. реліг. діяч, філософ, історик та письменник доби Відродження. Навчався в Краківському (1526), Віденському (1527), Віттенберзькому (1529–1531), Падуанському (1532) та Болонському ун-тах (1540), вдосконалював освіту в Римі та Венеції.

Роки навчання вплинули на світогляд С. Оріховського: були його знайомими і близькими приятелями були такі визначні церк. й держ. діячі: Александр Брасікан, Александр Фарнезе, Філіпп Меланхтон, Франціско Коммендоні, Геронімо Гінуччі, філософи Антоні Пассера та Гаспар Контаріні. Не менш іменитих друзів мав у Німеччині – Лукас Кранах Старший, Ульріх фон Гутен, Альбрехт Дюрер. Мартіну Лютеру настільки припав до душі гострий на розум юнак, що він поселив його у себе.

Після 17-річного перебування за кордоном повертається назавжди на батьківщину, де служив священиком римо-католицького обряду на Перемишльській землі Руського воєводства (Королівство Польське).

Один із перших представників філософ. думки Ренесансу, що став заперечувати божественне походження влади. Надавав перевагу договірній теорії походження держави, яку вважав спілкою громадян, пов'язаних правом і спільною користю. Центр. темою творчості є свобода як найбільше надбання людства, природ. стан шляхетної натури. У творі «Хрещення русинів» розвивав ідею унії католицької і православної церков.

Один із перших в Європі ідеолог освіченої монархії (вважав доцільним мати «філософа на троні»). Аналізував природу монархічної держави, вважав за необхідне дотримуватися виборності короля всім народом. Водночас, працював над основами теорії демократ. держави, де влада підзвітна народові. Відстоював тезу

відокремлення церкви від держави та верховенство світської влади. Вважав необхідним підпорядкувати приватні інтереси суспільним. У громадському житті найголовнішим вважав принцип спільного блага.

У праці «Напучення польському королю Сигізмунду Августу» виклав своє бачення образу ідеального короля та радить йому дотримуватися таких правил: 1) прагнути справедливості та самовдосконалення; 2) добирати гідне оточення; 3) дотримуватися розподілу повноважень; 4) вибрати правильне місце для мешкання; 5) дбати про прихильників, адже «без прихильності підданих німічною і непевною буває влада королів»; 6) раціоналізувати службу у війську; 7) понад усе поважати закон; 8) обрати потужний сенат; 9) запровадити незалежну судову систему; 10) не втручатися у справи церкви.

Мислитель уперше в історії західноєвроп. та вітчизняної культури сформував та обрав основою осмислення держ.-правових інститутів концепцію природ. права; одним із перших в історії вітчизняної правової думки підтримав теорію сусп. договору походження держави; став першим укр. мислителем, який у своїх філософ. трактатах обґрунтовував окремі елементи правової держави (верховенство права, верховенство закону, принцип поділу влади на гілки та їх розмежування, визнання держави гарантом прав і свобод людини та безумовним носієм обов'язків перед нею); значну увагу приділив феномену свободи і принципам справедливості, рівності та невідчужуваності прав людини. Крім того, осн. об'єктами були проблеми оптимальної форми правління держави, яка б забезпечувала суспільне благо, гарантії прав та свобод людини, не суперечила і не порушувала постулати природ.-правової концепції; правовий статус монарха у державі; правовий статус сенату; окремі аспекти внутр. та зовн. політики; співвідношення світської й духовної влади; взаємозв'язок моралі та політики; взаємозв'язок права. і позитивного права.

У системності та глибині осмислення природного права саме укр. мислитель більше, ніж на півстоліття випередив Г. Гроція, що дає об'єктивні підстави визнавати С. Оріховського основоположником теорії природ. права в Європі.

ОРЛИК ПИЛИП (1672–1742) – укр. політ., держ. і військ. діяч. Навчався у єзуїтському колегіумі у Вільні, Києво-Могилянській колегії.

Протягом 1698–1700 рр. служив консисторським писарем у канцелярії київського митрополита, потім на військ. службі – у Полтавському полку, а згодом ст. військ. канцеляристом і реєнтом Генеральної військ. канцелярії Війська Запорозького; з 1702 (за ін. джерелами – з 1706) р. – Генеральний писар і довірена особа І. Мазепи.

У 1708 р. взяв участь у виступі гетьмана І. Мазепи проти Петра І. Після Полтавської битви емігрував до Османської імперії.

За І. Мазепою до Бендер пішли бл. 50 провідних представників старшини, майже 500 козаків із Гетьманщини та понад 4 тис. запорожців. Ці «мазепинці» були першою укр. політ. еміграцією. Вони і обрали 5 квітня 1710 р. П. Орлика гетьманом України (у вигнанні). Обрання відбулося в присутності запорожців, генеральної старшини, козацтва, а також османського султана і швед. короля.

За підтримки Карла XII П. Орлик вступив у союз із кримськими татарами та Османською імперією, і 8 листопада 1710 р. остання, підтримуючи гетьмана П. Орлика, оголосила війну Московії.

На початку 1711 р. П. Орлик уклав з Кримським ханатом Кайрський договір про оборонно-наступальний військ. союз і розпочав спільний похід запорожців, буджацьких татар, шведів і поляків (під командуванням Юзефа Потоцького – прихильника Станіслава І Лещинського) проти московитів в Україні. Швед. король брав на себе зобов'язання вести війну доти, поки Україна не буде визволена від московського панування, а османи і татари обіцяли свою допомогу у цій боротьбі. Однак, не дивлячись на початкові успіхи, у березні 1711 р. дійшовши до Білої Церкви, через низку причин, у т.ч. втрату підтримки укр. населення, війська П. Орлика вимушені були відійти до Бендер. Невдалим був і похід 1713 р.

Протягом наступних років П. Орлик із невеликою групою прибічників шукав підтримки своєї справи у різних європ. володарів. До 1714 р. перебував у Бендерах. У 1714–1720 рр. – у Шведсь-

кій імперії. Потім – Німеччина, Австрія, Річ Посполита. 1722 р., коли Орлик прямував до запорозьких козаків в Олешківську Січ, його затримала османська влада в Хотині й до 1738 р. інтернувала у Салоніках. Проте він не припиняв пошуки підтримки у різних европ. державах (Франції, Англії, Речі Посполитій, Ватикану, Саксонії, Пруссії та ін.), неодноразово порушував питання про допомогу в справі відновлення укр. державності, продовжував «бомбардувати» фр., польськ., шведських і османських політ. діячів маніфестами про недолю України та разом із сином Григором планувати кроки, спрямовані на звільнення вітчизни від московського ярма. Надалі жив у Хотині, Серезі, Чернівцях, Каушанах, Бухаресті, Яссах.

Один із упорядників епохального документу – «Договори і Постановлення Прав і вольностей Війська Запорозького», який пізніше дістав назву Конституція Пилипа Орлика. Нею він зобов'язався обмежити гетьманські прерогативи, зменшити соц. експлуатацію, зберегти особливий статус запорожців і боротися за політ. й церк. відокремлення України від Московії у випадку, якщо він здобуде владу в Україні. Була створена перша в Європі модель вільної, незалежної держави, прописано поняття «вільного народу», основи демократії та правосуддя, антикорупційні та соц. засади.

У 1711 р. гетьманом П. Орликом написана на лат. мові «Реляція про Київ» (лат. *Relatio de Kiovia*), в якій викладається думка про те, що Московія не має права володіти Києвом і всією Україною, стверджуючи що остання «ніколи раніше не володіла цими землями».

СКОВОРОДА ГРИГОРІЙ (1722–1794) – укр. просвітник-гуманіст, філософ-містик, богослов, поет, педагог. Навчався в Києво-Могилянській академії.

У 1742–1744 рр. – співак придворної капели імператриці Єлизавети Петрівни в Санкт-Петербурзі; 1745–1750 рр. – учасник «Токайської комісії з заготівлі вин до царського двору» на землях Священної Римської імперії (відвідав Угорщину, Словаччину, Австрію). Після повернення в Україну – на педагогічній ниві – влаштувався учителем піітики в Переяславському колегіумі, працював домашнім вчителем, викладав піітику, синтаксис, грецьку мову,

катехізис в Харківському колегіумі (філософа було звинувачено у вільнодумстві і вигнано з навч. закладу). З 1769 р. стає мандрівним філософом, народним просвітителем до кінця свого життя.

Твори Г. Сковороди за життя не друкувались, оскільки тодішня цензура знайшла їх «противними Святому Писанію і образливими для чернецтва». Вихований у душі філософічно-реліг. навчання, Г. Сковорода повставав проти церк. схоластики та духового гноблення московського «православ'я», спираючись у своїй філософії на Біблію.

Засуджував кріпосне право і всю феодальну систему разом з її правом і судочинством, за яких правда за тим, хто сильніший, а «якщо убогий, тоді і бідний і дурний». Він був ворогом монархічного ладу, тиранії, визнавав волю найбільшим здобутком людини.

Ідеальним станом держави для Г. Сковороди була республіка («горня республіка»). В ній немає майнової нерівності, гноблення людини людиною. Закони тут «зовсім не підходять тиранії», тому що забезпечують права всім громадянам, а республ.-демократ. устрій дає можливість чесно працювати усім вільним людям відповідно до їх здібностей та схильностей. Принцип «схильності» був проголошений гол. принципом республ. устрою. Він означав необхідність для всіх громадян займатися тільки тією працею, до якої у них є природні здібності. Кожен в республіці повинен займатися «різною» працею.

Стверджував незалежність суб'єктів один від одного в межах дії однієї правової форми, ратував за однакову підкореність діючим заг. нормам, що створюють правову форму буття. На його думку, – це і є сутністю свободи. Визнавав свободу найвищим благом людства, писав, що проти свободи багатство – ніщо. Змагався і за свободу людини (духовну та юридичну) і за свободу народу.

Виходячи з теорії природ. права, поставив у центр світобудови людину, її щастя, створив філософію «серця», маючи на увазі під серцем увесь лад думок, почуттів людини, що є вищим за тілесні бажання.

На противагу реліг.-схоластичній філософії, що ставила в центр міфічний, потойбічний світ, він взяв за вихідний початок своєї філософії людину з її земними справами, думками, праг-

ненням до щастя, зробив людину останнім мірилом і критерієм правди.

Обстоював права людської особистості в кожній людині, а, в перекладі на конкретну політ. мову того часу, це означало сильну демократ. тенденцію, що була поєднана зі співчуттям до закріпачених селянських мас, з гострою неприязню до московських гнобителів. («*De Libertate*» /»Про свободу«).

СТАРСОЛЬСЬКИЙ ВОЛОДИМИР-СТЕПАН (1878–1942) – укр. громадсько-політ. діяч, соціал-демократ, юрист, адвокат, соціолог, У 1896–1900 рр. навчався на юр. ф-ті Краківського, Львівського, Віденського ун-тів, у 1903-1912 рр. продовжив правничі студії в Берлінському, Грацькому та Гайдельберзькому унтах. Автор низки правничих і соціолог. праць, монографій, посібників.

Брав активну участь в укр. студентському житті, один із лідерів укр. молодіжного руху, громадсько-демократ. руху в Австро-Угорській імперії кінця ХІХ– поч. ХХ ст. 1903 р. увійшов до Укр. соціал-демократ. партії (УСДП) (у 1937–1939 рр. – голова партії). 1903 р. отримав ступінь доктора права у Львівському ун-ті. 1907 р. вступив до робітничого товариства «Воля», що перебувало під керівництвом УСДП. 1909 р. склав адвокатський іспит та став адвокатом у Львові. Був одним з організаторів товариства Січових Стрільців, а з 1913 року – його голова (головний отаман УСС). Мав військ. звання поручника. Разом із Д. Вітовським були гол. ідеологами УСС. Співпрацював з СБУ у Відні.

У жовтні 1918 р. входив до складу Укр. генерального військ. комітету, який підготував Листопадове повстання 1918 р. у Львові. Під час укр.-польськ. війни 1918–1919 рр. – у польськ. таборі для військовополонених (визволений у жовтні 1919 р. через міжнар. Червоний Хрест і переданий уряду УНР). З листопада 1919 р. – товариш міністра закордонних справ Директорії УНР в уряді І. Мазепи. Брав участь у переговорах Директорії УНР з Польщею в січні-лютому 1920 р. Доктор права, професор Українського держ. ун-ту у Кам'янці Подільському (1919–1920 рр.). 1920–1927 рр. на еміграції у Австрії й Чехословаччині. Професор Укр. вільного університету у Празі (1921–1928 рр.; у 1925-1926 рр. – декан юр. ф-ту)

та Укр. господарської академії у Подєбрадах (1922–1928 рр.); член-засновник Укр. юр. товариства у Чехословаччині (1923 р.).

1927 р. повертається до Львова, де був провідним діячем Союзу укр. адвокатів у Львові, а також Львівської палати адвокатів. Його обирали до Гол. ради адвокатів Польщі у Варшаві. Славу відомого авторитетного адвоката здобув завдяки блискучим ґрунтовним промовам на політ. судових процесах у 1927–1939 рр. проти членів УВО, ОУН, КПЗУ та ін. учасників укр. нац. руху в Польщі. Був членом редакцій правничих журналів «Життя і Право», «Palestra», «Nowa Palestra».

Після рад. окупації Львова у вересні 1939 р. призначений професором кафедри держ. права Львівського держ. ун-ту. Через декілька тижнів заарештований НКВС, засуджений 25 жовтня 1940 р. у Києві терміном на 8 років ув'язнення як «ворог народу».

Найкращою науковою працею В. Старосольського, крім двотомної монографії «Держава і політичне право» (Подєбради, 1923–1925 рр.), є «Теорія нації» (Відень, 1922). Ґрунтуючись на аналізі укр. іст. досвіду, дослідження вченого водночас спрямовувалося в укр. перспективу і було розраховане на застосування в той момент, коли Україна матиме шанс стати однією із світових нац. держав. Називаючи і характеризуючи ознаки нації, визнав домінантність і визначальність у процесі формування нації нац. свідомості та волі. В такий спосіб В. Старосольський обґрунтував погляд на націю як на «уявлену спільноту», на півстоліття випередивши теорет. досягнення класиків цього жанру 1970–1980 рр. – Мирослава Ґроха, Ернеста Гельнера, Бенедикта Андерсона та ін. Дослідник став одним з піонером у царині політико-правових підходів до нац. досліджень ХХ ст.

ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ МИХАЙЛО (1865–1919) – укр. учений-економіст. Навчався на фізико-математичному та юр.-економ. ф-тах Харківського ун-ту, студіювався в Англії (1892).

В Англії вивчав фабричне законодавство та матеріали парламентських комісій, захистивши в Московському ун-ті магістерську дисертацію з іст. економ. криз у Англії, а пізніше докторську – «Російська фабрика в минулому й сучасному».

Наукові праці вченого знаходять відгук і за кордоном. Однак в Російській імперії його почали вважати неблагонадійним, небезпечним марксистом, тому наказом міністра народної освіти М. Туган-Барановського було усунуто від наук. та викладацької діяльності. Навесні 1901 р. за участь у студентській демонстрації його арештовують і висилають до Полтавської губернії. На матеріалах укр. господарської діяльності М. Туган-Барановський пише перший в імперії підручник «Основи політичної економії», очолює журнал «Вестник кооперации», який вважався на той час найкращим у світі.

У 1917 р. В. Винниченко надсилає Туган-Барановському телеграму з пропозицією зайняти посаду Генерального секретаря фінансів Центральної Ради, і той погоджується. Туган-Барановський став ініціатором створення Укр. товариства економістів і його першим головою. У 1918 р. входить до складу групи вчених, які добивалися створення Укр. Академії наук. Створив і очолив спец. Ін-т економ. кон'юнктури (1918), демографічний (1919) і кооперативний ін-ти. Свої лекції вчений читав укр. мовою. 1919 р. вийшов друком його підручник укр. мовою «Політична економія».

Представник «легального марксизму». Один із найяскравіших представників ліберального руху в Україні. Гол. праця – «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини і близький вплив на народне життя» (1894) тричі перевидалася з різними доповненнями і була дуже позитивно сприйнята наук. колами у всій Європі. Спадщина Туган-Барановського становить бл. 140 праць, які охоплюють майже всі ділянки економ. науки. Найбільше значення має його теорія періодичних криз, вивченню яких він присвятив низку праць, що з'явилися і в перекладах нім. та фр. мовами і здобули йому світове ім'я. На основі його концепції кон'юнктурних циклів у Франції діяв постійний комітет для передбачення промислових криз. Менш популярна його дуалістична теорія вартості, яка ґрунтується на критиці трудових теорій Д. Рікардо і К. Маркса та теорії граничної корисності австр. економ. школи.

М. Туган-Барановський багато уваги присвятив кооперації, завдяки дослідженню якої він увійшов до найвидатніших теорети-

ків кооперативного руху у Сх. Європі. Його концепції стали підґрунтям розробленої Дж. М. Кейнсом теорії прогнозування ринкової кон'юнктури, проведенні ефективної економ. політики.

ТУРОВСЬКИЙ КИРИЛО (бл. 1130 – бл. 1182) – східнослов'янський мислитель, красномовний проповідник (зберглося бл. 10 проповідей), автор багатьох повчань, урочистих Слів і молитовних текстів, єпископ Турівський. Шанується як видатний церк. проповідник, другий Златоуст. Канонізований Православною церквою.

З молодих років присвятив себе Богові; бувши стовпником, став знаменитим проповідником «божественних писань»; згодом був поставлений Турівським єпископом (бл. 1169).

Творчість К. Туровського є одним з найвищих досягнень реліг.-філософ. думки XII ст. Мислитель стоїть на позиціях антропоцентризму, визнає високе покликання людини та верховенства розуму.

Вчить, що людина наділена Богом здатністю мислення і фізичними властивостями, не повинна, з огляду на божественне призначення, порушувати усталені Богом норми, виявляти гордість – це веде до духовної й фізичної смерті; думки і діяння, не просякнуті духовністю, вважає гріховними. А розум, стверджує К. Туровський, повинен контролюватись і спрямовуватись вірою.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ БОГДАН (ЗИНОВІЙ-БОГДАН) (1595–1657) – видатний укр. політик, полководець і дипломат, провідник Національно-визвольних змагань укр. народу проти Речі Посполитої 1648–1657 рр., творець Української козацької держави та її перший гетьман. Освіту здобув у Львівській єзуїтському колеґіумі.

Перебуваючи козаком Чигиринського полку, 1620 р. взяв участь у Цецорській кампанії, потрапив до турецького полону. Звільнившись, поновився на козацькій службі, одружився із Ганною Сомківною (мати всіх його дітей) (після її смерті 1647 р. вдруге одружився 1648 р., втретє – 1651 р.). Щедро обдарований політ., військ. й адм. талантами, зажив авторитету серед козацтва. Брав участь у повстаннях 1630-х рр. 1637 р. – військ. писар, 1638 р. – чигиринський сотник. Відстоюючи інтереси Війська Запорозького

у складі його посольств, двічі 1639 і 1646 рр. проводив переговори з польськ. королем Владиславом IV Ваза.

В умовах наростання невдоволення козацтва свавіллям властей, магнатів й орендарів, цькувань із боку Д. Чаплинського (оволодів весною 1647 р. хутором Б. Хмельницького) розпочав підготовку повстання. Після невдачі рушив на Запорожжя, де за підтримки запорожців 4 лютого (25 січня) 1648 р. оволодів Микитинською Січчю, 9 лютого (30 січня) відбив наступ урядових підрозділів. У середині лютого обраний гетьманом Війська Запорозького, очолив нац. революцію, що спалахнула в Україні. Уклавши союз із Кримським ханатом, розгромив польськ. війська на Жовтих Водах (16 (6) травня) і під Корсунем (26 (16) травня). Наступу не продовжив, сподіваючись, що король реформує політ. устрій Польщі, зрівнявши в нац.-конфесійних правах укр. народ із польським і надавши автономію козацькому регіону.

Улітку 1648 р. створював армію, формував держ. інституції, зміцнював гетьман. владу. Виношував наміри домогатися надання козацькій Україні статусу третього держ.-політ. суб'єкта Речі Посполитої. Здобувши перемогу під Пилявцями (23 (13) вересня), продовжив похід до зх. межі укр. етнічної території. 21 (11) листопада 1648 р. уклав угоду про перемир'я, що передбачало відведення війська до козацького регіону й визнання влади польськ. короля. Спроба створити незалежну укр. державу 1649 р. зазнала невдачі. Хоча під Зборовом (15 (5) серпня 1649 р.) завдав поразки полякам, унаслідок наполягань кримського хана Іслам-Гірея III уклав 18 (8) серпня із польськ. королем Яном II Казимиром Ваза угоду, що лише надавала козацькій Україні автономію. Проводячи виважену соціально-економ. політику, запобіг спалахові громадянської війни. Водночас запровадив новий адм.-територіальний устрій, реформував Запорозьку Січ, зміцнив держ. інституції, удосконалював функціонування органів влади, вів дипломатичну боротьбу за міжнар. визнання молодої держави. Враховуючи вразливість її геополіт. становища, намагався зіграти на суперечностях між Річчю Посполитою, Московією і Османською імперією (обіцяючи прийняти протекцію відповідно царя і султана), включити у сферу впливу укр. інтересів Молдову і Валахію. Проте поразка у Берестецькій

битві (28 червня–10 липня (18–30 червня) 1651 р.) змусила Б. Хмельницького укласти Білоцерківський договір 28 (18 вересня) 1651 р., який суттєво обмежував укр. автономію. Однак блискуча перемога у Батозькій битві (1–2 червня (22–23 травня) 1652 р.) дала можливість вибороти Укр. державі фактичну незалежність.

Наступ військ Речі Посполитої, погіршення внутр.- і зовнішньополіт. становища козацької України, провал Жванецької кампанії (жовтень–грудень 1653 р.) спонукали гетьмана прийняти 18 (8) січня 1654 р. на раді в Переяславі царську протекцію, а пізніше укласти договір із Московією. Його надії на отримання суттєвої військ. допомоги з боку Москви не виправдалися. Охматівська битва з польськ. і кримськими військами 29 січня–1 лютого (19–22 січня) 1655 р. переможця не виявила й обумовила захоплення Брацлавщини противником. 11 (1) липня 1655 р. Б. Хмельницький перейшов у контрнаступ, укр.-московські підрозділи опанували Поділля, Волинь і Сх. Галичину, протягом вересня-жовтня 1655 р. розгромили поляків під Городком і взяли в облогу Львів. Унаслідок вторгнення хана Мегмед-Герая IV і вимог швед. короля Карла X Густава залишити Галичину повернувся в козацьку Україну, провівши у листопаді 1655 р. успішні бої з татарами під Заложцями і Озерною. Дізнавшись про укладення московсько-польськ. перемир'я у Вільно (3 листопада (24 жовтня) 1656 р.), став на шлях створення військово-політ. союзу із Трансильванським князівством і Швецією проти Речі Посполитої. Водночас рішуче протидіяв намірам Москви обмежити суверенітет козац. України. Відчуваючи наближення смерті, на квітневій раді в Чигирині (1657) домігся передачі гетьманської булави сину Юрію.

За Б. Хмельницького Україна отримала всі ознаки державності. Він створює структури, які працюють суто на укр. державу: власні збройні сили, митна, фінансова, поштова, судова служби, внутр. та зовн. торгівля. Гроші вже зосереджувалися в держ. скарбниці, а не в королівській (тобто, йшли на розвиток держави). Це промовистий показник повноцінного функціонування козацької держави. За його сприяння 1655 р. було покрито міддю та позолочено верх церкви Архистратига Михаїла Золотоверхого монастиря у Києві. 25 травня 1654 р. з Чигирини Б. Хмельницький надсилає

листа до московського патріарха Никона з проханням звернутися до царя для підтвердження привілеїв Київської митрополії.

За Б. Хмельницького Україна здобула не лише внутрішньополіт. визнання, а й утвердилася на міжнар. рівні. Його діяльність високо оцінив О. Кромвель, один з очільників англ. бурж. революції. Укр. державу визнали багато держав світу – Австрійська та Османська імперії, Бранденбурзьке курфюрство, Венеціанська республіка, Швед. королівство, Пруське герцогство, Волоське і Трансильванське князівства, Кримське ханство та ін.

ШЕВЧЕНКО ТАРАС (1814–1861) – видатний укр. поет, письменник, класик укр. літератури, мислитель-демократ, громадський діяч, художник. Навчався в Петербурзькій академії мистецтв.

Т. Шевченко стояв на революційно-демократ. позиціях. Виходець з кріпаків-селян, який зазнав всіх утисків і зневаги підневільного існування. Через своє соц. становище ненавидів самодержавно-кріпосницький лад. Характеристика минулого України мала на меті розкрити іст. основу для аргументації ідеалу всеслов'янського єднання, ідеалу, закладеному в самому іст. бутті укр. народу, що протягом віків боровся зі своїми гнобителями за свободу і незалежність. Ще під час навчання в академії мистецтв Т. Шевченко включився в сусп.-політ. рух, сприйняв визвольні ідеї декабристів і революц.-демократів.

Світогляд Т. Шевченка формувався і розвивався в період, коли в Україні сталася криза феод.-кріпосницької системи господарства, посилювався процес формування капіталіст. відносин. Його революц. погляди вперше відображені в «Кобзарі», в поемі «Гайдамаки». Безкомпромісно осуджуючи феод.-кріпосницьку систему і самодержавство, закликав народ до боротьби за свободу. Перебуваючи в Петербурзі встановлює тісні зв'язки з прогресивними діячами Росії та України, з колишніми декабристами Ф. Толстим віцепрезидентом Академії мистецтв, з укр. істориком, етнографом, поетом М. Марковичем, дружив з К. Рилєєвим та ін.

Особливу увагу надавав силі закону, причому «праведного закону», як він неодноразово наголошував. «Праведний» закон уже за своєю суттю збігається з традиційними поняттями «правда»,

«воля», «справедливість». Чітко показав, що закон, прийнятий експлуататорською владою, не можна сприймати як «справедливий», тому що він не відповідає людським цінностям. Дав глибоку й нищівну критику рос. законодавства, організації суду та судочинства; першим в історії революц. думки в Україні показав злочинну суть тодішніх законодавчих актів, висловив рішучий протест проти царських законів та юр. їх трактування як способу пригнічення трудової людини. Він писав, що ці закони «катами писані», що «правди в суді немає».

Для Т. Шевченка соціально справедливим є рівномірний розподіл землі між членами суспільства, ліквідація станового поділу громадян, уведення юр. рівності, обов'язкова праця всіх членів суспільства, усунення експлуатації. У творах поета поряд з антикріпосницькими, антицарськими ідеями наскрізно майорить думка про самостійність України; вся його творчість пройнята безмежною любов'ю до України, її народу.

Т. Шевченка без особливого перебільшення можна вважати «батьком» укр. нац. ідеї, сформованої в традиційній для цивілізованої Європи формі. Його поезія змогла не лише забезпечити «зв'язок часів», але й поклала початок перетворення укр. етнічної маси, що фактично втратила свою власну політ. еліту і, здавалося б, була приречена на повну асиміляцію, в європейську націю, давши їм розуміння минулого і дороговказ у майбутнє, надію і сподівання. Початок тут було покладено ідейною програмою Кирило-Мефодіївського товариства, яка, за слушним спостереженням Д. Чижевського, синтезувала християнство й романтичний націоналізм і в якій Україна в потоці історії, в єдності минулого, теперішнього і майбутнього («і мертвих, і живих, і ненароджених») уперше постає як самостійна філософ. проблема.

ФРАНКО ІВАН (1856–1916) – видатний укр. поет, прозаїк, драматург, літературний критик, публіцист, перекладач, багатоаспектний науковець, громадський і політ. діяч. Навчався на філософ. ф-ті Львівського і Чернівецького ун-тів. Творчий доробок, писаний укр., польськ., нім., рос., болгарською, чеською мовами, за приблизними оцінками налічує кілька тис. творів заг. обсягом понад 100 томів.

Брав активну участь у громадсько-політ. діяльності, яку було кваліфіковано як соціалістичну пропаганду, І. Франко 4 рази був ув'язнений австрійською владою (у 1877, 1880, 1889 і 1892 рр.).

У 1890 р. став одним із засновників і першим головою (до 1898 р.) Русько-української радикальної партії (РУРП) – першої укр. політ. партії, редактором її друкованих органів – газет «Народ» (1890–1895), «Хлібороб» (1891–1895), «Громадський голос» (з 1895). Тричі балотувався від цієї партії на виборах до галицького сейму та австр. парламенту (1895, 1897, 1898), щоразу безуспішно (через виборчі махінації влади).

У 1893 у Віденському ун-ті захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

У 1899 р. І. Франко вийшов зі складу РУРП і приєднався до Укр. національно-демократ. партії. Тоді завдяки підтримці М. Грушевського став дійсним (1899; 1904 рр – почесним) членом Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), відтак відійшов від активної політ. діяльності та присвятив себе літературній і наук. праці. Очолював філолог. секцію (1898–1901; 1903–1912) та етнографічну комісію (1898–1900; 1908–1913) НТШ; був співредактором журналу «Літературно-науковий вістник» (1898–1907; спільно з М. Грушевським та В. Гнатюком). 1906 р. отримав звання почесного доктора Харківського ун-ту.

Самобутні політ. погляди мислителя сформувалися під впливом ідей М. Драгоманова. Філософ.-соціологічні, сусп.-політ. концепції І. Франко трактував у студіях «*Nauka i jej stanowisko wobec klas pracujących*» (1878), «Мислі о еволюції в історії людськості» (1881–1882), «Найновіші напрямки в народознавстві» (1895). Студію «Соціалізм і соціал-демократизм» (1897) присвятив критиці «наукового соціалізму», матеріалістичної концепції історії; «Що таке поступ?» (1903) – оглядові сусп.-культурного розвитку з критикою комуніст. концепції держави. 1904 р. написав наукову працю, відому під назвою «Сотворення світу».

На світогляд І. Франка вплинули позитивізм філософії О. Конта, Г. Спенсера, еволюціонізм у природознавчих досліджах Ч. Дарвіна, Е. Геккеля (соц. дарвінізм якого він, тим не менш,

нешадно критикував у своїх праці «Що таке поступ?»), теорії фр., нім., рос. соціологів та ін.

І. Франко бачив Україну як суверенну одиницю «у народів вольних колі». Водночас він багато уваги приділяв здобуттю загальнолюдських прав. Почавши свою громадську діяльність з московільського гуртка, він незабаром покинув його для народовецького табору.

За студентських часів захоплювався соціалізмом, студіював К. Маркса й Ф. Енгельса, а коли побачив облудність «нової релігії», її завзято поборював. Назагал у І. Франка помітна еволюція від крайнього радикалізму до поступового націонал-демократизму.

У своїй статті «Що таке поступ?» І. Франко одним із перших спрогнозував появу тоталітаризму і тоталітарної держави. Акцентував на надзвичайній небезпеці так званої народної держави у марксистському розумінні. На його думку, «всеможна сила держави налягала б страшним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка». У державі, де особистість поступається перед інтересами держави, щезнуть «власна воля і власна думка» кожного індивіда, виховання людини перетвориться на «духовну муштру» й сама «народна держава», врешті-решт, стане «величезною народною тюрмою».

Закликав у досягненні суспільно-політ. ідеалу не через революції, а «без насильних і кривавих потрясінь».

Значну роль відводив інтелігенції, котра покликана, на його думку, повести за собою народ, «витворити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, суцільний культурний організм, здібний до самостійного культурного й політичного життя», котра здатна більше, ніж простий люд, до засвоєння «загальнолюдських культурних здобутків, без яких сьогодні жодна наука і жодна, хоч і як сильна, держава не може остоятися».

У статті «Поза межами можливого» обґрунтував необхідність досягнення нац. самостійності укр. народом; зробив висновок, який варто вважати одним із його духовних заповітів укр. народів: «Ідеал національної самостійності в усякому погляді, культурнім і політичним, лежить для нас поки що, з нашої теперішньої перс-

пективи, поза межами можливого. Нехай і так. Та не забуваймо ж, що тисячні стежки, які ведуть до його здійснення, лежать просто таки під нашими ногами, і що тільки від нашої свідомості цього ідеалу, від нашої згоди на нього буде залежати, чи ми підемо тими стежками в напрямі до нього, чи, може, звернемо на зовсім інші стежки».

І. Франку належить ініціатива ширшого вживання в Галичині назви «українці» замість «русини» – так традиційно називали себе корінні галичани. В «Одвертому листі до галицької української молодезі» (1905) І. Франко писав: «Ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими, а українцями без соціальних кордонів...».

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ (ЯРОСЛАВ ВОЛОДИМИРОВИЧ)
(978 або 1-а пол. 980-х рр.–1054) – видатний держ., політ. діяч Київської Русі із династії Рюриковичів. Другий син київського князя Володимира Святославовича від полоцької князівни Рогніди. Великий князь київський (1015–1018, 1019–1054), ростовський (988–1010) і новгородський (1010–1034).

Приділяв велику увагу обороні держави від кочовиків. Приєднав до Русі Поросся, де було споруджено оборонну лінію. 1036 р. під стінами Києва були розгромлені печеніги, які після цього вже ніколи не становили загрози для Русі. Гол. напрямом зовн. політики був зх., і зокрема балтійський. Маючи потребу у скандинавських найманцях і намагаючись нейтралізувати свого противника, польськ. князя Болеслава I Хороброго, Я. Мудрий на поч. свого правління встановив дружні зв'язки з володарями Швеції, Данії та Німеччини (пізніше активно втручався у скандинавські справи, підтримуючи швед. і норвез. противників англо-датського короля Кнута Великого). Скориставшись послабленням Польщі після смерті Болеслава I, у 1030 і 1031 рр. здійснив два походи на зх. і повернув втрачені 1018 р. території на русько-польськ. порубіжжі (Белз, Червенські гради). Мав союзницькі відносини з польськ. князем Казимиром I. Зміцнюючи вплив Русі в Пд.-Сх. Балтії, ходив на чудь, ятвягів, литву. Мав непрості стосунки з Візантією.

Був одружений двічі: ім'я та походження першої дружини невідомі; друга дружина (із 1019) – Інгігерда-Ірина (померла 1051),

донька швед. конунга Олафа III Шетконунга. Подібно до ін. середньовічних володарів вдавався до династичних шлюбів, які закріплювали зовнішньополіт. союзи та/або піднімали міжнар. престиж київського князя (і так само його партнерів). Знаний як «тесть Європи»: серед його дітей сини – Ізяслав і Всеволод були одружені із доньками польськ. князя та візант. імператора, доньки – Анна, Єлизавета, Анастасія – із фр., норвез. та угорським королями; сестра Марія-Добронєга – із польськ. князем.

Для скріплення влади в державі та впорядкування правових та соц. відносин було укладено збірник законів, так звану Правду Ярослава, що становить найдавнішу частину законів руського права – Руської Правди.

Київська Русь за Я. Мудрого стала великою і могутньою державою Європи, досягнувши на ті часи найвищого розвитку. Для збереження цілісності держави, а zarazом забезпечення прав своїх синів, встановив систему наслідування (сеньйорату); вперше митрополитом Київським став русич – Іларіон (спільно з яким вони узгодили церк. устав, яким визначалися права церкви і духівництва; візант. церк. право було пристосоване до умов і потреб життя на Русі); засновано також перші монастирі на Русі: св. Юрія, св. Ірини і Києво-Печерський 1051 р., які стали важливими культ. осередками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Академічне релігієзнавство : підручник / за наук. ред. А. Колодного. К. : Світ знань, 2000. 862 с.
2. Андрусяк Т. Г. Історія політичних та правових вчень. Львів : ЛНУ, 2001. 220 с.
3. Андрусяк Т. Г. Історія політичних та правових вчень. URL: http://www.lnu.edu.ua/faculty/pravo/atg/pravovi_vchennya.html
4. Андрусяк Т. Шлях до свободи (Михайло Драгоманов про права людини). Львів : Світ, 1998. 192 с.
5. Антологія української юридичної думки. Том 1. Загальна теорія держави і права, філософія та енциклопедія права / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.; упор. : В. Д. Бабкін, І. Б. Усенко, Н. М. Пархоменко. К. : Видавничий Дім: «Юридична книга», 2002. 568 с.
6. Аристотель. Політика. М. : Мысль, 1984. 644 с.
7. Артюх В. Позитивізм в історіософії Івана Франка. *Українське літературознавство: збірник наукових праць*. Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2011. Вип. 74. С. 86–92.
8. Багатомовний юридичний словник-довідник / І. О. Голубовська, В. М. Шовковий, О. М. Лефтерова та ін. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2012. 543 с.
9. Безродний Є. Ф., Уткін О. І. Історія політичних вчень : навчальний посібник. К. : ВД «Професіонал», 2006. 432 с.
10. Беккариа Ч. О преступлених и наказаниях. М. : Фирма «Стеле» БИМПА, 1995. 304 с.
11. Берман Дж. Гарольд. Вера и закон: примирение права и религии. Пер. с англ. яз. (Harold J. Berman. Faith and Order. The Reconcillation of Law and Religion. Scholars Press, Atlanta. 1993). М. : Московская школа политических исследований, 2008. 464 с.
12. Богдашина О. М. Позитивізм в історичній науці в Україні (60-ті рр. XIX – 20-ті рр. XX ст.) : монографія; Нац. Акад. наук України, Ін-т археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; М-во освіти і науки України, Харк. нац. ін-т ім. В. Н. Каразіна, Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. 559 с.

13. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2007. 992 с.
14. Вступ до теорії правових систем / за заг. ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. К. : Юридична думка, 2006. 432 с.
15. Гаджиев В. В. Еволюція поняття суспільного договору (Гоббс, Локк, Руссо). *Гуманітарні студії: збірник наукових праць* / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2013. Вип. 20.
16. Гегель Г.-Ф. Основи філософії права, або природне право і державознавство. К., 2000. 336 с.
17. Гоббс Т. Левіафан, або суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Т. Польська (наук. ред.), Р. Димирець (пер. з англ.). К. : Дух і Літера, 2000. 600 с.
18. Грушевський М. С. Хто такі українці і чого вони хочуть. К. : Т-во «Знання» України, 1991. 240 с.
19. Гунчак Тарас. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. К. : Либідь, 1993. 287 с.
20. Гуренко М. М. Розвиток політико-правової думки про гарантії прав і свобод людини та громадянина : монографія. К. : Логос, 2002. 252 с.
21. Графский В. Г. История политических и правовых учений. М. : ТК Велби; Изд-во Проспект, 2005. 600 с.
22. Дахно І. І. Історія держави і права : навч. посібник-довідник. К. : Центр навчальної літератури, 2006. 408 с.
23. Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу : підручник для студ. юрид. вищих навч. закладів. Х. : Консум, 2007. 432 с.
24. Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів. Х. : Консум, 2004.
25. Демиденко Г. Г. Історія вчень про право і державу : курс лекцій, прочитаних у Національному університеті «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Х. : Право, 2012.
26. Донцов Д. Дух нашої давнини. Дрогобич : Відродження, 1994. 122 с.
27. Драгоманівський збірник «Вільна спілка» та сучасний конституціоналізм / за ред. Т. Андрусяка. Львів : Світ, 1996. 254 с.
28. Драгоманов М. П. Вибране. К. : Либідь, 1991. 682 с.
29. Дуфенюк О. М. Філософсько-правова спадщина С. Оріховського: феномен професіоналізму правоохоронця : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук: спец. 12.00.12 «Філософія права». Львів : ЛьвДУВС, 2007. 18 с.

30. Енциклопедія політичної думки / за ред. Д. Міллера, Д. Коулмена, В. Конналі, А. Райана. К., 2000. 472 с.
31. Забзалюк Д. Є. Історія вчень про право і державу : навч-метод. пос. у схемах. Львів : ЛьвДУВС. 2013. 112 с.
32. Зінченко О. В., Петришин О. В. Історія вчень про державу і право: у таблицях і дефініціях : навч. посіб. Х. : Право, 2012. 208 с.
33. Історія вчень про державу і право : посібник для підготовки до іспитів / О. І. Осауленко, А. О. Осауленко, В. К. Гіжевський. К. : ФОП Ліпкан О. С, 2010. 196 с.
34. Історія вчень про право і державу : хрестоматія для вищих навчальних закладів і факультетів / укладач Г. Г. Демиденка; Нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого. 3-є вид., доп. і змін. Х. : Право, 2005. 912 с.
35. Історія держави і права України : підруч. : у 2 ч. / А. Й. Рогожин, М. М. Страхов, В. Д. Гончаренко та ін.; за ред. акад. Академії правових наук України А. Й. Рогожина. К. : Ін Юре, 1996. Ч. 1. 368 с.
36. Історія держави і права України : підруч.: у 2 ч. / А. Й. Рогожин, М. М. Страхов, В. Д. Гончаренко та ін.; за ред. акад. Академії правових наук України А. Й. Рогожина. К. : Ін Юре, 1996. Ч. 2. 448 с.
37. История политических и правовых учений : хрестоматія для юридических вузов і факультетов / Нац. юрид. академія України ім. Я. Мудрого; сост. и общ. ред. Г. Г. Демиденко. Х. : Факт, 1999. 1080 с.
38. Качмарчик Януш. Гетьман Богдан Хмельницький = Hetman Bohdan Chmielnicki / з пол. мови пер. І. Сварник; Південно-Східний наук. ін-т у Перемишлі. Перемишль ; Львів, 1996. 326 с.
39. Кирилюк Ф. М. Історія зарубіжних політичних вчень нової доби : навч. посібник. К. : Центр навчальної літератури, 2008. 414 с.
40. Кирилюк Ф. М., Батрименко О. В. Історія зарубіжних політичних вчень : навч.-метод. посібник. К. : ТОВ «XXI століття: Діалог культур», 2005. 256 с.
41. Класики політичної думки від Платона до Макса Вебера / Євгеній Причепій (ред.). К. : ВК ТОВ «Тандем», 2002. 582 с.
42. Конфуцій. Уроки мудрости : сочинения. Х. : ЗАО Изд-во ЗКСМО-Пресс; Изд-во «Фолио», 1998. 958 с.
43. Копиленко О. Л. «Українська ідея» М. Грушевського: історія і сучасність. К. : Либідь, 1991. 182 с.
44. Корж Н. Г., Луцька Ф. Й. Из скарбниці античної мудрості. К. : Вища шк., 1994. 351 с.

45. Кормич А. І. Історія вчень про державу і право : навч. посібник. К. : Правова єдність, 2009. 312 с.
46. Кормич А. І. Історія вчень про державу і право : навч. посібник. 3-тє вид., переробл. і допов. К. : Алерта, 2012. 332 с.
47. Кресіна І. О., Кресін О. В. Гетьман Пилип Орлик і його Конституція. К. : 1993. 80 с.
48. Крестовская Н. Н., Цвиркун А. Ф. История учения о государстве и праве : курс лекций. Харьков : Одиссей, 2002. 448 с.
49. Крестовская Н. Н., Цвиркун А. Ф. История учения о государстве и праве: курс лекций. Харьков : Одиссей, 2007. 376 с.
50. Кухта Б. З історії політичної думки першої половини ХХ ст. : навч. посіб. Вид. 3-тє, випр. і доп. Львів : Кальварія, 1999. 202 с.
51. Кухта Б. Нариси з історії європейської політичної думки. Львів : Кальварія, 2008. 558 с.
52. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Київ-Філадельфія, 1995. 470 с.
53. Марчук В. П., Марчук Г. В. Історія політичних і правових вчень : навч. посібник; Міжрег. акад. упр. персоналом. К. : Персонал, 2009. 480 с.
54. Мироненко О. М., Горбатенко В. П. Історія вчень про державу і право : навч. посібник. К. : ВЦ «Академія», 2010. 454 с.
55. Мірошніченко М. І., Мірошніченко В. І. Історія вчень про державу і право : навч. посібник. К. : Атіка, 2007. 224 с.
56. Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України. К. : Наук. думка, 1997. 328 с.
57. Олексик Х. М. Історія вчень про державу і право : конспект лекцій; М-во освіти і науки України, Закарпат. держ. ун-т. Ужгород : Закарпат. держ. ун-т, 2010. 236 с.
58. Орач Є. М. Історія політичних і правових вчень : навч. посібник. К. : Атіка, 2005. 560 с.
59. Орач Є. М. Історія політичних і правових вчень. URL: <http://www.twirpx.com/file/349978/>
60. Орач Є. М., Тищик Б. Й. Римське приватне право : підручник. К. : «Ін Юре», 2012. 390 с.
61. Орленко В. В. Історія вчень про державу та право : посібник для підготовки до іспитів. К. : Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2007. 204 с.
62. Осауленко О. І., Осауленко А. О., Гіжевський В. К. Історія вчень про державу і право : посібник для підготовки до іспитів; МОНУ. К. : Ліпкан О. С., 2010. 196 с. (Студент ХХІ століття).

63. Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства. К. : Либідь, 2000. 358 с.
64. Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – першої половини XIX ст.): хрестоматія / під ред. А. Г. Болебруха. Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-та, 1995. 488 с.
65. Підопригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право : підручник. 2-е вид. К. : Юрінком Інтер, 2009. 528 с.
66. Платон. Держава. К. : Основи, 2005. 355 с.
67. Популярна юридична енциклопедія / кол. авт. : В. К. Гіжевський, В. В. Головченко, В. С. Ковальський (кер.) та ін. К. : Юрінком Інтер, 2002. 528 с.
68. Прокопов Д. Є. Розвиток теорії природного права у вітчизняній і російській правовій думці (середина XIX – початок XX ст.) : монографія. К. : Логос, 2011. 544 с.
69. Романюк А. С. Історія західних політичних вчень: політичні доктрини XX – початку XXI ст. : навч. посібник; М-во освіти і науки України, Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. К. : Знання, 2011. 255 с.
70. Санжаров С. М. Історія вчень про державу і право: від найдавніших часів до початку XIX століття : навч. посібник; М-во освіти і науки України, Східноукр. над. ун-т ім. В. Даля. Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2008. 147 с.
71. Світова класична думка про державу і право : навч. посібник / кер. Є. Ф. Безродний. К. : Юрінком Інтер, 1999. 400 с.
72. Скакун О. Ф. М. П. Драгоманов как политический мыслитель : монографія. Х. : Основа, 1993. 144 с.
73. Скакун О. Ф. Прогресивна політико-правова думка на Україні (IX ст. – 1917). К., 1990.
74. Скакун О. Ф. Теорія права і держави : підручник / 3-тє видання. К. : Алерта; ЦУЛ, 2011. 524 с.
75. Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки; пер. з англ. К. : Основи, 1997. 838 с.
76. Токвіль А. де. Про демократію в Америці: у двох томах; пер. с фр. Г. Філіпчука та М. Москаленка; передмова А. Жардена. К. : Видавничий дім «Всесвіт», 1999. 590 с.
77. Трофанчук Г. І. Історія вчень про державу і право : навч. посіб. для дистанц. навчання; Відкритий міжнар. ун-т розвитку людини «Україна». К. : Університет «Україна», 2004. 210 с.
78. Трофанчук Г. І. Історія вчень про державу і право : навч. посібник / Ун-т економіки та права «Крок». К. : Магістр ХХІ ст., 2005. 254 с.

79. Циппеліус Р. Філософія права / пер. з нім.; під. ред. Є. М. Причепія. К. : Тандем, 2000. 290 с. (Підручники світу Європи).
80. Цицерон Марк Тулій. Про державу. Про закони. Про природу богів. К., 1998. 536 с.
81. Шевченко А. Є., Туренко О. С., Іванов І. В. Історія вчень про державу та право : навч. посібник; за ред. А. Є. Шевченка; Донец. юрид. ін-т, М-во внутр. справ. України, каф. теорії та історії держави та права. Донецьк : ВД «Кальміус», 2012. 348 с.
82. Шульженко Ф. П., Наум М. Ю. Історія вчень про державу і право: курс лекцій; Нац. пед. ун-т ім. Драгоманова; за заг. ред. В. В. Копійчикова. К. : Юрінком Інтер, 1997. 192 с.
83. Шульженко Ф. П. Історія політичних і правових вчень : підручник. К. : Юрінком Інтер, 2007. 464 с.
84. Шульженко Ф. П., Андрусак Т. Г. Історія політичних і правових вчень. К. : Юрінком Інтер, 2002. 304 с.
85. Шульженко Ф. П., Андрусак Т. Г. Історія політичних і правових вчень. URL: http://npu.edu.ua/!e-book/book/html/D/iplp_kspd_Shuizenko/
86. Юридична енциклопедія : у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К. : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1998. Т. 1. 672 с.
87. Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К. : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1999. Т. 2. 744 с.
88. Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К. : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2001. Т. 3. 789 с.
89. Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К. : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2002. Т. 4. 720 с.
90. Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К. : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2003. Т. 5. 736 с.
91. Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К. : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2004. Т. 6. 768 с.
92. Юркевич Памфіл. Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник. 3-тє вид. К. : Український Світ, 2001. 756 с.
93. Яковенко Наталя. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. К. : Критика, 2002. 416 с.

94. Яремчук В. Д. Історія держави і права зарубіжних країн : універсальний довідник. Львів : Видавництво «БОНА», 2015. 400 с.

95. Яремчук В. Д. Історія держави і права зарубіжних країн: дефініції, схеми, таблиці : навч. посібник. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2019. 244 с. URL: <http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/2532/1/%D1%8F%D1%80%D0%B5%D0%BC%D1%87%D1%83%D0%BA.pdf>

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Яремчук Віталій Дмитрович
кандидат історичних наук, доцент

**ІСТОРІЯ
ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ
ВЧЕНЬ:
схеми, дефініції, джерела та персоналії**

Навчальний посібник

Редагування *Ірина Крайвська*

Макетування *Надія Лесь*

Друк *Іван Хоминець*

Підписано до друку 18.10.2022.

Формат 60×84/16.

Папір офсетний. Умовн.-друк. арк. 22,09.

Зам. № 42-22.

Львівський державний університет внутрішніх справ
вул. Городоцька, 26, Львів, 79007, Україна

Свідectво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 2541 від 26 червня 2006 р.